

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou

Pravěká a raně středověká archeologie – Historické vědy

Kamila Remišová Věšínová

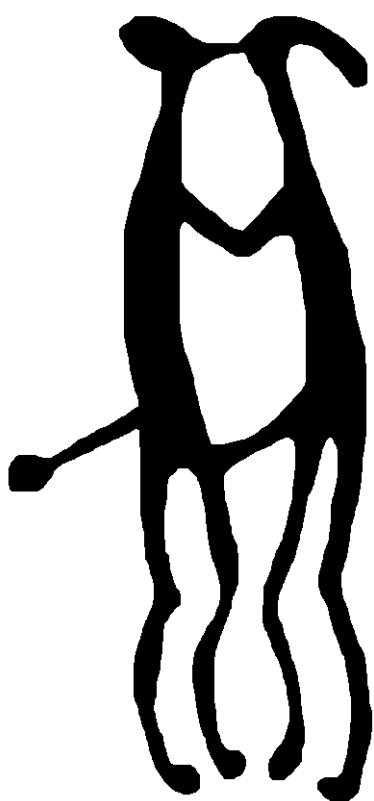
**Genderová analýza v interpretaci neolitických
sociokulturních jevů**

**Gender Analysis in the Interpretation of Sociocultural
Aspects of the Neolithic**

Disertační práce

vedoucí práce: Doc. PhDr. Miroslav Popelka, CSc.

Praha 2010

“Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonala samostatně, s využitím uvedených pramenů a literatury”.

Praha 16. 9 2010

Kamila Remišová Věšíňová

Můj velký dík patří všem, kteří stáli u vzniku této práce a svým pozitivním působením mě motivovali, abych ji zdárně dokončila: doc. PhDr. Miroslavu Popelkovi, CSc. za odborné vedení, podnětné a přátelské připomínky a rady, mámě za podporu, věcné připomínky, kontrolu anglického překladu a v neposlední řadě za hlídání, Radkovi za to, že byl ve všem úžasný a poslední rok se mnou vydržel bez psychické újmy, tátovi za technickou podporu, Matějovi a Dorotce, že skoro nezlobili, svým milým kolegyním a kolegům z České společnosti archeologické, o.p.s. za psychickou i technickou podporu a Ivě za cílený, avšak přátelský tlak, bez kterého by tato disertace spatřila světlo světa až mnohem později.

ABSTRAKT

Gender je sociální konstrukt, který vyjadřuje, že vlastnosti a chování spojované s obrazem muže a ženy jsou formovány kulturou a společností. Na rozdíl od pohlaví, které je univerzální kategorií a nemění se podle času či místa, působení gender ukazuje, že určení rolí, chování a norem vztahujících se k ženám a mužům je v různých společnostech, v různých obdobích či různých sociálních skupinách rozdílné.

Archeologie je kulturně a historicky podmíněná vědecká disciplína, na svou kulturní podstatu však často zapomíná, neboť reflexe kulturně-sociálních struktur zaniklých populací je komplikovaná a její výsledek bývá navíc často nejistý, a postrádající zpětné vazby. Archeologii nelze, stejně jako ostatní humanitní vědy, jejichž je součástí, považovat za zcela objektivní vědu. Protože však ze své podstaty, tedy zkoumáním života zaniklých populací, o objektivní výsledky a poznatky usiluje, je nezbytně nutné, aby se koncentrovala na materiální kulturu (její projevy a ukotvení v sociálních strukturách), která jediná je schopna podložené výsledky zprostředkovat. Pokud však není materiální kultura zasazena do kulturního a sociálního kontextu, stává se mrtvým pramenem s téměř nulovou výpovědní hodnotou. Právě díky novým postupům, teoriím a metodám, které se zejména během posledního půl století objevily, má archeologie šanci, že její snahy budou čím dál tím častěji odměňovány výsledky v podobě interdisciplinárně podložených vědeckých zjištění.

Kontext je jakýmsi archeologickým zaklínadlem, ale je i klíčovým prvkem, který ve své práci využívá genderová archeologie. Zatímco kontext je jednotícím prvkem snad všech archeologických metod a přístupů, gender, jako proměnlivý, ale všudypřítomný sociální konstrukt, je pojetím zdánlivě různorodých témat, kterými se tato práce zabývá. Právě kontext materiální kultury je hlavním determinantem při pokusech o rekonstrukci významu artefaktů i sociálních struktur zaniklých společností. Bez kontextuálního ukotvení nemůže být žádný interpretační pokus objektivní a bez zohlednění genderového rozměru nebude žádný pokus o sociální rekonstrukci kompletní.

Gender není samostatnou entitou nebo oblastí, která by mohla být zahrnuta nebo vyloučena z analýzy sociálních fenoménů, je spíše souborem procesů a vztahů, které prostupují všechny aspekty každodenního života jedince. Je beze všech pochyb, že tomu tak bylo i v dávné minulosti. Neměl by být pojímán ani studován jako soubor několika různých fixních kategorií, ale spíše jako soubor kulturně-historických vztahů (*Moore 1991*). Teprve pak totiž vynikne jeho jednotící rozměr, protože gender, coby formující sociální konstrukt, je jedním z organizačních principů všech existujících společností a materiální kultura je jedním ze způsobů jejich organizace (*Johnsson – Ross – Welinder 2000*). Právě skutečnost, že genderová témata prostupují a spojují snad všechna zákoutí archeologického bádání, byla východiskem této práce. Poněkud uměle vymezené tematické okruhy, reprezentované jednotlivými kapitolami této práce, reflektují teoretická a metodologická východiska genderové analýzy. Ilustrují také způsob, jakým genderová archeologie přistupuje ke studiu náboženství a rituálů s důrazem na interpretaci neolitické figurální plastiky, pohřbívání a pohřebních zvyklostí a nakonec pravěké domácnosti a jejích ekonomických aktivit. Všechny kapitoly jsou doplněny o konkrétní příklady z archeologických lokalit nebo informace, které využívají etnologické zdroje. Ve skutečnosti se ale všechna tato témata prolínají a nelze je studovat odděleně, stejně

jako život jednotlivce či společnosti, ať již pravěké nebo současné nelze rozdělit do několika ohraničených kapitol.

Za zásadní přínos genderové analýzy archeologii považuji důraz na interdisciplinární pojetí studia, s jehož pomocí lze dospět k dílčím objektivním poznatkům o lidské minulosti, pokud jsou materiální podklady dostatečné. Aby to však bylo možné, je nezbytně nutné dodržovat teoretická a metodologická východiska, která byla v textu prezentována, v českém prostředí i jazyce mimochodem vůbec poprvé.

ABSTRACT

Gender is a social construct expressing that attributes and behavior connected with the image of man and woman are generated by culture and society. Unlike sex, a universal category that does not change with time and space, gender shows that the determination of roles, behavior and social norms connected with men and women differs within various societies, time periods and social groups.

Archaeology is a culturally and historically conditioned scientific discipline though it quite often fails to remember its cultural basis. Its main task, the research in cultural and social structure of ancient populations, is a very complicated task and its outcome is often uncertain for there is no possibility of feedback. Archaeology, same as all other humanities, cannot claim fully objective scientific results. However, in its essence tied with exploring the life of ancient populations, it strives for objective findings and thus it necessarily has to focus on material culture, namely its expressions and its embedment in social structures. It is only material culture that can mediate dependable results. But if material culture is not interpreted as embedded in a cultural and social context, it becomes an unfruitful source with zero informational value. Thanks to new approaches, theories and methods that have emerged particularly during last fifty years, contemporary archaeology has a chance to find its efforts rewarded with reliable results of interdisciplinary scientific value more and more often.

The context is a kind of magic formula in archaeology. But it is truly the key component of scientific analysis in gender archaeology. While the context is a consolidating element of probably all archaeological methods and approaches, gender, as an unstable but permanently present social category, ties together seemingly divergent themes of this dissertation. Reflection of the context of material culture is the major determinant during archaeological attempts to reconstruct the meaning of archaeological artifacts in social interaction. However, if it is true that no reconstructive attempt can be objective without a contextual embedment then it is valid as well that no social reconstruction can be complete without gender dimension.

Gender is not a separate entity or domain which can be included in the analysis of social phenomena or excluded from it, but it is rather a set of processes and relations which are present in all aspects of everyday life of an individual or society. Without any doubt, its nature in prehistory was identical. Gender should not be understood and analyzed as a number of fixed categories, but rather as a network of historically cultural relations (*Moore 1991*). Only then its uniting character as a fundamental social principle becomes apparent because gender is one of organizing principles of all existing societies and material culture is one expression of their organization. The fact that gender issues are spread into all courses of archaeological research and thus connect them forms the cornerstone of this dissertation. Its themes, represented by single (and a bit artificially delineated) chapters, first reflect theoretical and methodological bases of gender analysis, and then the concrete approaches of gender archaeology to the study of religion and ritual with the emphasis on interpretation of Neolithic anthropomorphic figurines and other types of sculptures from this period. Remaining two chapters inform about burials, mortuary aspects and their context within prehistoric societies, and about household archaeology and the archeology of production. All chapters are supplemented with concrete examples, using archaeological as well as ethnological sources. In cultural reality, however, all major themes of the dissertation intermesh, and it is not possible to study them separately, similarly as the life of an individual or a society, prehistoric or contemporary, cannot be divided into several bound chapters.

I see the major contribution of gender analysis to archaeology in its emphasis on the interdisciplinary conception of research. Through interdisciplinary study it is possible to gain very important and relatively objective parts of knowledge about human prehistory, if we can work with sufficient archeological data. However, to achieve it, it is also necessary to acknowledge the relevance of the theoretical and methodological arguments that have been presented in this text, by the way for the first time ever in the Czech language and Czech context.

1. ÚVOD	3-8
2. GENDER KDY, PROČ A JAK	9-33
2.1. Dějiny bádání	11-14
2.1.1. O minulosti jediného pohlaví	13-14
2.2. Význam a role genderové analýzy v archeologii	14-16
2.3. Genderová slepota a její léčba – metodologie	17-24
2.3.1. Materialita genderu	21-23
2.3.2. Shrnutí	23-24
2.4. Tematické zájmové okruhy genderové archeologie	24-32
Společnost jako celek	24-25
Gender a prostor	25-26
Domácnost a rodina	27-28
Gender a produkce	28-29
2.4.1. Exkurz 1: Příběh jednoho šídla, aneb cestou angažovanější archeologie	29-32
2.5. Doktore, uzdrav se sám!	32-33
3. ARCHEOLOGIE KULTU, RITUÁLU A NÁBOŽENSTVÍ	34-99
3.1. Možnosti studia duchovního života pravěkých společností	34-40
3.1.1. Sakrální a profánní v archeologii náboženství	36-39
3.1.2. Artefakt v kultovně-náboženském kontextu	39-40
3.2. Náboženské systémy neolitického světa	40-47
3.2.1. O původu neolitického náboženství	41
3.2.2. O „teorii prvotního matriarchátu“	42-46
3.2.3. A co z toho plyne?	46-47
3.3. Antropomorfní plastika a její místo v neolitickém duchovním světě	47-97
3.3.1. Nálezová základna	51-61
Přední Východ	52-54
Řecko a Středomoří	54-55
Jihovýchodní Evropa	55-58
Střední Evropa s důrazem na Českou republiku	59-61
3.3.2. Pokusy o interpretaci neolitické plastiky	61-89
3.3.2.1. Nálezové kontexty a jejich výpovědní hodnota	63-73
Primární kontext	63
Sekundární kontext	64
Terciální kontext	64
Artefakty v primárním kontextu	64-67
Domy a jednotky domácnosti	67-70
Pohřby a hrobové nálezy	71
Sekundární kontext	72
Terciální kontext	72-73
3.3.2.2. Typologie, morfologie a jejich spolehlivost, aneb „převážně ženské sošky“ jsou optický klam	73-81
3.3.2.2.1. Symbolická dimenze výzdoby	78-81
3.3.2.3. Býk – mužský element neolitického náboženství?	82-87
3.3.2.3.1. Zoomorfní a jiná plastika	84-87

3.3.2.4. Genderové stereotypy v interpretačních postupech	87-89
3.3.3. Význam antropomorfní plastiky v neolitických systémech víry	89-97
3.4. Gender a rituál	97-99
4. ARCHEOLOGIE POHŘBÍVÁNÍ	100-145
4.1. Povaha a výpovědní potenciál hrobových dat	100-103
4.2. Vývoj neolitického pohřbívání	103-127
4.2.1. Exkurz 2: Zpět v čase – mezolitické hrobové celky a jejich výpověď	104-109
4.2.2. Pohřbívání v evropském neolitu	109-127
4.2.2.1. Hrobová data z českého území	116-127
4.3. Genderová analýza hrobových dat	127-144
4.3.1. „Dary a „nedary“ – problematika hrobové výbavy	127-131
4.3.2. Atypické pohřby a jiné „anomálie“	131-136
4.3.3. „Lid“ na neolitických pohřebištích	136-138
4.3.4. Dětský svět, dětské pohřby a možnosti archeologického studia	138-144
4.4. Několik vět závěrem	144-145
5. ARCHEOLOGIE SÍDELNÍCH AREÁLŮ, DOMÁCNOSTI A PRODUKCE	146-163
5.1. Domácnost, čas, gender a rituál	147-148
5.2. Archeologie domácnosti	148-155
5.3. Potravinová produkce a stravování	155-158
5.4. Keramická produkce	158-160
5.5. Další odvětví řemeslné produkce	160-162
5.6. Závěrečné shrnutí	162-163
6. ZÁVĚR	164-171
LITERATURA	172-184
ABSTRAKT/ABSTRACT	

1. ÚVOD

Od 60. let 20. století se v archeologické teorii i praxi objevila řada nových přístupů a metod a celkový pohled na vědní disciplínu se výrazně transformoval. Je velmi důležité, aby tato zásadní změna neprobíhala pouze v teoretické rovině, formou mnoha stovek popsaných stránek v desítkách odborných časopisů, které si, ruku na srdce, dopodrobna prostuduje opravdu jen málokterý badatel či badatelka. Je nevyhnutelné, aby se změna postoje k odborné problematice odehrála hlavně v hlavách nás všech, kteří se archeologií profesionálně zabýváme.

Před pěti lety jsem se ve své diplomové práci (*Věšínová 2005*) zabývala problematikou české neolitické figurální plastiky a pokusila jsem se o interdisciplinárně podloženou interpretaci tohoto sociálního a kulturního fenoménu staršího pravěku. Po mnoha peripetiích se mi podařilo zrevidovat katalog české figurální plastiky, který byl od roku 2005 obohacen o několik dalších nových exemplářů (viz *3. kapitola*). To byla první, jednodušší část. Jako druhý úkol jsem si stanovila shrnutí dosavadních interpretací tohoto fenoménu, jejich revizi a detailní rozbor a konečně vytvoření nejpravděpodobnější a archeologickými daty nejpodloženější hypotézy o jejich funkci a místě v kontextu neolitické společnosti.

Práce s tímto tématem mě nevyhnutelně dovedla k zahraniční literatuře a v ní k odkazům na další a další zahraniční tituly. Česká odborná produkce jako by problém sociálních jevů, které utvářely neolitické společnosti, ze svého okruhu zájmů téměř vypustila. Nemohl mi samozřejmě uniknout diametrálně odlišný přístup k této problematice v zahraničním prostředí, byť se často pohyboval na hranici prokazatelné reality. Při pokusech o rekonstrukci nejrozsáhlejších aspektů pravěkých společností se přede mnou otevřel pro mě do té doby téměř neprobádaný svět interdisciplinární analýzy a kontextuálního uvažování. Tyto práce na mě zapůsobily (kromě cenných i absurdních informací) zejména svou energií a chutí řešit problémy novým způsobem, čehož se mi v české archeologii jaksi nedostávalo. Kromě vydatné pomoci při psaní diplomové práce mi tedy tyto zejména britské, skandinávské a americké studie otevřely nové obzory a definitivně určily směr mé budoucí vědecké práce.

Mé odborné zájmy se z poněkud ohraničeného tématu lidské figurální plastiky rozšířily na snahu o poznávání (a sledování míry poznatelnosti) každodennosti pravěkých společností, s důrazem na období neolitických kultur, na základě nalezených archeologických pramenů, determinovaných sídlištních struktur a dostupných informací, které nabízejí spolupracující obory. Aby však bylo vůbec možné se do podobných úvah a projektů pouštět, bylo nutné mít k dispozici komplexní a propracovanou metodu, která podobné pokusy o rekonstrukci a interpretaci umožní, určí, jak přistupovat k souborům zdánlivě jednoznačných dat a nálezových situací, aby se z nich vytěžilo co nejvíce informací. Laicky řečeno, je při zkoumání každodennosti pravěkých společností zapotřebí použít metodu, která vrátí našim předkům „tvář“ (*Tringham 1991*). Metodu, která nebude zkoumat pouze výsledky lidské činnosti, tedy artefakty a nálezové situace, ale pokusí se zjistit, kdo a za jakých sociálních konstelací tyto artefakty a situace vytvářel, co bylo příčinou jejich vzniku a jaký byl jejich účel. Metodu, která bude doplňovat a obohacovat existující archeologické postupy. Jednou takovou metodou, která splňuje výše zmíněná kritéria, je genderová analýza.

Cílem této práce není polemizovat o kladech a záporech genderové analýzy, měla by především na konkrétních příkladech ukázat její praktické využití při řešení některých archeologických problémů a zkoumání kulturních komponent. Než však přistoupíme k faktické náplni disertace, je nutné uvést definici samotného pojmu gender.

Gender je sociální konstrukt, který vyjadřuje, že vlastnosti a chování spojované s obrazem muže a ženy jsou formovány kulturou a společností. Na rozdíl od pohlaví, které je univerzální kategorií a nemění se podle času či místa, působení genderu ukazuje, že určení rolí, chování a norem vztahujících se k ženám a mužům je v různých společnostech, v různých obdobích i různých sociálních skupinách rozdílné. (Jejich závaznost či determinace není tedy přirozeným, neměnným stavem, ale dočasným stupněm vývoje sociálních vztahů mezi muži a ženami.)¹

Gender nestaví ženy a muže na dvě strany jedné barikády, jak by se snad někomu mohlo zdát, naopak je výsledkem způsobu, jakým spolu muži a ženy žijí a jak utvářejí svět kolem sebe (*Stig Sørensen 2000*). Gender je nestálou, ale permanentní součástí historie a života a jako takový má nedocenitelnou výpovědní hodnotu o životě a proměnách lidské společnosti.

Jak však souvisí víceméně teoretická genderová analýza s archeologickou praxí? Archeologie se mění a již dávno ji nereprezentují pouze hmotné archeologické památky, umístěné v hromadách beden, uložené v šeru depozitářů. Stále více badatelů a badatelek si uvědomuje sociální rozměr materiální kultury, který je pro poznávání běžného života jakékoliv společnosti klíčový. Materiální kultura, tedy artefakty a situace všeho druhu, hrála důležitou roli v životě a sociální reprodukci každé společnosti již od pravěku. Artefakty a jejich význam (symbolický i čistě praktický) spojují od nepaměti generace a jsou zásadními mediátory tradice.

Genderová archeologie umožňuje nahlédnout do způsobu, jakým se materiální kultura stává činitelem strukturalizace sociálních vztahů mezi muži a ženami a jejich společenskými rolemi, a na základě analýzy mnoha různých faktorů pomáhá detekovat role a postavení obou pohlaví v pravěké společnosti. Tím poodhaluje roušku tajemství, která zahaluje jejich každodenní život.

V českém akademickém prostředí je genderová analýza jako pomocná vědecká metoda téměř neznámá, a to i přes svoji objektivně vysokou úspěšnost při aplikaci, jak je patrné na publikovaných zahraničních projektech (*Marcus 1998*). Někteří badatelé na ni pohlížejí s notnou dávkou despektu. To je však způsobeno zejména neznalostí genderové problematiky jako celku či skutečného obsahu samotného pojmu.

Mnozí kolegové při zmínce o chystaném tématu této práce mírně povytáhli obočí a představili si díla *Mariji Gimbutas*² (1982; 1989; 1999), *Rianne Eisler* (1995) nebo *Jamese Mellaarta* (1965; 1967), která jsou zaměřena hlavně na prokázání existence „Velké Bohyně“ a jejího kultu, tedy jediného a plošně uctívaného ženského božstva, stojícího v čele když ne přímo matriarchální, pak alespoň matrilineární společnosti, na významných lokalitách Předního Východu, jižní a jihovýchodní Evropy.

Zásadním problémem, který staví tato díla často do přímé opozice k metodám genderové analýzy, je, že tyto významní badatelé (a s nimi či po nich i dlouhá řada méně známých) získávali důkazy pro svá tvrzení všemi myslitelnými způsoby a za každou cenu, pomíjejíce přitom zjevná archeologicky podložená fakta. Co je ještě horší, často si

¹ www.genderstudies.cz

² Archeologický přínos děl M. Gimbutas nelze ignorovat, její práce týkající se neolitického náboženství a rekonstrukci neolitické společnosti jsou však o poznání problematičtější, zejména kvůli „metodickému postupu“, stojícímu často na smyšlených nebo dílčích datech, který autorka zvolila.

vytvářeli fakta vlastní, která jejich hypotézy vhodně doplňovala. Prapůvod tzv. „teorie prvotního matriarchátu“ je nutné hledat již v 19. století, jmenovitě pak v díle *J. J. Bachofena* „Das Mutterrecht“ (1891), ve kterém se tzv. *Matka Země*, jako zosobnění uctívaného kultu plodnosti a plodivých zemských sil, objevila vůbec poprvé, neboť, a to je skutečnost poměrně neznámá, byla stvořena pro tuto knihu samotným autorem, na základě jeho přesvědčení o podobě neolitického náboženství. Krátce po vydání byla studie objevena archeologickou veřejností a přibližně do této doby je možné klást vznik velkého bludného interpretačního kruhu, který se točí dodnes. O něm bude v dalších kapitolách pojednáno podrobněji.

Další kolegové jsou, téměř vzápětí po vyslovení termínu **gender**, stiženi akutní alergickou reakcí z pocitu, že se jedná o jakýsi další poblouzněný feministický útok na svrchovanou vědní disciplínu.

Ráda bych vám všem s pomocí této práce dokázala, že jde o omyl. Výše jmenované hypotézy a přístupy se v archeologii opravdu objevily, je však více než zajímavé, že je při životě ve svých pracích často udržují právě ti badatelé, kteří mají na cokoliv genderového alergické reakce. Teorie, klonící se k existenci ženských božstev a matriarchální minulosti lidstva, jsou ovlivněny nevědeckými a pseudofeministickými³ postupy, a stojí tak většinou v přímé opozici k vědecké analýze. Interpretace, které nám předkládají, jsou idealistickými kreacemi, reflektujícími mimo jiné i současné snahy o hledání sociální utopie (*Meskel* 1995). Nabízejí historické projekce toho, co určité skupiny (zejména ženských aktivistek) vidí jako žádoucí a zároveň posilující jejich vymezení se vůči systému a současnému nastavení genderových rolí. Především některé autorky (např. *James* 1961; *Eislerová* 1995; *Gimbutas* 1982; 1989; 1999; *Orenstein* 1990; *Spretnak* 1992) se na jejich základě propůjčují k vytváření fiktivní minulosti s pomocí zlomkovitých vědeckých důkazů, často záměrně vytržených z původního kontextu tak, aby zapadaly do předem vytvořených hypotéz. Toto jednání je ovšem krajně nezodpovědné.

Uměle vytvořená „Bohyně“ dnes kromě jiného slouží jako prostředek (zejména ženských) aktivistických skupin k legitimizaci jejich pozice a ospravedlnění „boje za rovné postavení“. Tento argument je však více než absurdní, neboť gynocentrické teorie o neolitické matriarchální společnosti v čele s jedinou uctívanou „Bohyní“ rovnost v žádném případě neevokují. Kuriózní je, že tyto „aktivistické“ teorie někdy do svých prací přejímají i mnozí současní badatelé mužského pohlaví. Skutečnost, že nemají s vědeckým uvažováním nic společného, je velmi dobře patrná na příkladu neolitické figurální plastiky, ze které gynocentrická agenda (za výrazného přispění studia příbuzenských systémů a psychologie) vytvořila ztvárnění samojediného ženského božstva, přestože tento fenomén objektivně není homogenní v čase ani prostoru.

Matriarchální teorie dnes často slouží jako jeden z prostředků boje proti systému, nemělo by se tak ovšem nikdy dít s nálepkou vědecké práce. Mnoho účelových a pseudovědeckých teorií a konstruktů proniklo díky aktivnímu a viditelnému působení nejrůznějších skupin do povědomí laické veřejnosti již v 70. letech minulého století a dopadly na velmi úrodnou půdu, neboť se zde velmi hluboce zakořenily. Jejich hlavní nebezpečí představuje zejména skutečnost, že se často maskují za vědu a vydávají se za teorie archeologické. Z toho důvodu se o matriarchálním uspořádání v neolitu dodnes dočteme v některých učebnicích dějepisu, muzejních a dalších drobných tematických publikacích, ale i v beletrii s pravěkou tematikou. Zajímavé je, že i v beletrii platí, že

³ Tento termín jsem začala používat, abych odlišila nevěrohodné a uměle vykonstruované hypotézy od těch podložených objektivními důkazy a archeologickými prameny, zpracovávaných v kulturním kontextu vědeckými metodami genderové/feministické archeologie.

ženy jsou společenskými a náboženskými vůdkyněmi opět jen v příbězích, zasazených do období neolitu (např. *Štorch 2002*), jako by jejich autoři tento nepsaný úzus plně akceptovali. V příbězích z paleolitu a mladšího pravěku hrají naopak prim chlapečtí a mužští hrdinové, dívek/žen v nich figuruje minimum. Existuje dokonce i příběh, ve kterém celou paleolitickou „tlupu“ reprezentuje 5 mužů a pes (*Roveland 2000*). Z genderového i logického hlediska lze předpokládat, že taková komunita by neměla příliš dlouhou životnost...

Velká Bohyně je populární i v současnosti, přesto, že mnoho badatelů/ek (mezi prvními mimochodem genderové/feministické archeoložky a část jejich mužských kolegů) již v 70. letech 20. století poukazovalo na to, že pro její existenci ani kult ve starším pravěku neexistují žádné archeologické důkazy. Hlas aktivistů a aktivistek byl však zjevně silnější než všechna dostupná a podložená archeologická data. Kult mocného ženského božstva, spjatého se zemí, přírodními silami a všeobecnou plodností, který znovu získal na síle s počínající třetí vlnou feminismu v 80. a 90. letech 20. století [*Drake – Heywood (eds.) 1997*], je živý a silný dodnes. Kuriózně však stojí na mužské definici genderové role „Velké Bohyně“, která jí jako hlavní atributy připisuje dobrotu, péči, plodnost a spojení se zemí a přírodními silami (*Neumann 1963; Jung 2001; Bachhofen 1942; Gimbutas 1999*). Takové rysy ovšem nemají s povahou a mocí často obávaných ženských božstev, jejichž existence byla, na rozdíl od „Velké Bohyně“, archeologicky i historicky prokázána minimálně v antickém období, nic společného. Přesto se při zadání hesla „Great Goddess“ do internetového vyhledávače objeví tisíce odkazů, které se této fiktivní bohyni týkají. Lze v nich objevit nejrozličnější informace od tématické literatury, přes návody na konání rituálů k jejímu uctívání, až po kontakty na komunity a komuny jejích uctíváčů a uctívatelek. Ti příznivci „Bohyně“, kteří disponují „hlubšími“ archeologickými znalostmi, pak prostřednictvím internetu zvou zájemce k účasti na „Poutích za Bohyní“, jejichž cíl neleží nikde jinde než v Çatal Hüyük a na dalších známých archeologických lokalitách Starého světa, například ve Stonehenge. „Velká Bohyně“ je často viděna jako idealizovaný prototyp feministické vůdkyně, představitelka dávných „zlatých časů“, kdy ženy dominovaly mužům (*Linnekin 1998*).

Kolem tohoto fiktivního božstva se vytvořilo celé hnutí nadšených zastánců, a to jak v amatérských, tak i v badatelských kruzích, kteří věří, že tato „Matka“ vládla ve své době mírumilovné, egalitářské a tím pádem nevyhnutelně i matriarchálně uspořádané společnosti, která s počátkem neolitu osídlila celé území Starého světa. Lví podíl na existenci jejího kultu mají i díla *M. Gimbutas (1982; 1989; 1999)* a jejích pokračovatelů.

Jako archeoložka i feministka však zdůrazňuji, že tyto utopické, nevědecké a nepodložené teorie, které za vznikem všeprostupujícího kultu „Velké Bohyně“ stojí, jsou moderní genderové archeologii zcela cizí. Genderová archeologie, silně ovlivněná feminismem coby myšlenkovým konstruktem, se soustřeďuje na analýzu a pokus o rekonstrukci života pravěkých populací pouze na základě podložených archeologických dat, podpořených údaji, získanými z mezioborové spolupráce. Pseudofeministická, či lépe řečeno aktivistická, „archeologie“ se koncentruje zejména na hledání důkazů pro své idealistické hypotézy o životě pravěkých populací, často za jakoukoliv cenu, čímž vytváří čistě účelovou verzi prehistorie.

Přestože gender jako strukturující prvek je v archeologii relativně nový pojem, bylo na toto téma napsáno již mnoho progresivních vědeckých studií [*Gero – Conkey (eds.) 1991; Goodison – Morris (eds.) 1999; Tringham – Conkey 1999*]. Stále více badatelů/ek si totiž uvědomuje nezbytnost genderově vyvážené archeologie, která nestrání jednomu pohlaví na úkor druhého, ženského či mužského. Dodávání genderového nábo-

je archeologickému bádání je dlouhodobým a náročným úkolem, který je však pro další vývoj našeho oboru klíčový. Důraz na „historii jednoho pohlaví“ na úkor toho druhého totiž není jen velkým nebezpečím pro genderová a feministická studia v rámci oboru, je i reálnou hrozbou pro integritu archeologické interpretace (*Meskel 1995*).

Genderová analýza, která již přinesla mnoho zjevných poznatků o životě preliterárních společností, byla doposud aplikována zejména v mimoevropských projektech a dominovala v anglicky mluvících zemích a Skandinávii. Přestože u většiny našich západních sousedů, například v Německu (*Wunn 2001*), se první vlaštovky v podobě několika prací na toto téma již objevily, Česká republika zůstává stále v tomto směru polem neoraným. Domácí práce, zabývající se tématy sociálních aspektů pravěkých společností (včetně jevů jako je lidská figurální plastika), bohužel stále čerpají podklady a informace ze zastaralých (minimálně obsahem, když ne datem vydání) a neobjektivních zdrojů. Materiálové studie, i ty nově zpracované, často postrádají podrobné údaje o kontextech jednotlivých sídelních situací a významných jednotlivých nálezů. U mnoha starších nálezů (například exemplářů figurální plastiky) již údaje o nálezové situaci nebude možné nikdy dohledat. Kontext by přitom měl být pilířem jakékoliv analýzy, nejen té genderové. Je nejvyšší čas stávající situaci změnit, jinak se ještě několik generací žáků základních škol bude učit o neolitickém matriarchátu a dalších dávno překonaných hypotézách.

Cílem této práce je představit postupy genderové analýzy českým archeologickým kruhům a pokusit se je přesvědčit, že tato metoda není cílem, ale užitečným prostředkem k získávání dosud utajených informací. Tento text je prvním, který se v českém prostředí a v českém jazyce věnuje genderové archeologii. Rozhodně v něm však nechci předkládat další z řady nezpochybnitelných závěrů a výzkumných výsledků. Namísto potvrzování či vyvracení cizích dogmat nebo vytváření vlastních je mým cílem spíše pokus o vytvoření prostoru pro koncepční a vědecké uvažování o společnosti a životě našich předků. Nechci zde ani prezentovat teoretickou studii o významu a neomylnosti genderových postupů, mým cílem je prokázat praktický význam genderové analýzy (tam, kde je dostatek podkladů k jejímu použití) při studiu materiálových komponent neolitických kultur v oblastech, které jsou v centru mého badatelského zájmu a často souvisí i s českým územím. Text se bude zabývat několika volněji okruhy, se kterými genderová archeologie pracuje:

- 1) Rituální a náboženské chování (včetně specifického přístupu k interpretaci lidské figurální plastiky a dalších neolitických fenoménů). V hlavní roli je opět kontext, který mnoho prací opomíjí, v horších případech si konstruují kontexty vlastní.⁴ Právě zde existuje velké nebezpečí zpětné projekce našich současných sociálních norem do předpokládané „pravěké reality“ a její následná deformace. Je nutné mít stále na paměti zásadu, že analýza se musí opírat pouze o identifikovatelné stopy (*Milledge Nielson 1997*).
- 2) Pohřbívání. Pokud máme k dispozici dostatečný objem hrobových dat, pohřební zvyklosti často nejlépe a nejpodrobněji vypovídají o sociální, tedy genderové struktuře zkoumané komunity.
- 3) Sídelní a výrobní areály a pravěká domácnost. Jak vypadala neolitická domácnost, co ji utvářelo a je vůbec možné to zjistit? Čím se liší areály aktivit v rámci lokality? V neposlední řadě pak shrnutí interpretačních stereotypů panujících v této oblasti. Co je to archeologie produkce a proč je nutná její kompletní revize? (Byla například

⁴ Kontextem může být, kromě těch notoricky známých, například i lokalita, artefakt, aktivita, událost, pohřební obřad, dům, jednotka domácnosti aj.

keramická výroba opravdu příkladem výlučně ženské domácí činnosti nebo máme důkazy o opaku?)

V několika bodech jsem nastínila, čím se budou následující kapitoly zabývat. Při správném použití může genderová analýza odhalit mnoho nového o životě v minulosti, jak se doufám přesvědčíte i prostřednictvím exkurzů, které jsou součástí této práce.

Genderová analýza nemůže fungovat samostatně, a v tom spočívá její výpovědní síla. Při její aplikaci na řešení konkrétních problémů je nutné neustále porovnávat etnologické, antropologické, archeologické, historické i sociologické prameny a zjištění, je nutné být neustále ve střehu. Moderní archeologie je (nebo by měla být) multidisciplinární, dynamickou vědou, která se pokouší odkrývat neznámá fakta o životě preliterárních společností. Jedině takto pojatá archeologie má šanci se dále rozvíjet a jediné ona disponuje potenciálem vyřadit z archeologického repertoáru dokola omílané dezinterpretace, mýty a polopravdy, které dodnes z mnoha vědeckých prací nezmizely a v nejbližší budoucnosti to ani neplánují. Pevně věřím, že laskavého čtenáře moje práce přesvědčí o širokém záběru genderové analýzy a jejích výrazných výpovědních schopnostech při objektivním a umírněném použití, a že pojem gender přestane být v archeologické terminologii vnímán jako nadbytečný.

Gender

je sociální konstrukt, který vyjadřuje, že vlastnosti a chování spojené s obrazem muže a ženy jsou formovány kulturou a společností. Na rozdíl od pohlaví, které je univerzální kategorií a nemění se podle času či místa, působení gender ukazuje, že určení rolí, chování a norem vztahujících se k ženám a mužům je v různých společnostech, v různých obdobích či různých sociálních skupinách rozdílné.

2. GENDER KDY, PROČ A JAK

„...V té Kronice lidstva jsou první lidé velmi chlupatí a jsou to jenom muži. Babetce to bylo divné – že by všichni archeologové a archeoložky nacházeli pouze mužské kostry? Nebo jim to bylo jedno?“

(Juráňová 2003)

Úvodní citát, ač pochází z beletrie, velmi dobře vystihuje podstatu a cíle genderové intervence v archeologii a stejně tak i náplň této práce. V českém prostředí tento přístup zatím není nijak patrný, ale nad nesrovnalostmi v obsahu archeologických nálezových celků a jejich následnou interpretací uvažuje ve světě mnoho archeologů a archeoložek se stejnými otazníky v očích, jako mladá dívka Babeta v románu Jany Juráňové.

Genderová analýza se pomocí kombinace informací a pramenů z různých historických a společenskovedních oborů snaží obohatit archeologii o poznatky z každodenního života historických a pravěkých populací. Pomocí komplexního výzkumu dostupných dat se pokouší odhalit, jaké byly role mužů a žen v zaniklých společnostech, neboť nesouhlasí s prezentací zažitých společenských stereotypů, které jsou archeology na minulost často bezmyšlenkovitě aplikovány od 19. století.

Přínos jejího použití⁵ spočívá právě a zejména ve snaze zaměřit se na, a vědecky přehodnotit témata a fakta, která byl ještě relativně nedávno považována za uzavřená a neměnná, a změnit způsob, jak jsou vnímána odbornou a posléze zprostředkovaně i laickou veřejností. Ta se k faktům, uznaným odborníky (tím pádem považovaným za nezpochybnitelná), dostává prostřednictvím školních učebnic, populárně vědeckých publikací a článků nebo muzejních expozic a tematických výstav.

Důležitou zásadou genderové analýzy je důraz na interdisciplinární pojetí interpretace, na odborné úrovni se snaží čerpat informace z historických, etnologických, sociologických, psychologických a přírodovědných zdrojů a syntézou získaných výsledků dospět k vytvoření co možná nejvěrnějšího obrazu lidské minulosti. Je nutno zde podotknout, že tuto metodu lze aplikovat jen na omezený počet zkoumaných celků, ty musí splňovat mnoho kritérií týkajících se dokumentace, výzkumu, popisu, aby bylo možné na nich stavět. U starších nebo nedostatečně zpracovaných nálezových celků není použití této metody v drtivé většině případů možné.

K výsledkům, které by byly co možná nejvíce objektivní a zároveň si udržely určitý výpovědní potenciál o životě našich předků, však vede dlouhá a trnitá cesta, na jejímž počátku stál pokus o vytvoření stabilní teoretické a metodologické základny tohoto relativně mladého archeologického odvětví. Bližšímu rozboru situace se budeme věnovat dále v této kapitole, není však na škodu zmínit, že v počátcích, při konstituci teoretického a metodologického základu genderové analýzy vycházelo mnoho (zejména amerických) badatelů a badatelek z výsledků vlastních výzkumů lokalit severoamerických Indiánů⁶ (Spector 1991; Wilson 1997; Hurcombe 1995; Prine 2000) nebo protohis-

⁵ Zjednodušeně řečeno analýzy sociálních vztahů ve zkoumané společnosti a pozicí zástupců jednotlivých pohlaví v sociálním systému.

⁶ Nejednalo se pouze o výzkumy archeologické, patří sem i výzkumy historické, antropologické či etnologické.

torických a raně středověkých skandinávských lokalit [Lillehammer 1989; Welinder 1998; Graslund 2001; Janik 2003; Schmidt – Voss (eds.) 2000]. Důvod je relativně prostý, počátky zájmu o genderovou analýzu jsou úzce spjaty s USA, kde výzkumy kmenových lokalit severoamerických Indiánů tvoří významnou součást terénní archeologické práce. Výzkumy těchto lokalit mají navíc jednu nespornou výhodu, kterou je výjimečná možnost komparace nalezeného archeologického materiálu s orálními a písemnými prameny poskytnutými pamětníky, pocházejícími ze stejného kmenového území a žijícími někdy v těsné blízkosti zkoumaných zaniklých lokalit (Eastman 1971; Hurcombe 1995). Skandinávské země jsou svým zájmem o genderová témata ve vědeckém prostředí dobře známé a navíc disponují dostatečným množstvím kvalitních a dobře zachovaných archeologických pramenů, které jsou pro analýzu klíčové. S podobným typem výzkumu vás tento text seznámí na několika místech formou exkurzu, který dá nahlédnout do metodického postupu zahraničních archeologů.

2.1. Dějiny bádání

Počátky akademického zájmu o genderovou analýzu v archeologii můžeme klást již do 60. let 20. století (Stig Sørensen 2000), v té době však zájem o podobná témata vyčleňoval ženy – badatelky z řad akademické obce, kde jejich pozice již beztak nebyla příliš silná. Tato nestandardní akademická disciplína byla považována za krajně podezřelou, feministickou a následně byla v kulisách tehdejší společenské situace⁷ zpolitizována a tím pádem na nějaký čas marginalizována.

Již v 70. letech 20. století se však objevily snahy vymezit nové parametry, tentokrát se jednalo o tzv. „angažovanou“ (nebo také „explicitně feministickou“) archeologii (Spector 1991).

Tyto snahy se objevily v poměrně šťastné době rozkvětu nových koncepcí a směrů v archeologii a zároveň v době, kdy badatelé v oblasti sociální a kulturní antropologie a historických oborů zahájili zcela nové teoretické, historické a kulturně-průřezové výzkumy genderu jako sociálního fenoménu.

Až v 80. letech 20. století se ale zastáncům genderové analýzy podařilo prorazit pomyslné bariéry a gender byl představen archeologii jako sociální konstrukt a analytická kategorie. První zkoumanou zájmovou oblastí byly systémy řemeslné výroby a produkce, včetně potřeby jejich interpretace (sem spadá například keramická produkce, zatížená stereotypní prezentací coby ženské domácí aktivity).

Genderová analýza rozhodně nemá za cíl stavět „ženy“ a „muže“⁸ na opačné strany jedné barikády, naopak, zkoumá způsob, jakým spolu tyto „ženy“ a „muži“ žijí a jak utvářejí svět kolem sebe. Genderový status je velmi nestabilní, avšak permanentní součástí lidské historie. Velmi zjednodušeně řečeno to znamená, že být „ženou“ či „mužem“ v jedné kultuře/době neznamená totéž jako být jimi v jiném kulturním/historickém kontextu, neboť náplň jednotlivých rolí je napříč časoprostorem vysoce rozmanitá.

Od počátků v 80. letech minulého století zkoumá genderová archeologie způsob, jakým jsou ženy ve vztahu k mužům (muži k ženám a k případným třetím a dalším

⁷ Počátky zájmu o genderovou analýzu se časově shodují s vrcholem tzv. 2. vlny feminismu v USA.

⁸ Uvozovky jsou zde použity zcela záměrně, gender je rolí společenskou, není proto totožný s biologickým pohlavím a velmi často na něm není ani závislý. Některé kultury mají ve své struktuře tři a více genderů, o kterých se zmíním v souvislosti s rituály a domácností (Eastman 1971; Draper 1976; Mandelstam Balzer 1996; Eliade 1997).

pohlavím) konceptualizovány. V praxi to znamená výzkum procesů sociální reprodukce a zejména způsobu, jakým materiální kultura zasahuje do strukturalizace sociálních vztahů (*Stig Sørensen 2000*). Zásahy materiální kultury jsou klíčové pro studium každodennosti, artefakty a objekty přece představují nejčastější archeologické prameny pro studium preliterárních společností.

Materiální kultura hraje důležitou roli v sociální reprodukci, neboť právě předměty/objekty jsou pojítkem generací a zásadními zprostředkovateli tradice (*Marcus 1998; Stig Sørensen 2000*). Proto je také nezbytné sledovat reprodukci sociálních norem, institucí a vztahů v čase i prostoru a pokusit se zjistit, jak se v průběhu času v rámci jednotlivých kultur mění a jaký vliv má tato změna na jejich společenské uspořádání.

Kontextualizace a kontext jsou ústředními „zbraněmi“ genderové analýzy. Dosavadní prezentace „pravěké reality“ na tzv. „lidu“⁹ je velmi problematická a hlavně neobjektivní. Předpoklady, na jejichž základě byly mužům, ženám a dětem v tomto obrazu minulosti připsány sociální role a společenský status, vycházely z dnešních ustálených představ o genderových rolích. To způsobilo, že obraz minulosti byl v zásadě konstruován na základě obrazu dnešní společnosti a jakékoliv vztahy mezi pohlavími byly považovány za předem dané, a tím předem vyloučené z oblasti vědy a výzkumu. K veškerým genderovým vztahům a jejich původu bylo a je povětšinou přistupováno jako k neměnným kategoriím. Zásadním problémem současné evropské archeologie je skutečnost, že je v mnoha případech stále silně ovlivněna světonázorem 19. století. To je s podivem, neboť archeologická teorie uhání od 20. století kupředu mílovými kroky, a přesto v tak zásadních otázkách, jako je společenská struktura zkoumaných společností, výrazně zaostává.

B. Engels tvrdil (1967), že základní společenské prvky, včetně sociálních vztahů mezi muži a ženami, vznikají jako výsledek historických procesů. Potvrzuje tedy, že gender není kategorií stabilní či neměnnou, ale že podoba genderových rolí plně závisí na historickém a sociálním prostředí, ve kterém jsou konstruovány.

Zpět k materiálnímu kontextu a k otázce, zda je archeologie, která je zvyklá zacházet s artefakty a objekty, vůbec schopná objevit a definovat gender, který je v podstatě procesem, v kontextu tak, jak je archeologií definován.¹⁰ Na tuto otázku nelze v současné chvíli spolehlivě odpovědět, snad ale komplexnější odpověď poskytne tato práce. Bezesporu je ale archeologicky zjistitelný například způsob, jakým gender ovlivňuje (a je zpětně ovlivňován) materiální kulturu. Nejde výhradně o nalezené artefakty, gender ovlivňuje nejen předměty, ale i aktivity s předměty spojené (například se může jednat o složení potravy určené pro konkrétní sociální skupinu, její přípravu či způsob servírování atd.).

Materiální kultura ve svých mnoha podobách není jen pasivním odrazem společnosti, ale jednou z jejích základních stavebních prvků. Genderová archeologie studuje společenské vztahy tak, jak jsou v materiální kultuře vyjádřeny, a proto musí nutně zkoumat i její samotný význam (*Stig Sørensen 2000*). Jednu z ústředních otázek, které si klade, bychom tedy mohli definovat následovně: Jaký je vztah mezi povahou materiální kultury a s ní souvisejícími sociálními aktivitami? S touto otázkou blízce souvisí ještě jeden problém, který dodnes působí jako hnací motor této vědní disciplíny, a který je

⁹ Například „lidu“ kultury s vypíchanou keramikou apod.

¹⁰ Kontextem se rozumí například objekt, vymezený prostor, jednotka domácnosti, obytná jednotka, aktivity atd.

nutné zmínit, než přistoupíme k metodologii, tím problémem je zdánlivě málo nebezpečné vnímání minulosti jako historie jednoho pohlaví.

2.1.1. O minulosti jediného pohlaví

K životaschopnosti lidské populace jsou zapotřebí alespoň dvě biologická pohlaví (s dostatečným počtem zástupců každého z nich) a jejich vzájemná interakce. To je nezpochybnitelná skutečnost.

Archeologická teorie a následně odborná i populární literatura, zabývající se tématem života pravěkých populací, nám ale často předkládá minulost obydlenou převážně muži, kteří mají zásadní a většinový podíl na produkci a hrají zásadní roli ve společenské organizaci.¹¹ Jen velmi malý zlomek textů se zabývá interakcemi mezi gendery a pohlavími (*Hurcombe 1995*). Tak, jak je dnes prezentována v odborném tisku, by ale pravěká společnost neměla nejmenší naději na přežití, natož pak vývoj. Kde tedy vznikl problém? Studie o pravěkých „mužích“, které je představovaly jako živitele, řemeslníky a osoby s neměnným a vysokým společenským statutem, byly prezentovány jako genderově specifické. Badatelé v nich však věnovali nepřiměřenou a nevyváženou pozornost zkušenostem a společenskému postavení mužů a prezentovali je jako zástupce všech členů zkoumané společnosti (ať archaické nebo existující).

Jádro tohoto dlouhodobého problému, který působí nemalé komplikace při snahách o interpretaci jakýchkoliv sociokulturních jevů, tkví zejména v tzv. zpětné projekci současného společenského uspořádání na společnosti zaniklé (*Remišová Věšíňová 2009*). Ta vychází z předpokladu, že se společenské uspořádání a role během minulých cca 12 000 let v podstatě nezměnily, a navíc byly téměř totožné u všech světových kulturních společenství. Že se jedná o představu zcela mylnou, prokáže každá průměrná současná antropologická studie, zkoumající například dnešní přírodní národy.

Genderové role převažující v archeologově současnosti infiltrovaly obsah základních znalostí o zaniklých společnostech v nebyvalé míře, až je s podivem, že tento stav mohl zůstat tak dlouho bez povšimnutí. Přímé doklady genderových rolí v pravěku jsou však žalostně nedostatečné. Tak mohlo dojít k tomu, že byly a jsou do společenských studií často nenápadně vsouvány pohodlné a do stávajícího rámce dobře zapadající „poznatky“ a „fakta“, která mají s obrazem skutečnosti pramálo společného. Dochází k tomu, že současnost je znovu vytvářena v minulosti, což v podstatě znemožňuje dospět k jakémukoliv objektivnímu závěru či výsledku.

Abychom byli schopni vytvořit co nejobjektivnější obraz zkoumaných prelite-rárních společností, musí se tento obraz skládat z informací o interakcích a aktivitách obou pohlaví. To se netýká pouze odborných textů a výzkumů, ale i prezentací minulosti určených pro laickou veřejnost. Nelze bezesbýtku sdílet poněkud dogmatický názor americké archeoložky L. Hurcombe, ani jej považovat za příliš přínosný její rozbor početního zastoupení mužů a žen v kresebných rekonstrukcích pravěkého života (*Hurcombe 1995*), ale v jednom jí musíme dát za pravdu, prezentace minulosti jako převážně mužské značně redukuje naše možnosti a schopnosti objektivně zkoumat dostupná fakta o pravěké realitě a zároveň, prostřednictvím shodně laděných muzejních expozic, škol-

¹¹ V angličtině je tato „mužská“ minulost ještě posílena užitou terminologií. Například pojmy „early man“, „Neolithic man“, či „craftsman“ (řemeslník) jsou běžně používány při popisu života v minulosti, přičemž slovo „man“ znamená zároveň „člověk“ i „muž“.

ních učebnic a populárně naučné literatury, vštěpuje tento nepravdivý a nedostačující obraz minulosti i široké veřejnosti.

2.2. Význam a role genderové analýzy v archeologii

„(...) Chtěl bych vědět, jaký byl život před deseti tisíci let. Často o tom přemýšlím. (...) Chtěl bych se vrátit zpět, abych viděl, jak se lidé poprvé naučili dělat věci, které jsou dnes běžné.“

(Berger 1979)

Neznám ve svém okolí archeologa, který by za možnost nahlédnout do minulosti nebyl ochoten mnohé obětovat.

Aby bylo možné docenit význam a přínos genderových studií v archeologii, je nutné učinit jeden zásadní a relativně náročný krok, totiž překonat obecně panující nedůvěru a předpojatost, která ve společnosti stále panuje vůči termínům **gender** a **feminismus**. To není pro většinu dnešních (a zejména pak tuzemských) badatelů a badatelek ničím jednoduchým. Zčásti proto, že atmosféra akademické obce není debatám na toto téma vůbec nakloněna a již pouhé vyslovení těchto pojmů v odborných kruzích v souvislosti s vědou vyvolává negativní reakce a dávat najevo ostentativní nezájem o tato témata patřilo ještě nedávno k jakémusi akademickému bontonu (rozhodně nejen archeologickému). Pakliže se mezi (většinou mladými) badateli najde někdo, u koho tato témata vzbudila jiskřičku zájmu, mám vypočítáno, že se jeho/její myšlenky ubírají často následovně: Ano, je to možná zajímavé téma, o kterém bych se rád/a dozvěděl/a více, ale budu to raději dělat někde v ústraní a nebudu na sebe v souvislosti s podobnými tématy raději příliš upozorňovat, mohl/a bych si ve vědeckých kruzích vysloužit nálepku „blázná“, „podivína“ nebo „feministky“, a to by pro moji další vědeckou činnost nebylo přínosné.

Na vině ale nejsou oni nejistí mladí badatelé, ale spíše zcela nedostatečné povědomí o tématu ve vědeckých kruzích. Termíny „*feminismus*“ a „*gender*“, kdy první je mylně považován za synonymum toho druhého, se totiž v našich zeměpisných šířkách téměř rovnají sprostému slovu. Většinou je však takto chápou ti, kteří jejich pravý význam neznají, a není v jejich zájmu po něm pátrat. Překonat panující předsudky tedy není nijak jednoduché. Pokusme se uvést význam termínů na pravou míru a vymazat mezi nimi chybně použité rovnítko.

„Gender“ není vytvořený feministkami, jedná se o běžně užívaný sociologický termín (Renfrew – Bahn 1991; Šanderová 2000; Soukup 2004), a právě v sociologii je třeba hledat jeho původ. Velmi zjednodušeně by bylo možné jej vysvětlit jako jakési „sociální pohlaví“, které sice s tím biologickým souvisí, ale ve velkém množství případů se s ním neshoduje. S biologickým pohlavím (jediným, druhým nebo dokonce třetím – Eliade 1997) se rodíme, zatímco gender je konstruován podle pravidel a norem společnosti, do které jsme se narodili a jejímiž jsme členy.

Feminismus není synonymem genderu, ale má s ním mnohé vazby. Tzv. *feministická archeologie*,¹² jinde též nazývaná „angažovanější archeologií“, a zejména pak feministická kritika archeologie, prosazující interdisciplinární přístup k archeologickým pramenům, používá kategorii genderu jako hlavní analytický nástroj. Je možné konsta-

¹² Její počátky jsou kladeny do 80. let 20. století.

tovat, že feministická kritika archeologie stála u zrodu genderové analýzy, coby pomocné interpretační metody a zejména v počátcích byla jejím hnacím motorem.

Hladký vývoj měl však přeci jen jeden veliký háček, který již v 80. letech minulého století způsobil, že pojem „feminismus“ získal (nejen) v archeologii pejorativní nádech. Právě tehdy se do konstrukce nového odvětví a zkoumání tohoto tématu s velikým nadšením, avšak poněkud bezmyšlenkovitě, vrhlo mnoho badatelek (*Eislerová 1995; Gimbutas 1982; 1989; 1999*), které si neuvědomily dopad své činnosti, ve vztahu k seriózní vědě často bohužel velmi zhoubný. Při honbě za vidinou „ženské“ archeologie zcela ignorovaly funkční metodické postupy, včetně téměř nezpochybnitelných faktů a důkazů, kterými archeologie pro zkoumaná období disponovala. Vznikal tak sice zcela nový a neotřelý pohled na archeologickou minulost, který však velmi často nebyl podložen žádnými prokazatelnými fakty. Rovněž se stávalo (a víme, že se tak stává i dnes), že známá a podložená data byla účelově použita k doplnění nově vzniklých teorií, jejichž základ byl více než vratký. Ve snaze oponovat patriarchální minulosti, byla namísto ní „stvořena“ minulost matriarchální, která byla minimálně stejně, ne-li více neobjektivní. Do matriarchální minulosti, zvláště oblíbené bylo a je právě období neolitu, byly navíc projektovány kulturní a společenské hodnoty západních feministických badatelek, které ji ukazovaly jako ještě nereálnější. Osobně používám pro tento směr označení „pseudofeminismus“ a jeho největší problém spatřuji v tom, že stále tvoří tu nejviditelnější složku „ženského“ bádání v archeologii. V této práci mu bude věnována samostatná kapitola a doufejme, že se podaří alespoň částečně podkopat jeho „výsadní“ postavení. Je důležité připomenout, že s vědecky koncipovaným odvětvím genderové archeologie nemá pseudofeminismus nic společného. Princip a potřeba genderové analýzy při studiu pravěkých společností totiž spočívají v něčem zcela odlišném.

Jedním z jejích nejvýraznějších přínosů archeologii je snaha o objektivizaci interpretací. Pokusy interpretovat sociální jevy z období preliterárních společností jsou ošemetné a ke všem metodám, které se o to pokouší, je nutné přistupovat velmi obezřetně, genderová analýza samozřejmě netvoří v tomto ohledu žádnou výjimku. Výjimečná je ale úhlem pohledu na zkoumanou situaci a metodickými postupy, které přistupují k organizaci archeologických pramenů novými způsoby.

Interpretace sociokulturních jevů se často pohybují v bludném kruhu, kdy jeden údaj je dokazován pomocí druhého a druhý pomocí prvního a nakonec často dospějeme k překvapivému závěru, že první ani druhý údaj nestojí na podložených faktech. Velmi často je minulost používána k vysvětlení současnosti, následkem čehož vzniká tautologie, která vede k legitimizaci současnosti minulostí (*Hurcombe 1995*). To zejména činí problém při interpretaci různých forem náboženství a „náboženských“/„kultovních“/„rituálních“ předmětů či právě mužských a ženských rolí v pravěkých společnostech, kdy role pravěké jsou nesmyslně odvozovány z těch současných. Zcela nepochopitelně jsou navíc generalizovány/ paušalizovány sociální role mužů a žen v současném světě, ačkoliv i laikovi je na první pohled zřejmé, že se v různých kulturních oblastech dnešního světa značně liší. Tento jev pracovně nazývám „genderovou slepotou“ (*přeloženo a převzato od L. Hurcombe*).

Abychom se nepohybovali pouze v teoretické rovině, vypůjčme si zamyšlení nad výzkumem a interpretací v oblasti zpracování potravy, dělby práce a řemeslné výroby od dvou zahraničních badatelek, které poukazují na dosavadní chybné či nedostatečné postupy. Jeden příklad je spíše teoretický, druhý vychází z praktického základu.

Výzkum původem dánské archeoložky, působící na University of Cambridge, Marie Louise Stig Sørensen (*Stig Sørensen 2000*) se zabýval androcentrickou a pseudo-

feministickou analýzou zpracování kovů v době bronzové. Panující stereotypní úvahy o dělbě práce v pravěku na „ženskou“ a „mužskou“ podle norem současné společnosti se jako první snažily nabourat feministické výzkumy, které se pokoušely prosadit uznání žen doby bronzové jako zpracovatelek kovů. Jediným cílem tohoto kroku však bylo zviditelnit doposud neviditelné ženy, alespoň v části archeologických pramenů. V tomto případě v jednom řemeslném odvětví, což jim bylo doposud odepřeno a sebrat tak vítr z plachet andro/etnocentrické analýze organizace práce. Z hlediska genderové analýzy, jak autorka poukazuje, se však jedná o krok zcela kontraproduktivní. Z podobného typu analýzy totiž opět vyplyne pouze to, že zpracování kovů bylo buď výhradně mužskou, nebo výhradně ženskou záležitostí, ale rozhodně se nebude jednat o kontextuální analýzu, která by výrobu a zpracování kovů zasadila do rámce sociálních vztahů a až následně zkoumala (případný) podíl OBOU pohlaví v tomto odvětví řemeslné výroby. Výše jmenovaný postup je tedy možné hodnotit jako primárně chybný. S jeho přispěním vzniká jakási „prehistorie extrémů“ (*Stig Sørensen 2000*), kde ženy/muži/děti/předměty buď „jsou“ nebo „nejsou“, přičemž je popírána existence mnohověstevné minulosti, jíž jsou ženy/muži/děti/předměty přirozenou součástí, s různým podílem činnosti v tom kterém výrobním i sociálním odvětví. Úkolem genderové archeologie je zjišťovat a pokusit se porozumět tomu, jaké byly interakce mužů a žen a jak tyto interakce ovlivnily sociální struktury a ideologie zkoumaných prehistorických společností.

Druhý příklad (či spíše několik příkladů) pochází z pera americké badatelky Sarah Milledge Nelson, která uvádí několik archaických i současných společností, popírajících univerzální platnost stereotypní dělby práce na mužskou a ženskou. *S. Milledge Nelson (1997)* například poukazuje na chybnost obecné platnosti lovecko-sběračského stereotypu¹³ na příkladu jihoafrického kmene !Kungů, jehož ženy se významně podílejí na lovu a získávání masa. Ženy nepoužívají k lovu luky a šípy, ale loví alternativními způsoby (pomocí pastí, ok, kamenů atd.).

Dalším příkladem může být textilní produkce, ač se velmi často jedná o řemeslné odvětví, kde se uplatňují zejména ženy, což je relativně dobře doloženo archeologickými daty,¹⁴ například v západní Africe či u severoamerického indiánského kmene Hopi je tkaní a předání dodnes výhradně mužskou záležitostí.

Univerzální platnost čehokoliv (v tomto případě dělby práce na mužskou a ženskou) je mýtem, který se v mnoha vědeckých oborech ještě nepodařilo překonat. Částečně je to způsobeno nezájmem tento problém řešit a mnoho lidí si jeho existenci zkrátka nepřipouští. Dělbba práce podle pohlaví je málokdy absolutní a neměnná a přesahy pracovních aktivit mezi muži a ženami jsou přítomny prakticky v každé zkoumané kultuře, ať již živé či zaniklé. Genderové rozdělení pracovních areálů je rovněž záležitostí problematickou, vždy je nutné mít na paměti, že genderově dělená práce nemusí být rozdělena podle pohlaví, ale například podle sociálního statusu (svobodné/provdané/staré ženy, manželské páry, dospělí muži atd.). Přijetí této skutečnosti ukazuje způsob, jak genderová analýza pracuje s archeologickými prameny.

¹³ Míňeno tak, že sběr je odjakživa považován za ženskou činnost a lov je doménou mužskou.

¹⁴ Jedná se jak o nálezy samotného textilu či jeho vyobrazení v souvislosti se ženami (např. Dánsko, Čína), tak i o nálezy nástrojů na předání a tkaní, pocházející z ženských hrobů z území celé Evropy [*Kuit (ed.) 2000*]. Zajímavé jsou i nálezy mladopaleolitických ženských sošek ze Sibíře, které jsou oděny do kalhot a kožešinových pláštů s kapucemi (*Meiklejohn – Brinch Petersen – Alexandersen 2000*).

2.3. Genderová slepota a její léčba – metodologie

Jednou z prvních reakcí na androcentrické interpretace minulosti byla snaha vytvořit metodickou strategii pro archeologické studium genderu. Z mnoha pokusů vzešla řada teorií a poznatek, že bez komplexní metodologie se žádné odvětví z místa nepohne. K jejímu vytvoření je třeba položit si několik otázek a posoudit, kudy vede nejlepší cesta pro vnášení genderu do našeho vědního oboru. Následující 4 základní otázky vyslovila *J. Spector (1991)*:

- 1) Co a jak se můžeme dozvědět o mužích a ženách na základě archeologických stop po vzorcích jejich aktivit, sociálních vztahů a systémů víry?
- 2) Jaká je materiální dimenze genderových systémů?
- 3) Co z výše jmenovaného se může zachovat v archeologickém materiálu?
- 4) Jsou dnešní badatelé schopni rozpoznání a interpretace?

Ptejme se nyní jinak, jakým způsobem máme vnášet genderový prvek do archeologického bádání? Co nám napoví, na co se máme soustředit? Již jsem například zmínila problematiku dělby práce v závislosti na genderu, v čemž nám mohou často pomoci etnologické paralely (s těmi je ovšem nutné zacházet se zvýšenou pozorností, jejich nevhodná aplikace často napáchá více škody než užitku). Důležitá je rovněž konstruktivní kritika andro/etnocentrických teorií, podložená konkrétními fakty a důkazy. Při aplikaci genderové analýzy se rozhodně nelze vyhýbat spolupráci s dalšími vědními obory, zejména s historií (přímý historický přístup však téměř nikdy nelze použít u preliterárních společností), sociologií či etnoarcheologií.

Princip vnášení genderového prvku do archeologie je nastíněn. Jaké jsou však hlavní zdroje pro genderovou analýzu v rámci archeologických pramenů? *Sarah Milledge Nelson (1997)* tvrdí, že hlavním zdrojem je ztvárnění postav mužů a žen. K tomu mám několik námitek, které později v textu rozeberu. Jedna z hlavních však je, že u ztvárnění lidských postav lze často jen velmi těžko určit, jakého pohlaví osoba byla. To platí u kresebných vyobrazení stejně jako u antropomorfní plastiky. Situace bývá často komplikovaná faktem, že některé (neolitické) kultury zobrazovaly příslušníky jednoho pohlaví se zvířecími prvky.

Dobrym zdrojem jsou rozhodně písemné prameny, hojně využívané např. při výzkumech lokalit severoamerických Indiánů, pro evropský neolit však nejsou dostupné. Výborným zdrojem, dostupným i pro neolit, jsou pohřby a kosterní lidské pozůstatky, zde je ovšem obezřetnost rovněž na místě, pohřby často můžou představovat pouze ideální odraz reality.

Ústředním tématem genderové archeologie je artefakt/objekt, který je rovněž významným zdrojem informací, stejně jako s ním související prostorová analýza artefaktů a jednotek domácností, které mají vysoký výpovědní potenciál o uspořádání společnosti. Při prostorové analýze se rovněž vyplatí spolupracovat s etnology.

V genderové analýze je vždy nutné použít několik důkazových linií najednou, aby byla výpovědní hodnota co nejvyšší (*Milledge Nelson 1997*). Je rovněž nutné si uvědomit, že různé typy analogií a paralel vyžadují specifické posouzení, zda a jak jsou na konkrétní archeologickou situaci/problém použitelné.

Aby bylo možné přistoupit k praxi, tedy ke způsobu, jakým genderová analýza postupuje při řešení konkrétních archeologických problémů a situací, je nutné disponovat základní, přesto však komplexní metodologií. Metodických postupů je v tomto pří-

padě více, některé se překrývají, jiné zcela rozcházejí, aby se při řešení problému opět spojily. Na mě osobně nejvíce zapůsobil přístup, který zvolila britská badatelka Linda Hurcombe ve svém článku o genderově diferenciovaném lidském druhu (*Hurcombe 1995*). Na něm přiblížím její postoj k řešení metodických aspektů archeologického výzkumu.

L. Hurcombe používá ve svém textu medicínské analogie a ústřední příčinu většiny dezinterpretací a nevhodného většinového postoje k archeologickým problémům vidí v tzv. „Big Problem“, který jsem si vypůjčila a volně přeložila jako „genderovou slepotu“.¹⁵

Podstata celého problému tkví v tautologickém bludném kruhu, kde je minulost používána k vysvětlení současnosti, a tím je současnost legitimizována minulostí. Například je vyslovena hypotéza, že potravinová produkce a zpracování surovin (včetně vaření) na lokální úrovni byla v pravěku odjakživa zejména ženskou záležitostí, a proto je tomu tak i dnes. Na podobné hypotéze by nebylo nic špatného (až na nedostatek uspokojivých důkazů), kdyby velmi brzy nezačala být brána jako všeobecně platná skutečnost. Aby se kruh uzavřel, tvrdí se, že v dnešní době je rovněž víceméně běžné, že příprava potravy je ženskou záležitostí s dodatkem, že „tomu tak přeci bylo odjakživa“. Jedno tvrzení se opírá o druhé, ale žádné není podloženo přímým důkazem, který by paušálně potvrzoval jejich pravdivost. Neexistuje tedy ani jeden přímý důkaz, který by potvrzoval, že pravěké vaření bylo výhradně ženskou záležitostí a muži se na něm nijak nepodíleli, a že tento stav přetrvává kontinuálně od pravěku až do současnosti. To je jeden z mnoha příkladů jednostranné interpretace genderu, která je příčinou choroby zvané genderová slepota.

Je objektivní skutečností, že existují sexuálně determinované rozdíly, které umožňují tomu či tomu pohlaví plnit některé role a provozovat určité činnosti účelněji, to ale nemá nic společného se společenskou hodnotou těchto aktivit. Rozdílnost není synonymem nerovnosti a jsou to většinou pseudofeministické „odborné“ texty, které se nás snaží přesvědčovat o opaku. Není to tedy rozdílnost mezi pohlavími, ale zejména současné hodnoty spojené s významem přisuzovaným jednotlivým aktivitám a projektované na historické společnosti, které jsou z větší části původcem genderové slepoty (*Hurcombe 1995*).

Genderová slepota, tedy samotná choroba, se podle autorky projevuje dvěma druhy symptomů: vizuálními a psanými. Vizuální symptomy jsou o to nebezpečnější, že působí na laickou veřejnost. Většina lidí získává povědomí o archeologii z popularizačních zdrojů, jako jsou výstavy, expozice muzejní či naučné televizní programy. Problémem těchto médií je, že nabízejí vizuální rekonstrukce, které veřejnosti zprostředkovávají okamžitou a jasnou představu o uspořádání mužských a ženských rolí v minulosti. Ženy jsou podle těchto rekonstrukcí v historii méně početně zastoupeny než muži, dále jsou to pouze muži, kdo stojí u změn v historii a v podstatě jsou strůjci těchto změn, nebo alespoň jejich hybateli, a co je nejzásadnější, tvrdí, že muži a ženy naplňo-

¹⁵ Pokusím se o bližší vysvětlení této jazykové hříčky: doslovný překlad termínu „Big Problem“ je samozřejmě „veliký problém“. „Big“ zde ale zároveň znamená zkratku pro „Biased Interpretation of Gender“, což v překladu znamená „jednostranná či předpojatá interpretace genderu“. Právě v ní vidí autorka onen „veliký problém“ v archeologickém přístupu ke studiu historických populací. A protože se autorka ve svém textu drží lékařských analogií a představuje „Big Problem“ jako zákeřnou chorobu, která trápí současnou vědu, přeložila jsem termín jako „genderovou slepotu“, abych její přirovnání zachovala. Jsem přesvědčena, že se můj překlad svým obsahem nejvíce blíží autorčinu záměru.

vali v pravěkých společnostech stejné společenské role, jaké jsou jim přisuzovány v současnosti (*Hurcombe 1995; Spector 1991*).

Expozice i knižní ilustrace tedy často nabízejí silně stereotypní pohled na ženské a mužské role v pravěku, ačkoliv na základě důkazů a podkladů, kterými díky archeologickým nálezům disponujeme, by bylo stejně legitimní zobrazovat ženu brousící kopí či muže vydělávajícího kůže. To je však v přímém rozporu s tím, jak jsou genderové role v pravěku chápány a následně zobrazovány. Jako by bylo jasné dáno, že „on“ vyrábí zbraně, „ona“ oděv. Že muži jsou a byli aktivnější polovinou lidstva, vyráběli a používali kamenné nástroje k lovu, zatímco pasivnější ženy se staraly o děti, vyráběly oděv a udržovaly oheň. V archeologických pramenech však pro takovéto jasné rozdělení genderových rolí neexistují žádné přímé důkazy.

Psané příznaky se naopak projevují zejména v literatuře odborné, jako výmluvný příklad může posloužit například interpretace pohřbů a hrobové výbavy (*Parker Pearson 1982*). Často se stává, že pokud jsou v hrobové výbavě přítomny indikátory statusu, nebývají interpretovány stejně pro obě pohlaví. Když jsou některé ženské hroby bohatší než mužské, bývá často tvrzeno, že „v tomto případě zřejmě ženy nebyly podřízeny mužům“ (*Parker Pearson 1999*). Ještě výmluvnější je označení počtu bohatých ženských hrobů na úkor mužských jako „anomálie“ či „vysoce neobyčejná situace“ (*Hurcombe 1995, 92-93*). U mnoha chorob je prevence mnohdy účinnější než léčba a jednoduchá řešení se mohou ukázat jako nejúčinnější. Potřeba metodologie vždy vzniká z chaosu, je ale nutné izolovat její příčinu a důsledek. Faktorů ovlivňujících vznik genderové slepoty je několik:

- 1) současné představy o pravěkých genderových stavech, které ovlivňují dnešní interpretace;
- 2) historické představy o genderových stavech, které ovlivnily dřívější interpretace;
- 3) nedostatek preciznosti v archeologické teorii, která určuje současné interpretační rámce.

Interpretace minulosti rozhodně není jednoduchá a jedním z prvních požadavků jakékoliv analýzy sociální struktury společnosti je identifikace biologického pohlaví ještě předtím, než bude přistoupeno k analýze genderového sociálního konstruktů.

To bezvýhradně platí například u interpretace hrobových celků. Ale ani detailní analýza DNA z kosterních pozůstatků či genetická analýza nám samy o sobě nezaručí větší porozumění vztahům mezi muži a ženami. Možnosti archeologie zajistit přímé důkazy o pohlaví a/nebo genderovém statusu v pravěku jsou velmi omezené. V případě kosterních pozůstatků může být pohlaví s jistotou určeno pouze u starších jedinců s dobrým stupněm dochování, aby mohly být k určení použity běžné morfologické znaky (lebka, pánev, dlouhé kosti) či DNA analýza. Navíc existují období pravěku, kde převažující žárový ritus nebo úplná absence hrobů, vůbec neumožňují kosterní pozůstatky zkoumat. Pokud však máme vhodný kosterní soubor k dispozici, můžeme zkoumat rozdíly ve výživě,¹⁶ dědičnost, četnost a typy zranění či různé patologické rysy.

¹⁶ Většina studií, která se věnuje výživě v pravěku, vyvrací, že by v pravěku existoval rozdílný přístup k surovinám na bázi pohlaví nebo že by se výživa žen a mužů nějak kvalitativně lišila. K zajímavým výsledkům však dospěla *Christina Rega*, která při zpracování pohřebiště v Mokrinu (2000) prokázala rozdílnou kvalitu výživy v závislosti na společenském statusu a dokázala tak existenci sociální hierarchie již v neolitu.

Zacházení s kosterními pozůstatky a dalšími předměty uloženými spolu s tělem by nám měly poskytovat užitečné informace o pravěkých společnostech. Bohužel však tyto informace nejsou vždy zcela objektivní. Kromě toho, absence milodarů v některých společnostech není automaticky známkou nižšího sociálního statusu, ale pouze odlišného pohřebního rituálu, ani jejich nadbytek nemusí zobrazovat status vyšší.

Pohřby často nereflektují reálnou situaci za života, ale jsou odrazem tzv. „ideální reality“. Tento fenomén je často sledovatelný i v současnosti, například u Romů. I relativně chudí či nepříliš vážení členové společnosti jsou po smrti ukládáni do honosných hrobek s vysoce nadstandardní výbavou, včetně potravinových obětí. Existuje tedy značný nedostatek přímých důkazů, které by vázaly genderový status s konkrétními objekty a aktivitami.

Genderová slepota se šíří sama a velmi rychle, což mimo jiné umožňuje nekritické reflexe současné sociální situace do minulosti. Část badatelů se tedy rozhodla učinit protiopatření, některá však nebyla zcela šťastná.

Příkladem relativně nešťastných protilátek jsou tzv. „ženské knihy“. Ty se začaly objevovat v odborných i laických kruzích přibližně od 80. let minulého století, aby jejich základním rysem bylo zdůrazňování ženského prvku v historii. Dělo se tak na úkor prvku mužského, navíc často na úkor potvrzených faktů. Vznikal druhý extrém pohlížení na minulost, který v žádném případě nevedl k jejímu objektivnímu poznání. Účinnější léčbou, jakými si antibiotiky, se ukázala být feministická kritika genderu v archeologii, která se rozhodla na nemoc zaútočit a zničit ji pomocí konstruktivní analýzy. Kritika se zaměřila zejména na výzkumné cíle a hodnoty [Gero – Conkey (eds.) 1991; Spector 1991; Gilchrist 1991] tak, aby analýza zahrнула i složky a strukturu problému.

Některé feministické kritiky jsou však rovněž problematické, často předpokládají, a to zcela neopodstatněle, že ženy během posledních 20 000 let sdílely kulturní normy a hodnoty žen euro-americké společnosti 20. a 21. století (Hurcombe 1995). Jednostrannostem v genderových tématech musí být analyticky oponováno, aby byla jejich kritika účinná a neemotivní. Není například možné ani konstruktivní zavrhnout sexuální dimorfismus, protože někomu (zejména některým autorkám 80. let minulého století) přijde sexistické uvažovat o pozici ženy ve strategii získávání potravy či v souvislosti s problematikou péče o potomky.¹⁷

Archeologie potřebuje metody, díky nimž dokáže oddělit předem vytvořené představy o genderových rolích a statusu obou pohlaví od interpretace a přímých důkazů. Oddělování důkazů od interpretací a aplikace metod za účelem určení statusu a genderově vázaných aktivit, které o nich budou vypovídat objektivně a nezávisle na pohlaví, přesvědčení a očekávání tazatele/tazatelky, jsou zásadními teoretickými problémy genderové analýzy v archeologii. Existují však zásadní rozdíly ve vzorcích chování biologických pohlaví i věkových a jiných sociálních skupin v různých společnostech, dobách i kulturách a nikdy nebude možné vytvořit jednotný obraz minulosti, který by měl univerzální platnost. S pomocí propracovanější teorie však mohou být naše poznatky o ní mnohem objektivnější a komplexnější. Gender jako analytická kategorie hraje v tomto poznávání významnou roli a měl by být považován za významného pomocníka při interpretaci sociálních jevů. Archeologie (stejně jako mnoho dalších vědních oborů) však začíná jeho význam odkrývat jen velmi pomalu.

¹⁷ Do této kategorie také spadá většina teorií o pravěkých matriarchálních společnostech, plošně uctívaných ženských božstvech, Velké Matce atd.

2.3.1. Materialita genderu

Jaký je vztah aktivní povahy materiální kultury a sociální akce (*Stig Sørensen 2000*)? Nosným tématem pro interpretaci kulturních a sociálních jevů je předmět/objekt a jeho role v kulturně-sociálním kontextu, konkrétně jak jej ovlivňuje a jak jím je ovlivňován. Předměty/objekty plní v kultuře kreativní roli, jsou zprostředkovateli tradice a nositeli významu, jejich role je sociální i socializační. Navíc každý předmět/objekt má v kontextu zkoumané kultury minimálně dva různé významy. Významy a funkce artefaktu v kulturním a sociálním kontextu patří mezi primární zdroje pro genderovou analýzu. Používání a vnímání artefaktu v rámci komunity vytváří jeho genderový obsah a řadí jej vždy do několika sociálních sfér zároveň. Jeden artefakt může tedy disponovat několika významy a funkcemi podle toho, zda je momentálně používán jako ženský/mužský domácí nástroj, rituální pomůcka při ženských/mužských nebo společných obřadech, nebo zda je například použit jako součást pohřební výbavy. Význam artefaktu a potažmo materiální kultury jako celku, vzniká zkušeností při zacházení s ním/ní (*Hodder 1989; 1991a*).

Tzv. „materialita genderu“ je východiskem pro vysvětlení některých sociálních jevů a představuje jednu ze zásadních složek metodologie. Jaké obecné vlastnosti můžeme artefaktu přisoudit, než přistoupíme ke kulturní a kontextuální analýze? Ve své knize je přehledně shrnula *M. L. Stig Sørensen (2000, 70-95)* a já jsem si je pouze dovolila doplnit o několik vlastních poznatků.

Předměty:¹⁸

- vytvářejí spojnice mezi aktivitami (kontexty);
- překračují čas a struktury (spojují soukromé a veřejné, minulost a přítomnost...);
- mohou být sociální i intimní;
- zajišťují místa/momenty sdílené existence i odchodu/přechodu do jiných sfér;
- prostřednictvím předmětů je konstruována lidská identita;
- předměty organizují sociální vztahy (*Mauss 1998*);
- jsou zakotveny v určitém společenském kontextu, předmět není nikdy neutrální! (*Stig Sørensen 2000*);
- předmět nikdy není „čistý“, tedy neovlivněný nějakým záměrem;
- je sociálním jevem a může vytvářet přesné znaky důležitosti a variability;
- předměty hrají důležitou roli v tvorbě rozdílností, jsou důležitým prvkem při konstrukci genderových rolí, neboť jsou nositeli informací o vlastní důležitosti, společenských rolích, lidské spolupráci i efektivitě různých činností;
- předměty ovlivňují způsob, jakým sami sebe vidíme a role/práva, která si nárokuje (tím nás kriticky informují a vedou při poznávání genderových rozdílů a jejich následném hodnocení).

Při hodnocení role materiální kultury ve společnosti je nicméně nutné mít neustále na paměti, že sociální zvyky, ideály a normy často neodpovídají skutečným praktikám ve zkoumané společnosti (*Moore 1987*). Zjednodušeně řečeno, pravidla tu byla,

¹⁸ Nejedná se pouze o artefakty samotné, ale i domy, ohniště v domech, veřejná prostranství atd.

jsou a budou proto, aby se porušovala. Materiální kulturu můžeme pojímat jako soubor drahocenných informačních zdrojů, avšak ne vždy s přesnou a zcela objektivní výpovědní hodnotou.

Přesto je to předmět, který činí gender „hmatatelným“. Je médiem, které operuje a dává mu materiální souvislosti. Předměty reprezentují a zároveň ovlivňují genderový status jedince. Prostřednictvím opakující se aktivity se předmět může stát symbolickým zástupcem nějakého abstraktního konceptu. Tak dochází k tomu, že se zástupce materiálního světa stává zástupcem reality ideologické a předmět se stává znakem či symbolem kulturně sociálního jevu (*Budil 1998; Stig Sørensen 2000; Soukup 2004*).

Hlavním zdrojem symbolického významu předmětu je stále se opakující akce, která vytváří spojnici mezi jeho materiální formou a přesným významem, kontextů produkujících genderové asociace může tedy být obrovské množství (namátkou například umístění artefaktu/objektu v prostoru domu, v hrobě podle pohlaví či sociálního postavení atd.). Genderové asociace však neprodukuje pouze kontext, ale i zdánlivě banální, objektivně provozovatelé jevy, jako například velikost či barva (*Bacus 1993*), který může, ale nemusí, poukazovat třeba na sexuálně výrazné znaky.

Vraťme se ale k metodice. Přistoupíme-li k samotné analýze pramenů z genderového hlediska, mělo by jejím prvním krokem být rozpoznání případného genderového aspektu v konkrétním zkoumaném archeologickém kontextu. Tedy co a na jakém pozadí chceme vlastně zkoumat (například pohřby v určitém kulturním kontextu) a následně zvážit, nakolik nám zkoumaný jev dovolí nahlédnout do systému sociálních forem a norem, které mohou být porovnány se zkoumaným jevem i s jinými nálezy a důkazy o běžném životě pravěkých populací. Tedy například dát do kontrastního postavení již zmíněné pohřby se skladbou potravy, distribucí moci a sociálním statutem, či prostorovým uspořádáním sídelních areálů, což přineslo zajímavé výsledky na několika lokalitách kultury Vinča, o kterých bude řeč v samostatném exkurzu dále v této práci.

Právě „znovuobjevení“ významu mnoha artefaktů a jejich konfrontace s několika kulturně-společenskými aspekty zároveň je východiskem pro jejich reinterpretaci a určení jejich významu (či spíše významů) na pozadí každodenního života, které je mnohem objektivnější než většina dosavadních jednostranných interpretací. Závěr by tedy měl znít, že význam předmětů může být analyzován pouze v závislosti na jejich aktivním kontextu, to znamená kontextu, ve kterém má zkoumaný předmět svoje pevné místo. Například ohniště v kontextu jednotky domácnosti, keramické nádoby v kontextu hrobu a/nebo jednotky domácnosti, antropomorfní plastika v kontextu domácnosti, hrobu či rituálu atd. To jsou obecné zásady interpretace jevů.

Jak ale získává objekt svůj genderový význam? Odhalování významů předmětů musí být založeno na jejich pochopení coby součástí aktivních kontextů a zároveň na poznání, že jejich význam není ani absolutní, ani exklusivní. Toto pochopení má zásadní význam při pokusech o interpretaci artefaktů i jevů, neboť působí jako přirozená zadržba při vytváření „obecně platných“ teorií, „jediných možných významů“ a stereotypnímu nahlížení na problémy. Materiální kultura je integrovanou součástí společenského života a musí být vždy uchopena tak, aby její výpovědní hodnota byla co nejvyšší.

Kontextem nemusí být pouze faktické místo nálezu artefaktu, stejně tak jím může být širší prostorové vymezení (lokalita vzhledem k jiné lokalitě či sídelní struktuře v krajině), událost, která zanechala viditelnou stopu v archeologických pramenech (např. domácí obřad, každodenní aktivita jako například vaření, nebo výroba nejrůznějších předmětů denní potřeby, pohřeb či archeologická památka jako celek, obytná jednotka se všemi komponenty, veřejné prostranství, rondel, kostel atd.).

Je nutné si uvědomit, že kategorie kontextů jsou vždy účelově vytvářeny archeology, a nemohou tudíž nikdy být stoprocentně objektivní. Pokud ale budeme dodržovat předem stanovená pravidla pro analýzu, zejména skutečnost, že analýza (nejen genderová) se vždy musí opírat pouze a výhradně o identifikovatelné stopy v archeologických pramenech, a že čím více je nález spjat s konkrétním jedincem, tím podrobnější a detailnější mohou být naše zjištění o roli a genderu tohoto jedince, můžeme dospět k zajímavým závěrům.¹⁹

2.3.2. Shrnutí

Z výše uvedeného je zřejmé, že se v této problematice překrývají a doplňují různé metody z mnoha oborů, přesto je možné pojmenovat několik základních směrů a témat, která jsou pro genderovou archeologii klíčová. Základní metodologie v podstatě vychází z feministické kritiky genderu v archeologii (*Engelstadt 1991*), jejímž cílem je někdy velmi problematická, konstruktivní analýza. Součástí konstruktivní kritiky je zejména popření a eliminace jednostranných interpretací genderových rolí v minulosti (pravěkých společnostech), které jsou nejčastěji způsobeny chybnou zpětnou projekcí současných euro-amerických (západních) genderových rolí, bez zamyšlení nad dopadem tohoto jednání, které vždy vede k předpojatosti, neobjektivnosti a chybným interpretacím a závěrům o běžném životně zkoumaných společnostech. Jednostranné nahlížení genderového uspořádání vede navíc k jakémusi „zacyklení“, kdy je současnost vysvětlována minulostí a naopak.

Badatelé si často neuvědomují, či nechťejí uvědomovat, že gender coby sociální konstrukt není kategorií neměnnou, byť je neustále přítomen v běžném životě každé populace. Je například velmi těžké si představit paušálně platné genderové uspořádání, tedy společenské role žen a mužů, které by v nezměněné podobě existovaly a fungovaly od pravěku do 21. století, nemluvě o tom, že pro tento „jev“ nesvědčí žádná doposud objevená archeologická data. Genderové stereotypy v pravěku jsou navíc mohutně podporovány a posilovány působením literatury, vzdělávacích aktivit, médií, a to jak mezi veřejností laickou, tak i odbornou.

Mnoho autorů vidí příčinu tohoto problému (genderové slepoty) v málo precizním a nedostatečně propracovaném teoretickém základu archeologie jako takové. Odmítají poněkud nešťastná a diskreditující protipatření v podobě tzv. „ženských knih“, které často napáchají více škody než užitku a primárně požadují práci na vybudování komplexních a pevných teoretických a metodických základů genderové analýzy v archeologii. S jejich pomocí pak bude spíše možné oddělit důkazy od hypotéz a aplikací metod k určení míry blahobytu, společenského statusu a genderově vázaných aktivit odhalit alespoň zlomek aktivit pravěké každodennosti.

Poněvadž pro období staršího pravěku nedisponujeme písemnými prameny, musí jejich roli převzít artefakty/objekty. Ty tvoří ústřední kategorii genderové analýzy, která sleduje jejich význam pro interpretaci a roli v kulturně-sociálním kontextu (*Stig*

¹⁹ Událostmi – kontexty, které vždy reagují na genderové role ve společnosti, jsou lidské pohřby. I v případě, kdy pohřby genderové role zcela ignorují, se jedná o způsob, jak s nimi konkrétní společnost nakládá. V případě pohřbů a zhodnocení situace na pohřebišti jsou užitečnými vodítky data o úmrtnosti, porodnosti, zdravotním stavu zkoumaného vzorku pravěké (či jiné) populace. Genderový/sociální status jedince nám zase může objasnit zacházení s mrtvými v rámci samotného hrobu, umístění zkoumaného hrobu v rámci pohřebiště a samozřejmě skladba hrobové výbavy, pokud je přítomna.

Sørensen 2000). Důležité je uvědomit si, že artefakt/objekt pomáhá významnou měrou konstruovat genderovou identitu jedince, která z velké míry určuje jeho společenskou roli a činí abstraktní pojem genderu hmatatelným. Odhalování významu artefaktů/objektů je založeno na jejich chápání coby součásti vždy několika aktivních(!) kontextů zároveň. Kontext však vždy bude archeology vytvořenou subjektivní kategorií, proto ani interpretace nebude nikdy zcela objektivní [*Preucel – Hodder (eds.) 2004*]. Přesto však genderová analýza pomáhá utřídit a zpracovat archeologicky, etnologicky, sociologicky a historicky podložená data, na jejichž základě se pokouší konstruovat přibližný obraz světa našich pravěkých předků, a to ještě žádná archeologická metoda v takové míře nedokázala. Zaměřuje se na ohraničené celky z mnoha sfér každodenního života, které nyní stručně představím, abych je pak podrobněji rozebrala v následujících kapitolách.

2.4. Tematické zájmové okruhy genderové archeologie

Genderová archeologie se tedy soustředí na artefakt a jeho význam v různých kontextech společenské existence.

Kontextů, ve kterých artefakt/objekt plní svoji funkci je však vždy několik najeďnou. To je rovněž důvod, proč nelze zájmové okruhy striktně vymezit. Okruhy spolu někdy zdánlivě vůbec nesouvisí, přesto jsou navzájem pevně propojeny (náboženské se mísí s profánním, běžné aktivity mají zároveň nádech rituálu apod.). Z tohoto důvodu je vymezení zájmových okruhů pouze rámcové za účelem zpřehlednění práce, a jako takové musí být i vnímáno. Nosným tématem je sociální a socializační role artefaktů a s ní související boj proti stereotypizaci „jasně daných a rozdělených mužských a ženských sfér činnosti, prostoru a zájmu“.

Společnost jako celek

U preliterárních společností jsou v tomto směru klíčové dva druhy společenského dělení a s nimi související sociální aktivity. Jsou to sociální stratifikace, tedy společenská důležitost a status členů zkoumané komunity a společenské dělení na soukromou a veřejnou sféru. Důležitým pramenem jsou pohřby, které o ní vypovídají asi nejvíce (nezaměňovat – s problémem výpovědní hodnoty hrobových celků). Nevíme přesně, nakolik je tento pramen objektivní, navíc není použitelný u všech neolitických kultur, takže obecná komparace není možná. O životě v rámci jedné komunity však mohou hrobové celky informovat poměrně zásadním způsobem, tedy pokud jsou přítomny a obsahují-li alespoň nějaké milodary nebo specifickou nálezovou situaci, např. lokaci v rámci sídlištních struktur.

I interpretace hrobových celků v souvislosti se statusem pohřbené osoby jsou plné genderových stereotypů. Bohatý mužský hrob bývá interpretován jako pohřeb „vůdce“ či „ctihodného“ nebo „majetného muže“. Vyskytne-li se však mezi bohatými hroby pohřeb ženský, většinou se dozvídáme, že se jedná o manželku výše zmíněného muže, popřípadě jinou ženu, nějakým způsobem závislou na muži svého statusu.²⁰

²⁰ Tento přístup je krásnou ukázkou projekce „současných“ norem do pravěké minulosti. Stačí si projít některý z českých městských hřbitovů, kde se na mnoha honosných hrobkách z leštěného mramoru (datovaných do 19. a počátku 20. století) setkáváme se jmény žen, jejichž sociálním statusem je „choť“, popřípadě „vdova po“ obchodníkovi, řediteli, rezníkovi, učiteli, továrníkovi atd.). Přitom z pozdějších písem-

Druhý způsob dělí společnost na veřejnou a soukromou sféru (s tím, že sféra veřejná bývá označována za sféru mužskou, zatímco sféra soukromá²¹ je doménou žen). Dlužno dodat, že často je toto rozdělení pravdivé a podložené archeologicko-etnologicko-historickými daty. Například v populaci doby bronzové v mexickém Oaxaca Valley došlo s rozdělením rituálů na mužské a ženské (domácí a veřejné) ke změně ve společenské stratifikaci (Marcus 1998). Avšak výjimky existují i zde, z dokumentů z dob koloniálního Mexika se dozvídáme, že aztécké ženy rozhodně nebyly z veřejné sféry vylučovány, podílely se na obchodu (často dokonce jako významné obchodnice), kněžství i válečnictví. Ženské ekonomické aktivity byly pro aztéckou společnost důležité, což jim otevíralo přístup k „veřejným postům“ (Milledge Nelson 1997).

Další doloženou sférou ženského veřejného působení je ranhojičství (nebo lékařství)²² či role náboženských vůdkyň. Tyto role byly ženám otevřeny v mnoha společnostech a na mnoha místech světa. Existují doklady z laténského a germánského období (Milledge Nelson 1997, 131-139), disponujeme mnoha informacemi o sibiřských, asijských či severoamerických šamankách (Lillie 1996).

„Společenský“ tematický okruh zahrnuje veškeré společenské jevy i stereotypy, které v jeho výkladu přetrvávají. Je tedy logickou snahou nových badatelských generací je na základě dostupných informací a archeologických pramenů (v případě pravěkých a raně historických civilizací) upřesnit a hlavně zobjektivnit.

Gender a prostor

Jejich vztah je pro poznávání sociálního života pravěkých společností zcela klíčový, navíc specifický prostor úzce souvisí s rituály a je místem nálezů rituálních předmětů i figurální plastiky. Organizace ovlivňuje vnímání prostoru a aktivity, které v něm probíhají, a na oplátku jim dodává specifický význam. Organizace prostoru je zosobněním kódů chování, které diktují, kde se mohou odehrávat či odehrávají různé soukromé i veřejné aktivity (Soukup 2004; Eliade 2006).

Prostorové struktury navíc fungují na různých společenských úrovních, a tím ovlivňují status i genderové zařazení jedince. Organizace prostoru funguje jako prostředník, skrze kterého se konstruují sociální rozdíly nebo transformují sociální role (Stig Sørensen 2000).

Počátky antropologického zkoumání prostoru a jeho organizace souvisí se strukturalismem a jsou založeny na existenci a předpokladu fungování binárních opozic (Soukup 2004; Smithová – Raeper 1994; Lévi-Strauss 1996b). Strukturalismus vychází z tvrzení, že existuje univerzální světový řád, a že genderové uspořádání prostoru je tudíž dáno a je neměnné (svůj význam v tomto světovém uspořádání má každá opozice – pravá x levá strana domu, uvnitř x venku, veřejné x soukromé atd.).

Domnívám se, že prostorové struktury a jejich řád jsou nestabilní a nejsou fixní, ale jsou konstruovány prostřednictvím provozovaných aktivit. Zjednodušeně řečeno, až v něm provozovaná aktivita dává prostoru význam. Genderově velmi specifickou analytickou kategorií je dům, potažmo domov. Zde, jak dokládá mnoho archeologických pramenů, zosobňují prostorová odlišení a zhmotňují sociální dění ve společnosti. Dům a

ných pramenů víme, že tomu tak nemuselo vždy být, setkáváme se i s mnoha ženami, jejichž činnost měla vysoký společenský kredit, podobně jako obdobná činnost mužská.

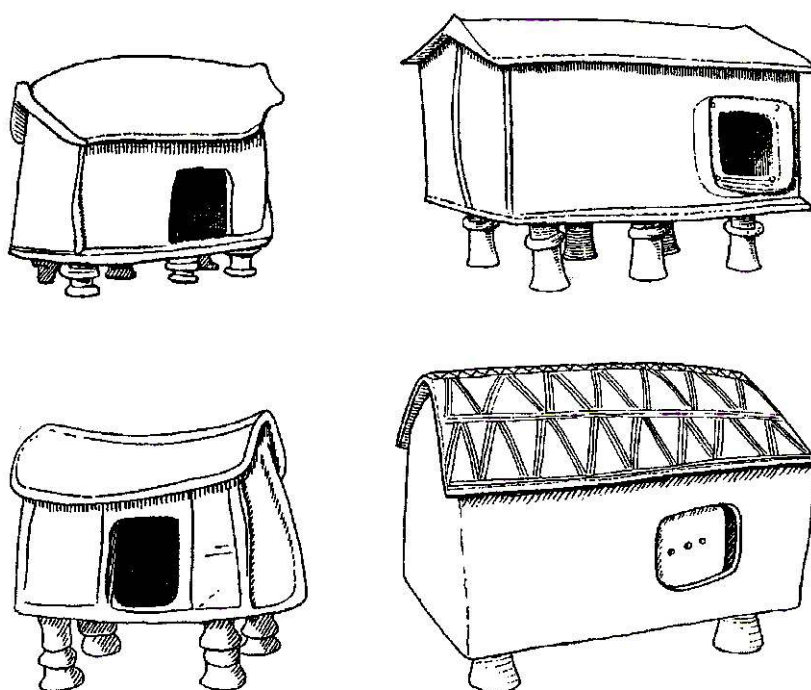
²¹ Někdy též označována jako „domácí“.

²² Některé prameny sem řadí i tzv. Hadí ženy/bohyně z minojské Kréty, neboť had byl po většinu antického období symbolem lékařské profese (Hrozný 1949; Roller 1999).

jeho prostor jsou navíc cenným zdrojem informací o mnoha aspektech zkoumané společnosti, její kosmologii, systémech víry, postojích ke smrti a někdy i ke konkrétním mrtvým předkům [Mellaart 1965; Gimbutas (ed.) 1976; Garašanin 1979]. Spojnice mezi domy a mrtvými je v evropském i mimoevropském pravěku relativně často prokazatelná (Marcus 1998).

V České republice se uvažuje o souvislosti dlouhých domů kultury s lineární keramikou a míst posledního odpočinku mrtvých (Lutovský – Smejtek a kol. 2005), což by mohlo teoreticky vysvětlovat fakt, že půdorysy těchto domů nikdy nejsou (doposud nebyly nalezeny) v superpozici. Jako by bylo třeba odříznout minulost spojenou s mrtvým jednou provždy od současnosti a budoucnosti. Kult předků má v neolitickém systému víry výsostné postavení.

Ještě markantnější příklad spojení smrti jedince a domu nám nabízejí domečkové urny z pozdní doby bronzové v severním Německu (obr. 1).

Obr. 1. Příklady pozdněbronzových domečkových urn ze severního Německa (podle Stig Sørensen 2000).

Je nespornou skutečností, že dům disponuje mnoha jasnými genderovými asociacemi. Bylo by dokonce možné považovat dům/domov/domácnost za primární lokace, kde dochází ke vzniku a utváření genderových a mocenských rozdílů (sdílení potravy a přístup k jejím různým složkám, socializace dětí, organizace míst k sezení v domě, rozdělení míst na spaní podle genderových ukazatelů (ženy x muži, staří x děti atd.).

Domácnosti jsou místem potvrzení genderové identity jedince a zároveň místem, kde jsou formovány základní vztahy jedince se společností, jejímž je členem. Pro zkoumání pravěké každodennosti mají tím pádem zásadní význam.

Jestliže je dům místem konstrukce genderové identity jedince, jsou domácnost (ve smyslu skupiny obyvatel domu a jejich interakce) a rodina faktory, které ji konstruují. Zároveň se jedná o oblast, kde se zahnízdilo a přetrvává mnoho interpretačních stereotypů.

Ačkoliv je více než pravděpodobné, že se většina pravěkých domácností skládala ze zástupců dvou pohlaví a různých generací, současná archeologie k tomuto faktu zřídka kdy přihlíží. Když vznikne text, který tento jev bere v potaz, zase často ignoruje společenský status a zařazení jedinců ve sféře produkce a běžném životě společnosti a klasifikuje je pouze na základě rodinných vazeb. To znamená, že ženy mají ve zkoumané společnosti téměř výhradně vyhrazeny role matek, dcer, sester a manželek, ačkoliv pro existenci takovéto klasifikace ve zkoumaných pravěkých kulturách neexistují důkazy. Je možné konstatovat, že všechny ženy jsou dcerami a muži syny a jako takoví mají svá vymezená místa v příbuzenském systému, avšak o jejich socioekonomickém postavení ve společnosti nám to mnoho nepoví. Kategorie zmíněných „rolí“, které vlastně ani rolemi nejsou, převzala bez většího zkoumání archeologie od kulturní antropologie, kde byly pevně zakotvené z dob intenzivního zkoumání příbuzenských systémů (*Morgan 1954*), a po důkazech o jejich existenci se příliš nepídila.

To je velmi důležitý moment v historii interpretace, neboť právě zde je nutné hledat příčiny většiny matriarchálních a dalších ne zcela důvěryhodných teorií.

Feministická literatura 70. a 80. let minulého století považovala otázku prvotního matriarchátu za zásadní, neboť ji pomáhala vymezit status ženy v opozici k dosavadním patriarchálním teoriím [*Drake – Heywood (eds.) 1997*]. V tom jí byly nápomocny lokality typu Çatal-Hüyük s početnými nálezy ženské figurální plastiky, které byly některými autory dlouhou dobu považovány za důkaz existence mírumilovné, matriarchální neolitické společnosti na Předním Východě.

Tzv. „teorie prvotního matriarchátu“ však rozhodně není výmyslem feminismu 2. poloviny 20. století. Operovala s ní již sociální antropologie viktoriánské éry, coby s počáteční, primitivní a přirozenou fází společenského vývoje (*Lubbock 1870*). Typická matriarchální společnost měla být egalitářská a většinou badatelů byla ve své době považována za předstupeň patriarchální rodiny a společenského uspořádání, které byly považovány za hrdý výdobytek rozvíjející se civilizace.²³

Podobné teorie však nestereotypizují pouze role mužů a žen, svým působením redukují i různorodost mnoha dalších společenských kategorií, například mateřství či manželství. Tyto socioekonomické kategorie přitom disponují obrovskou škálou pojetí napříč časem a kulturami, uznáním stereotypů však o valnou část jejich forem přicházíme. S rodinou, domácností a předky, stejně jako s matriarchálními teoriemi, úzce souvisí i problematika figurální plastiky neolitu a její interpretace (*Remišová Věšíňová 2009*), kterou se budeme v této práci zabývat zejména v souvislosti s rituály a pravěkými systémy víry. Generalizace významu sošek odmítá jejich rozdílnost v čase a prostoru, která je však archeologicky doložitelná. Například mladopaleolitické sošky (kterých se na území od Pyrenejí po Sibiř doposud nalezlo cca 2 000 ks (*Delporte 1979*))²⁴ se relativně realistickým ztvárněním liší od většiny sošek neolitických, které se zase výrazně liší

²³ Ostatně svůj postoj k sociálnímu postavení mužů a žen dal ve své době jasně najevo i strukturalista Claude Lévi-Strauss, když napsal: „...celá vesnice nastoupila do lodí a zanechala mě s ženami a dětmi.“ (*Wylie 1991*, 38).

²⁴ Údaje jsou plané k roku 1997.

v rámci jednotlivých kultur. Ale rozdíly ve stylu zobrazení, v provedení vnější úpravy a výzdoby, četnost zobrazení lidských postav a jejich procentuální zastoupení podle pohlaví, to vše jsou užitečné informace, které nám mohou prozradit mnohé o jejich tvůrcích. Na druhou stranu je třeba si uvědomit, že podobnost a rozdílnost jednotlivých sošek nejsou objektivními kritérii pro jejich hodnocení.

Při odkrývání významu sošek bychom měli hodnotit jejich využití, role a funkce ve společnostech, které je vytvořily, ale zároveň dát pozor na to, že soška nemusí být odrazem skutečného života. Zásadním problémem je rovněž fakt, že u většiny sošek je velmi problematické určit pohlaví (*Remišová Věšíňová 2009*). Jedinými přímými ukazateli pohlaví jsou totiž primární (genitálie) a sekundární (brady, vousy či řadra) pohlavní znaky, které však často nejsou jasné, nebo jsou zakryty oděvem, nebo, a to je varianta nejčastější i v evropských souborech, nejsou ztvárněny vůbec. Velké procento sošek je nalézáno ve fragmentech (zejména se jedná o samostatné končetiny), kdy část, která by mohla ukázat na pohlaví, zcela chybí. Sošky jsou velmi často stylizované, takže určit, že poškrábaný trojúhelník znázorňuje vulvu (*Dall'Agnola 1995*), vyžaduje hluboké intelektuální znalosti, či spíše velkou dávku fantazie.

Sošky jsou za sexuální objekty považovány až podezřele často, přestože jejich interpretace coby modelů erotických fantazií jsou extrémně subjektivní. Ženské pohlavní orgány bývají viděny v různých artefaktech. Tato „obsese vulvami“ (*Bahn – Vertut 1988*) však pravděpodobně nereflektuje reálný stav věci.

Gender a produkce

V archeologii produkce zaujímá výsadní postavení výroba a konzumace potravy. Interakce mezi potravou a sociálními aktivitami se projevuje v mnoha různých situacích a i představy o potravě, zejména o její přípravě, podléhají mnoha stereotypním představám. Potrava je významným pramenem a důležitým sociálním médiem, které zastává v lidském životě centrální pozici (*Hastorf 1991; 1998*). Zahrnuje několik stádií od produkce ke konzumaci a má velký symbolický potenciál (např. tabu, různé specifické aktivity spojené s potravou). Navíc je vystavena výrazné enkulturaci. Potrava může mít i erotický náboj (*Tailor 1997*) a je vystavena přísné kulturní kodifikaci (*Stig Sørensen 2000; Soukup 2004*). Archeologicky se potrava projevuje nejen v hrobové výbavě, ale i ve formě nástrojů a kuchyňského vybavení (mám na mysli nástroje potřebné k výrobě, servírování či konzumaci potravy).

Potrava poskytuje strukturu společenským událostem a měla by tedy být analyzována prostřednictvím konkrétní ekonomické a faktické procedury, které mají vliv na její výrobu, zpracování a konzumaci. V potravě se prolíná osobní i sociální, veřejné i soukromé a je tedy významným generovým faktorem. „Potravinová produkce“ je archeology často umisťována do škatulky „ženská domácí práce“ a tam je k jejím škodě ponechána bez povšimnutí a další analýzy. Potravinová produkce ale není prací ani ženskou, ani domácí, naopak, je celospolečenskou aktivitou a nositelkou mnoha kulturních a sociálních norem. Funguje zároveň coby médium představující gender jako sociálně konstruovanou identitu (*Falk 1994*). Může být spojena s přechodovými rituály, genderovými a věkovými hranicemi (např. při přechodu z dětství do dospělosti), společenskými událostmi, roční období. Existují rovněž potravinová tabu týkající se věku, místa konzumace, genderu, pohlaví, statusu atd.

Potrava je zároveň významným ekonomickým činitelem, vytváří různé stupně a formy závislosti mezi lidmi.²⁵ Produkce a konzumace potravy obsahují přesně vymezená stádia, která se však v různých společnostech liší. Například v lovecko-sběračských komunitách muži povětšinou loví a ženy sbírají, avšak ve společnostech zemědělských se většinou muži starají o dobytek a ženy o veškerou zemědělskou produkci.

Aby bylo možné archeologicky zkoumat a lokalizovat gender a jeho zapojení do potravinové produkce a konzumace, je nutné brát v potaz mnoho různých informačních zdrojů. Kromě potravinové produkce se genderová archeologie soustředí i na produkci keramickou, ale též na zkoumání výroby a významu ozdobných a ochranných předmětů, výrobu nástrojů a náradí, a v neposlední řadě, produkci textilní. Oděv je rovněž významným ukazatelem sociálního statusu. Archeologické nálezy nám často ukazují tělo jako objekt dekorace, což je podpořeno a zdůrazněno výzdobou figurální plastiky již od mladého paleolitu. O výše zmíněných zájmových okruzích bude podrobněji pojednáno v samostatných kapitolách, nyní v prvním exkurzu přiblížím pojetí artefaktu genderovou archeologií a praktický průběh genderové analýzy jednoho archeologického problému.

2.4.1. Exkurz 1: Příběh jednoho šídla, aneb cestou angažovanější archeologie

Nahlédněme do průběhu komplexního výzkumu lakotské lokality Little Rapids²⁶ (v oblasti Velkých jezer v USA), který prováděla americká badatelka J. D. Spector od roku 1985 (*Spector 1991*). Výzkum přinesl zajímavé výsledky a souvislosti, a to i díky propracované metodice genderové analýzy, který na něj autorka aplikovala v kombinaci s použitím historických a etnologických pramenů i orálních výpovědí obyvatel dnešní vesnice v těsné blízkosti lokality. Výzkumy lokalit severoamerických Indiánů stály vzhledem k dostupnosti písemných a orálních pramenů a unikátní možnosti následné komparace s archeologickým materiálem u zrodu metodiky genderové analýzy.

Autorka na výzkumu spolupracovala s místními obyvateli, což ji přivedlo na myšlenku začít se zabývat tzv. angažovanou archeologií genderu,²⁷ která považovala genderovou signifikanci za samostatnou analytickou kategorii. Tato metoda však vyžadovala zcela přeorientovat myšlení a dosavadní způsob práce, aby mohla ve výsledku představit společnost, která žila na lokalitě.

Metodicky vycházela z tzv. „úkolového rámce“, který pro tyto účely sama vytvořila, a který ji umožnil získat mnoho informací o genderové struktuře dakotské komunity 19. století. „Úkolový rámec“ vznikl jen díky autorčinu zaujetí pro feministickou kritiku archeologie. Ta byla v dobách počátku výzkumu na svém akademickém vrcholu a znamenala mimo jiné přesun zájmu od řešení teoretických metodologických problémů k zevrubné prezentaci archeologických znalostí a situací.

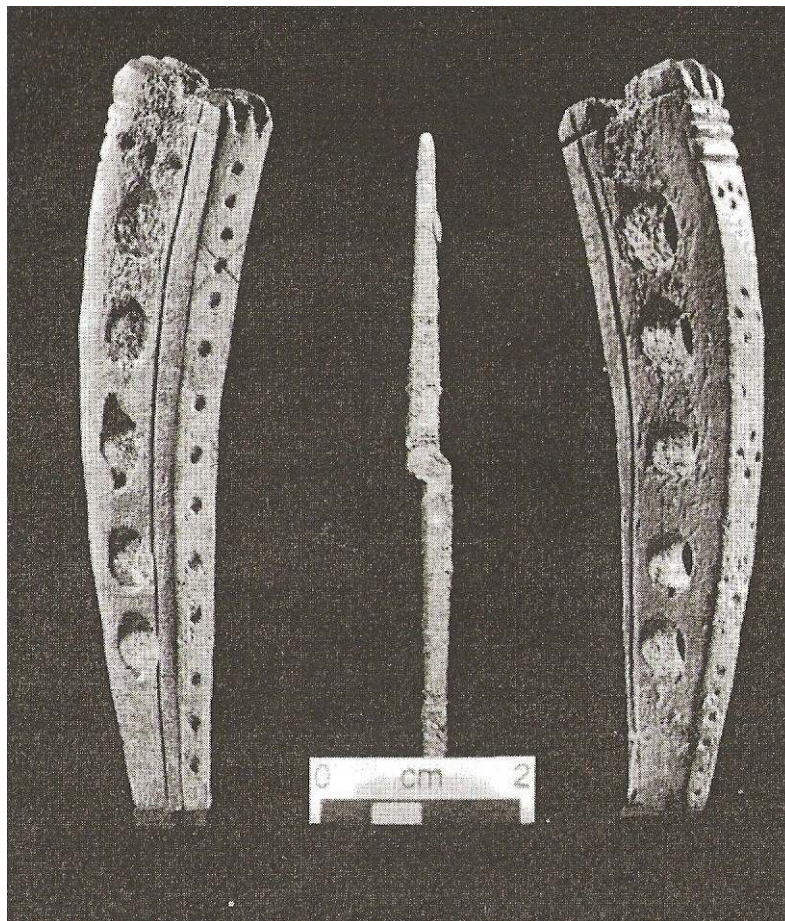
Příběh jednoho šídla je inspirován objevením malé, rytinami pokryté parohové rukojeti šídla (*obr. 2*), která byla nalezena v odpadní jámě na lokalitě Little Rapids

²⁵ Například vztah dítě – matka, stáří, nemocní, závislost vzhledem k dělbě práce, ekonomická závislost, závislost podle pozice na společenském žebříčku.

²⁶ V lakotštině zní název lokality Inyan Ceyake Atonwan, což v překladu znamená „Vesnice u vodopádů“.

²⁷ Jiný používaný termín zní „prvotní feministická archeologie“ [*Karlish – Kästner – Mertens (Hrsg.) 1997*].

v roce 1980. Aplikace zmíněných postupů a syntéza výsledků dokázala, že se z malého držáku v pojetí „angažované archeologie“ stal důležitý materiální symbol, který umožnil nahlédnout do genderové společenské struktury Whapetonských (neboli Východních) Dakotů. Tento exkurz představuje kromě zajímavých poznatků i metodologii a praktické ukázky pracovního postupu při aplikaci genderové analýzy při výzkumu archeologické lokality.

Obr. 2. Držadlo šídla z lokality Little Rapids (podle Spector 1991).

Při vytváření tzv. „úkolového rámce“ je nutné brát v potaz zejména komplexnost archeologického pramene, aby se zabránilo štěpení výpovědní hodnoty a zjednodušeným zpětným projekcím dnešního pojetí genderových rolí do minulosti. Výchozím bodem výzkumu byla analýza několika příbuzných indiánských skupin z historických a etnografických zdrojů. V každé skupině byly nejprve postupně analyzovány mužské a ženské vzorce aktivit s důrazem na:

- 1) sociální složení skupin, provádějících zkoumané aktivity;
- 2) četnost, frekvenci a období provádění aktivit;
- 3) lokalizaci aktivit/úkolů v rámci přírodního prostředí a samotné lokality;
- 4) artefakty, struktury a zázemí spojené s každým úkolem/aktivitou.

Tyto kategorie jsou podle autorky nejvýrazněji spojeny s formováním jakékoliv archeologické lokality. V kombinaci přímo rozhodují, nebo alespoň výrazně ovlivňují

frekvenci, variace a prostorovou distribuci materiálu, zařízení, a/nebo zázemí na lokalitě.

Další fází výzkumu byl pokus vypořádat, zda a jaký vztah existuje mezi úkolovým rámcem zkoumané komunity na základě písemných pramenů a skutečnou situací na archeologické lokalitě. Pokud by bylo zadání zdárně uskutečněno, bylo by možné za pomoci komparativních metod izolovat pravidelnosti v distribuci materiálu nebo vzorce plnění různých typů úkolů, které by následně mohly být identifikovány na této i jiných lokalitách. To by vytvořilo lepší metodologickou pozici pro studium genderových signifikací u nezdokumentovaných populací, které žily v pravěkém časovém horizontu. Lokalita Little Rapids měla sloužit jako modelový příklad.

Podle vypracovaných vzorců aktivit mohly být vytvořeny tabulky nálezů a situací, které výrazně napomáhají studiu vztahů mezi ženami a muži na lokalitě:

- 1) genderově specifický inventář (♀/♂);
- 2) sezónnost činností (♀/♂);
- 3) užití materiálu podle typu aktivity/úkolů (♀/♂);
- 4) materiální inventář (♀/♂);

V případě Little Rapids byly vydatně nápomocny písemné prameny. Jedním z hlavních byla velmi čtivá a informacemi nabytá zpověď příslušníka kmene Whapetonských Dakotů Charlese. A. Eastmana (*Eastman 1971*), která poprvé vyšla r. 1902 a autor v ní popisuje své dětství a mládí kolem poloviny 19. století. Kniha detailně popisuje mužské a ženské vzorce aktivit u tehdejších Dakotů. Další zdroj, P. Prescott, muž, který se oženil s dakotskou ženou, rovněž ve svém článku popisuje mužské a ženské vzorce aktivit v tomto kmeni. Jeho autentické vyprávění zcela nabourává stereotypní představy o indiánských ženách, které sedí v tee-pee, vaří, starají se o děti a čekají, až se muži vrátí z lovu. Posuďte sami, P. Prescott popisuje dělbu práce u Dakotů následovně:

„Muži v létě trochu loví, jdou do války, zabijí nepřítele, tančí a po zbytek času posedávají, spí a kouří. Ženy dělají vše ostatní: starají se o děti, sekají dříví a nosí ho na zádech ze vzdálenosti ½ až 1 míle, orají zem a připravují ji pro pěstování rostlin, sázejí a okopávají kukuřici, sbírají lesní plody, přepravují obydlí a v zimě vyrábějí a nosí nové tyče na tee-pee, odhrabávají sněh. Muži velmi často sedí a vše pozorují (188).“²⁸

Tento úryvek nemá za cíl vyzdvihovat činy dakotských žen, či kritizovat téměř nulovou aktivitu dakotských mužů, má sloužit jako ukázka nestabilnosti a vysoké variability genderových rolí v archaických společnostech, která musí být archeology brána v potaz při zkoumání jejich života a sociálních aktivit.

Autoři jako A. Eastman či P. Prescott a další popisují mimo jiné velkou fyzickou sílu a řemeslnou zručnost dakotských žen. Podle různých písemných pramenů se zdá, že většina artefaktů, které byly nalezeny v Little Rapids, byla vyrobena a/nebo používána ženami (což by kromě jiného bořilo další stereotyp týkající se žen a řemeslné výroby). Muži prokazatelně zabíjeli býložravce, ptáky a ondatry a byli spojováni s puškami a železnými kopími, získanými obchodem kožešinami, ale ženy byly zodpovědné za větší část produkce a zpracování surovin. Navíc naprostá většina zboží a nástrojů byla u Dakotů vyráběna a používána právě ženami (*Eastman 1971*), což reflektují i archeologické nálezy v Little Rapids.

²⁸ Překlad K. Remišová Věšínová.

Diferenciační úkolový rámec ukazuje jednu z možností, jak studovat gender archeologicky, ale otázkou zůstává, jak prezentovat zjištěná fakta o mužích a ženách archaických společností. Vraťme se po menší odbočce k oné rukojeti šídla, objevené autorkou roku 1980, a k tomu, co jí poodhalilo z běžného života dakotských žen. Rukojeť šídla byla zdobena řadou malých rytých teček (některé byly dosud červeně vybarveny), rytých řad linií a pěti provrtanými dírami.

Klíčem k porozumění artefaktu se po delším zkoumání ukázal být text Royala Hassricka „The Sioux: Life and Customs of a Warrior“ z roku 1964. Cituje v něm lakotskou ženu Blue Whirlwind, která o rukojetích šídel říká následující:

„Stejně jako si muži zaznamenávali údaje o válce, udržovaly si ženy záznamy o svých dosažených úspěších, a dávaly tak najevo svoje ambice vyniknout. „Úspěchy“ bývaly zaznamenány pomocí teček, vyrytých na leštěných rukojetích sobích parohových šídel. Na jedné straně byly tečky červené, na druhé černé. Každá černá tečka reprezentovala jedny šaty vyrobené z vydělané kůže, každá červená 10 postavených přístřešků nebo 1 tee-pee. Když žena zhotovila 100 kusů oděvu nebo postavila 1 tee-pee, mohla provrtat otvor do rukojeti svého šídla.“²⁹ (Hassrick 1964, 42).

Toto svědectví řadí rukojeť do jiné sféry, než kam by tradičně spadalo. Z artefaktu, který by byl za jiných okolností bez okolků zařazen jako běžný nástroj do tzv. „domácí sféry“ (ať už si pod tímto termínem představíme cokoliv), se najednou stal důležitý materiální symbol, odrážející ženské schopnosti a hodnoty.

Účelem tohoto exkurzu bylo ukázat, že jiný přístup ke staré problematice může přinést odlišná a komplexnější zjištění o detailech každodenního života archaických společností.

Tzv. „domácí sféra“ je termínem současným. Vznikl v době, kdy je sociální i prostorová dichotomie domácího a veřejného reálná, přičemž domácí sféra je zároveň považována za sféru ženských aktivit. Je ale známo, že většina přírodních národů ani dnes tuto dichotomii nezná a neuznává (Lévi-Strauss 1996b; Soukup 2004; Eliade 2006) a domácí je s veřejným nedílně propojeno. Neexistuje důvod se domnívat, že tomu bylo jinak u pravěkých populací. Řazení artefaktů do různých smyšlených „sfér“ nás odvádí daleko od náhledu na jejich využití a význam v jejich původním kulturním kontextu. „Angažovanější“ archeologie nám může pomocí genderové analýzy poodhalit svět nových metod a významů, spolu s novými metodami interpretace sociokulturních jevů. Netvrdím, že tuto metodu je možné aplikovat všude a vždy přinese reálné a objektivní výsledky, ale to se nedá tvrdit snad o žádné. Na příkladu rukojeti indiánského šídla se otevřela pouze další z možných cest, která by mohla archeologii pravěku alespoň inspirovat.

2.5. Doktore, uzdrav se sám!

Léčba genderové slepoty a objektivizace náhledu na minulost je pro současnou archeologii velkou výzvou. Dokáže se oprostit od stereotypů a zažitých dogmat? Dokáže se po dlouhé a trochu pohodlné době vydat novou, nepříliš vyšlapanou cestou?

Metodologie představená v této kapitole by mohla sloužit jako startovní bod pro archeologickou praxi. Vztahy mezi genderovými skupinami konstruují, obohacují a

²⁹ Překlad K. Remišová Věšínová.

diversifikují lidskou společnost. Gender je jako vědecká kategorie jev nestabilní, avšak všudypřítomný a měl by tudíž být zohledňovaným kritickým aspektem archeologického výzkumu tam, kde to podmínky a nálezová situace alespoň částečně umožňují. To, že si problémy, vyplývající ze stereotypizace minulosti, uvědomujeme, je samo o sobě nevyřeší. Genderová slepota existuje také díky mezerám v archeologické teorii a odborné i populární literatuře. Dominující formy psaní o archeologii vytvářejí sporné a problematické prezentace genderových rolí a stejně tomu je v případě mnoha etnologických a etnoarcheologických studií. Umožňují tak vznik kulturně-specifické a často neobjektivní a stereotypní prezentace mužů a žen a následně ji přisuzují ženám a mužům žijícím v jiných dobách a na jiných místech, čímž posilují nepodložené dezinformace a nesmyslná dogmata.

„Angažovaná archeologie“ zdůrazňuje gender jako důležitou kategorii (s centrálním významem) kulturní a historické analýzy a současně se snaží zkoumat otázky rozdílnosti a rozmanitosti běžného života. Archeologie, která se zabývá genderovou analýzou, více zohledňuje jemné rozdíly, snaží se klást nové otázky, díky snaze o interdisciplinaritu zjišťuje nová fakta a ta stará reviduje novým způsobem. Je na čase, aby byl v archeologických pramenech překonán důraz na prokázání „moci a prestiže“ a archeologie se začala zabývat praktickými stránkami každodenního života zkoumaných populací a systémy jejich hodnot.

Sama se ve své práci snažím používat metody a postupy prezentované v této kapitole a myslím si, že mně, například v oblasti lidské figurální plastiky, pomohly dopracovat se k mnoha zajímavým a podnětným výsledkům. Ráda bych se v dalších kapitolách o svá zjištění podělila, samozřejmě včetně názorů zahraničních autorek a autorů, která nebyla dosud v Čechách publikována.

3. ARCHEOLOGIE KULTU, RITUÁLU A NÁBOŽENSTVÍ

3.1. Možnosti studia duchovního života pravěkých společností

Na úvod této kapitoly si položíme nelehkou otázku – co je to vlastně „náboženství“? Náboženství (bez ohledu na dataci) a rituál, coby jeho nedílná součást, jsou pojítkem jednotlivých sfér, akcí a událostí každodenního života lidských společností. Není tedy divu, že již byl vysloven nespočet jejich definic. Osobně mě zaujala (a pro účely tohoto textu se mi zdá nejprůhodnější) definice amerického antropologa Clifforda Geertze (*Lewis-Williams – Pearce 2008*, 32). Podle něj je náboženství:

- 1) Systémem symbolů, které
- 2) vystihují nálady a motivace lidí tím, že
- 3) formují koncepcce všeobecného řádu bytí.
- 4) Tyto koncepcce obalují aureolou faktičnosti, která
- 5) způsobuje, že se tyto nálady a motivace jeví jako zvláště realistické.

Archeologie náboženství a kultu má nezastupitelné místo ve studiu života pravěkých populací. Může nám odhalit zlomky jejich náboženského myšlení a symbolických systémů a pootevřít tak pomyslná dvířka, která umožní nahlédnout do jejich běžného života. Přesto je archeologie náboženství takřikajíc v plenkách, chybí propracovaná metodologie, objektivnost a výsledky jsou tím pádem nejisté [*Biehl – Bertemes – Meller (eds.) 2001*]. Jak tedy uchopit a archeologicky studovat pravěký kult, rituál a náboženství, aby nám toto studium poskytlo požadované informace?

Studium pravěkého náboženství je ambiciózním projektem s nejednoznačným výsledkem. Vyžaduje velmi široký interdisciplinární záběr, neboť se musí pokusit o rekonstrukci systémů víry obklopujících archeologické lokality, artefakty a další materiální relikty [*Biehl – Bertemes – Meller (eds.) 2001*]. Studium „duchovna“ se tedy odvíjí zejména od materiální kultury.

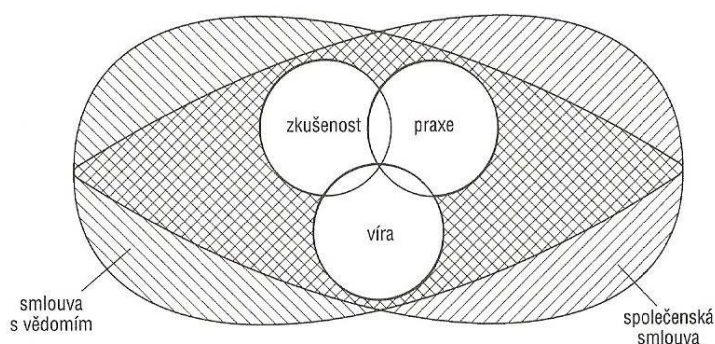
Rituály se, jak známo, skládají z akcí a ty většinou nejsou pro archeologa nijak viditelné. Aby mohly být popsány, bylo by zapotřebí disponovat alespoň ikonografickými prameny, které jsou však v pravěké archeologii velmi zřídka. Problematická však není pouze identifikace rituálních aktivit, ale i míst, kde se rituály odehrávaly, a jejich náplň.³⁰ Stává se poměrně často, že punc „posvátna“ je připisován všem nálezům, které nejsou jiným způsobem jednoznačně interpretovatelné, které nemají bezvýhradný profánní význam. Zde nastupuje stará známá pravda, že cokoliv archeolog neumí určit, označí za kultovní předmět (*Bahn 1995*). Ruku na srdce, kdo z nás již takto alespoň jednou neuvažoval?

Ch. Hawkes (*Renfrew 1984*) tvrdí, že vyvozovat závěry o náboženských institucích a duchovním životě (pravěkých) společností na základě archeologického materiálu je nejsložitější dedukcí vůbec. Aby tedy bylo možné dobrat se k nějakému výsledku, který by nabral výraznější kontury, je nutné pokusit se odpovědět na otázku „Co je to

³⁰ Označení těchto míst za svatyně, rituální okrsky, kultovní místa aj. je právě z důvodu jejich nelehké a někdy téměř nemožné identifikace velmi obtížné.

náboženství?“ archeologicky. Pokud to ovšem lze. Náboženství jako entita nepřechází do materiální podoby, aby se následně odrazilo v archeologické evidenci [Biehl – Bertemes – Meller (eds.) 2001]. V ní nacházíme v lepším případě pouze jeho odraz, stopy artefaktů užívaných při rituálních aktivitách, případně místa, kde k rituálům docházelo.³¹ Výše zmínění autoři mimo jiné uvádí, že mezi stopy výskytu rituálních aktivit je možné počítat například depoty, s tímto tvrzením však nesouhlasím, neboť velká část depotů měla spíše ekonomický význam (Thorpe 1985; Härke 1997b) a jejich výhradně rituální funkce není jednoznačně prokazatelná.

Můžeme se tedy pokusit analyzovat náboženské aktivity a ukotvit je v čase a prostoru? Jakým způsobem lze porozumět roli, kterou zastávaly v rámci jednotlivých komunit? Archeologický materiál nám může poskytnout mnohem více odpovědí, než bychom doufali. Stačí je pouze zasadit do širšího kontextu než je nálezová situace (případně komparace s obdobnou nálezovou situací) a uvažovat i (etno)logicky. Při interpretaci náplně některých rituálů nám může výrazně pomoci i genderová analýza, jak ukáží zejména na příkladu neolitické figurální plastiky. D. Lewis-Williams a D. Pearce ve své nedávno vydané publikaci (Lewis-Williams – Pearce 2008, 337) uveřejnili jednoduchý graf ukotvení tří dimenzí náboženství ve společenské smlouvě, který lze použít jako odrazový můstek (obr. 3).

Obr. 3. Ukotvení tří dimenzí náboženství ve společenské smlouvě (podle Lewis-Williams – Pearce 2008).

Tři dimenze tvoří jeden kompoziční celek, zasazený do sítě společenských norem, a tím pádem se nevyhnutelně promítají i do sociálního, ekonomického a politického života (Lewis-Williams – Pearce 2008). Vycházejme z faktu, že náboženství a mýty zajišťují předepsané způsoby chápání světa a společenských jevů, zatímco kult a rituál předepisují způsoby chování [Frazer 1977; Biehl – Bertemes – Meller (eds.) 2001; Eliade 2006; Soukup 2004 aj.]. Všechny tyto „jevy“ se pak nějakým způsobem musí zákonitě odrážet v materiální kultuře daných společností. Je tedy nutné vytvořit teoretický rámec pro archeologické studium kultu, rituálu a náboženství, ve kterém zásadní pozici zaujímá materiální kultura. Studium pravěkého náboženství i a jeho materiální složky je zásadní pro porozumění pravěké společnosti jako celku, který se skládá z technologických, ekonomických, sociálních, politických a nábožensko-duchovních prvků.

³¹ Jejich určení je však problematické – součástí mnoha (i současných) kultur byly rituály vázané na výrazná či specifická přírodní místa, například studánky, vrcholy hor, křižovatky, skalní útvary, atd. (srov. např. Frazer 1977; Zibrt 1995; Soukup 2004 aj.), které nejsou, až na výjimky (např. Zápotocká – Zápotocký 2010), archeologicky zjištělé.

3.1.1. Sakrální a profánní v archeologii náboženství

Vzhledem k problematické identifikaci prehistorických rituálních aktivit, o náboženských a „rituálních“ prostorách nemluvě, je koncept „posvátného“ často připisován veškerým nálezům, které nelze bezpečně vysvětlit ekonomickými, materiálními (např. suroviny) nebo existenčními potřebami. Lze navíc předpokládat, že kultovní a náboženské aktivity, stejně jako místa a artefakty, byly v pravěku, podobně jako tomu je u dnešních přírodních národů, součástí běžných každodenních aktivit, což znovu snižuje možnosti jejich bezpečné archeologické identifikace [Biehl – Bertemes – Meller (eds.) 2001; Marangou 2001]. Pokud tedy uznáme možnou – a více než pravděpodobnou – koexistenci sakrálního a profánního prostoru (konceptu) v pravěku (Chapman 1991; Levi-Strauss 1996b; Eliade 2006) a chceme se pokusit archeologicky studovat pravěké náboženství, musíme si nutně položit několik otázek, které nám pomohou „utřídit si prostor“. Velmi trefně je sumarizovala Ch. Marangou (2001):

- 1) Jaké typy aktivit jsou doprovázeny rituálním chováním?
- 2) Kde a jak se tyto aktivity odehrávají?
- 3) Kdo je zapojen do jejich performance?
- 4) Jaké jsou v dané kultuře hranice mezi sakrálním a profánním, pokud vůbec existují?
- 5) Jak je možné, že všechny „porovnatelné případy“ nejsou doprovázeny srovnatelnými materiálními projevy?

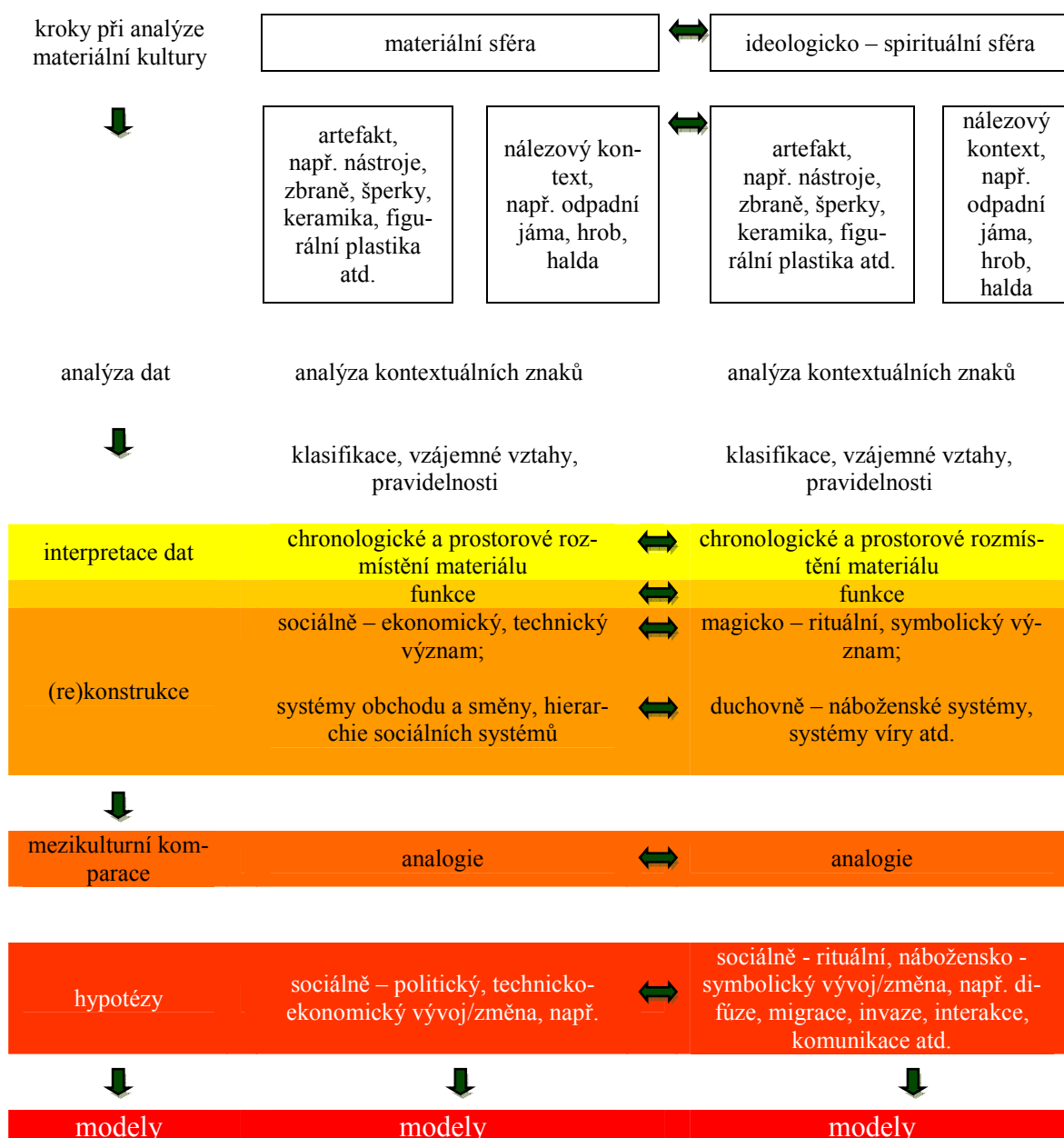
Při studiu pravěkého náboženství si s tradičně pojatou archeologií nelze vystačit. Je nevyhnutelně nutné čerpat zejména z kulturně-antropologických či etnologických zdrojů, obezřetnost je však na místě. Lehce se může stát, že archeolog, oslepen možnostmi komparativní metody a jejími snadnými a ihned viditelnými výsledky, začne srovnávat nesrovnatelné.³² Existují výjimečné případy, kdy byla prokázána kontinuita rituálu od pravěku do 20. století, ty jsou však zřídka a lokálně omezené (Marcus 1998).

Nejprve je nutné uvědomit si a zvážit prostorový kontext náboženských aktivit a pak teprve přistoupit k jeho archeologické identifikaci a (případné) analýze. Slovo případné používám proto, že například v našich zeměpisných šířkách neexistuje mnoho lokalit, které by způsobem výzkumu takovou analýzu umožňovaly. Není to dáno stavem výzkumu, ale spíše skutečností, že mnoho plošně zkoumaných lokalit bylo zpracováno v době, kdy se podobné výzkumné metody, až na výjimky, nepoužívaly. V dnešní době pak k mnoha systematickým výzkumům nedochází, převažují výzkumy záchranné, kde často není dostatek času ani prostoru pro detailní interdisciplinární analýzu. Doufáme tedy, že v budoucnu se naskytne více příležitostí v podobě komplexních výzkumů, spojených s odhodláním badatelů se do relativně náročných analýz pustit.

Zpět k prostorovému kontextu. Autorská trojice P. F. Biehl, F. Bertemes a H. Meller ve svém článku (2001, 17) definovala pět interaktivních zón, které propojují rituální chování s archeologickým materiálem a dalšími sociálními aspekty (tab. 1):

- 1) kultovní místo (konání kultovní performance);
- 2) kultovní představy (představy spojené s praktikováním kultu);
- 3) kultovní potřeby (nástroje, artefakty), používané při náboženských aktivitách;
- 4) účastníci rituálu (lidé aktivně i pasivně zapojení do náboženských aktivit);
- 5) kultovní praktiky a aktivity (kolektivní akt či gesta, která jsou nositeli náboženského významu a funkce).

³² Odkazují zde na 5. otázku formulovanou Ch. Marangou – při komparaci je nutné dbát na detaily a zařazení v kulturním a sociálním kontextu a nespokojit se se zdánlivou podobností srovnávaných celků.

Tab. 2. Schéma růstu míry spekulace při analýze materiální kultury (podle Bertemes – Biehl 2001).

ho (Eliade 2006). Tento přechod ale, například u přírodních národů (a potažmo u pravěkých civilizací), není zdaleka tak jednoznačný, jak by se z některých interpretací mohlo zdát. K označení „posvátnosti“ prostoru mezi domy často stačí umístit jen nějaké znamení, které archeolog nemá možnost nalézt a z posvátného prostoru je najednou „pochází horizont“. Koncepce posvátného prostoru bývá navíc často omezena viditelnými hranicemi, přírodními i uměle vytvořenými, které v naprosté většině případů rovněž nejsou archeologicky zachytitelné (Svoboda 2000). Ještě častější jsou hypotézy opačného směru, uvažování profánního coby posvátného na základě nálezu např. výjimečného artefaktu.

Předpokládejme, že se rituály odehrávaly v interiérech i exteriérech, přičemž archeolog může spíše odhalit první jmenované. Z artefaktů nalezených v interiérech, které mohly (ale nemusely) sloužit rituálním účelům, jmenujme zejména lidské a zoo-

morfní sošky, jejichž analýza a interpretace tvoří významnou část této práce, dále pak různé miniatury, tzv. kultovní (antropomorfní a zoomorfní či jinak atypické) nádoby, neidentifikovatelné předměty, nebo běžné předměty, nalézané v neobvyklých asociacích³³ (např. *Marangou 2001*).

Tím co určuje rituální povahu místa, tedy často není samotný prostor, kde mohlo docházet k náboženským aktivitám, ale artefakt, který při něm byl použit.

3.1.2. Artefakt v kultovně-náboženském kontextu

Většina rituálů se vztahuje k běžným aktivitám, předmětům a surovinám denní potřeby (voda, potrava, nástroje, oheň), zejména ohniště je velmi častým a mnohokrát archeologicky prokázaným kontextem, zasahujícím mnoho rituálních sfér (*Mellaart 1965; 1967; Hodder 1987; 2004; Marcus 1998; Marangou 2001; Mahlstedt 2004; Eliade 2006*). Nejdůležitějším interpretačním kritériem je tedy (nejen nálezový) kontext artefaktu a zároveň místa, kde byl nalezen [*Biehl – Bertemes – Meller (eds.) 2001*]. Pouze tak je na ně možno nahlížet jako na propojené entity. Díky kultovní aktivitě se běžný artefakt nebo jiný objekt materiální kultury transformuje do náboženského předmětu. Uvedu příklad: smrt je transformačním procesem pro zemřelého, s ním se v podobě hrobové výbavy transformují i artefakty, které byly do té doby například běžnými nástroji denní potřeby (*Hodder 1989*). Význam artefaktu se tedy zcela mění v souvislosti a během pohřebního rituálu [*Arnold – Wicker (eds.) 2001*].

Svědčí o tom i archeologické nálezy. „Materiál kultovní povahy“³⁴ bývá až na výjimky, týkající se zejména předovýchodních lokalit, nalézán většinou v běžných sídlištních kontextech, jako jsou interiéry obytných jednotek, ohniště a jejich bezprostřední okolí, zásobní jámy atd. Někteří autoři (*Neustupný 1960; 1967; Mellaart 1965; 1967; Ehrenberg 1989; Podborský 1999; Cauvin 2000* aj.) uvádějí jako místo nálezu „rituálních“ artefaktů i odpadní jámy či příkopy. S tím nelze jednoznačně souhlasit, přinejmenším co se týká figurální plastiky. Srovnáním mnoha nálezových situací, obsahujících i jejich exempláře (*Věšínová 2005*) jsem dospěla k názoru, že sošky, nalézané v původních nálezových kontextech, tedy tam, kam byly umístěny v souvislosti se svojí funkcí (tj. interiéry a bezprostřední okolí obytných jednotek, ohniště, zásobní jámy, obilnice, hroby atd.), nejsou v drtivé většině fragmentarizované. Naopak sošky nalezené v sekundárních (běžné sídlištní jámy) a terciálních (C a N transformace) (*Gifford 1975; Pavlu 2000*) kontextech jsou většinou nalezeny ve fragmentech. To je i případ většiny českých exemplářů – často je představují fragmenty končetin, torza či hlavy sošek. Několik málo exemplářů kompletních či téměř kompletních sošek pochází z kontextů, které jsem označila jako primární, či z kontextů nějakým způsobem výjimečných. Této problematice se bude podrobně věnovat následující oddíl.

Podle mého názoru tedy „odpadní jámy“ nejsou dostatečné vypovídajícím a určujícím kontextem pro materiál „rituální povahy“. Interiérové nálezy (často kompletní) navíc s fragmentarizovanými nálezy ze sídlištních jam neurčitelné funkce nemusí souviset významově, ani časově.

³³ Problematika nálezových kontextů je ale mnohem složitější, existují tzv. primární, sekundární a terciální nálezové kontexty (o nichž se podrobněji zmíním dále v této kapitole), které nejvíce vypovídají o významu konkrétního artefaktu. Artefakty v primárním kontextu se navíc nacházejí málokdy, čímž je interpretace znesnadněna (*Věšínová 2005; Remišová Věšínová 2009*).

³⁴ *Ch. Marangou (2001)* používá tento termín, kloním se spíše ke spojení „materiál, který mohl sloužit k rituálním účelům“.

Velmi často je tak neolitický materiál rituální povahy vázán na prostory obytných jednotek a jejich bezprostředního okolí. Je možné, že to je dáno i rozsahem a způsobem výzkumu, nicméně vycházejme z dostupných archeologických dat. Primárnosti kontextu obytných areálů nasvědčuje i fakt, že v mnoha případech bývá tento „materiál“ spojen s produkcí, přípravou a skladováním potravy (Marcus 1998; Marangou 2001). Příklady spojení těchto artefaktů s potravou pocházejí z předovýchodních lokalit, stejně jako z jihovýchodoevropského a středoevropského území, většinou ve formě nálezů konkrétních artefaktů v blízkosti ohnišť a pecí, v zásobních jamách nebo skladovacích areálech, často spolu s obilnými zrny.

V neolitu Předního Východu i celé Evropy se materiál rituální povahy, v různých množstvích v závislosti na území a kulturní příslušnosti, nejčastěji nachází v interiérech běžných obytných jednotek a jejich bezprostředním okolí, v budovách, u kterých lze na základě archeologických dat předpokládat, že plnily nějakou specifickou funkci,³⁵ dále v prostorách vztahujících se nějakým způsobem k ohni,³⁶ skladovacích a zásobních prostorách, silech, místech vyhrazených pro přípravu potravy (doloženo zatím pouze v oblasti Předního Východu, Řecka a jihovýchodní Evropy), v okolí mlýnů a zrnotěrek (sošky, miniatury se zrny pšenice a prosa – například na eponymní lokalitě Dimini (Marangou 2001), v souvislosti se šperky (sporné), sídlištních jamách (velmi sporné – prokazatelně se nejedná o primární kontext, může se jednat o intruzi bez přímého vztahu ke zkoumanému osídlení) a jako součást hrobové výbavy. Materiální kultura je utvářena výrobcem i uživatelem, následkem čehož jsou artefakty vědomými i nevědomými nositeli norem a idejí. Je ale třeba mít stále na paměti, že data, která máme k dispozici, nemusejí být vždy objektivní a často bývají vytvářena a generována samotnými archeology. Otázka „Jak víme, že tento artefakt/jev měl kultovní/náboženský význam?“ nabývá v tomto případě na důležitosti. Připojme snad jen otázku „Jakou funkci plnil zkoumaný artefakt v kontextu neolitického náboženství a s jakou přesností je to možné určit?“ a přistoupím ke kontextuální analýze.

3.2. Náboženské systémy neolitického světa

Chceme-li studovat neolitické náboženství, musíme jej uchopit jako komplexní sociální problém, zahrnující všechny materiální a duchovní aspekty lidského života.

Je evidentní, že s nástupem a šířením neolitu se nemění pouze způsob života pravěkých společností ve smyslu materiálním, ale nastává zásadní zlom i v duchovní sféře a lze předpokládat, že i v konkrétních náboženských systémech starého světa. Ač bylo na toto téma popsáno již mnoho listů papíru, nevěřím, že by existoval pouze jeden systém víry, který by byl praktikován v celém neolitickém světě. Je možné, že různé kulturní komplexy od sebe přebíraly a „kopírovaly“ některé prvky a aktivity spojené s rituálem, ale neexistují archeologické důkazy, které by naznačovaly, že existoval nějaký obecně platný náboženský úzus.

³⁵ Např. budova z časně neolitické lokality Nea Nicomedeia (Marangou 2001), kde bylo v interiéru budovy, stojící na stejném místě během dvou fází osídlení, nalezeno pět antropomorfních sošek, dvě jámy plné neopracovaných pazourkových úštěpů, dvě nefritové sekery, dvě dýňovité nádoby a několik stovek hlíněných koleček.

³⁶ Lidské i zoomorfní figurální plastiky se to týká již od časného neolitu na Předním Východě, v případě natufské kultury i prekeramických fází.

Co přesně tvořilo základ neolitického duchovního myšlení, již asi nikdy nezjistíme. Můžeme se však vydat po stopách určitých fenoménů, poodhalit pozadí jejich vzniku a, v případě artefaktů, snad i jejich funkce.

3.2.1. O původu neolitického náboženství

Náboženství je systémem symbolů, které formulují koncepce všeobecného řádu lidského bytí (*Lewis-Williams – Pearce 2008*). Někteří autoři dokonce nazývají tzv. „neolitickou revoluci“ „revolucí symbolů“ a právě symbolickému myšlení přiřkládají nejvyšší váhu, když tvrdí, že změny v základních způsobech obživy následovaly až po významných změnách v lidském myšlení. To znamená, že náboženství a symbolismus se změnily předtím, nikoliv proto, že se lidé stali usedlými zemědělci (*Cauvin 2000; Lewis-Williams – Pearce 2008*). J. Cauvin na stejném místě dále tvrdí, že není nutné hledat konkrétní kauzální vztahy mezi fenoménem ekonomické revoluce (tzv. vznikem zemědělství a jeho společenskými důsledky) a revolucí náboženskou, jednalo se spíše o jakousi komunikaci mezi těmito jevy, o interní a externí aspekty jedné transformace.

Neodvážuji se příliš polemizovat s těmito archeologickými velikány a principiálně souhlasím s tím, že náboženství, či spíše duchovní myšlení, mělo primární vliv na utváření neolitické společnosti již od jejího vzniku a pochybuji, že by má polemika měla nějaký zásadní vědecký význam. Nebudu ani uvažovat o systému binárních opozic v hloubkové struktuře neolitického náboženství (*Lewis-Williams – Pearce 2008*), i když se mi zdá relativně pravděpodobný. Zvolme opačný přístup a budu se spíše věnovat pokusu o interpretaci některých fenoménů, které jsou přítomny v materiální výbavě snad všech světových neolitických kulturních komplexů, zejména ve figurální plastice. Cílenou analýzou antropomorfní plastiky a několika dalších s ní spojených kulturně-sociálních fenoménů v několika kulturních celcích a hlavně v konkrétních nálezových kontextech se pokusme o rekonstrukci jejich funkce a významu v systému neolitického náboženství. Problematicke antropomorfní plastiky jsem se věnovala již ve své diplomové práci (*Věšíňová 2005*), v této kapitole bych chtěla svá tehdejší zjištění rozšířit o nové poznatky a upřesnit tak závěry, ke kterým jsem již dříve dospěla.

Antropomorfní plastika je neodmyslitelně spojena snad s každým pokusem o interpretaci neolitického náboženství. Je to logické, její exempláře byly nalezeny na celém území neolitického osídlení, ač se samozřejmě liší početním zastoupením v nálezových souborech i vzhledem a technickým provedením. Čím se však příliš neliší, jsou nálezové kontexty, ve kterých je nalézána. Zde je kámen úrazu většiny interpretačních teorií, až na výjimky vycházejících z existence jakési „Matky Bohyně“, která je pokládána za významné, ne-li ústřední neolitické božstvo. Toto pojetí však výrazně omezuje interpretační možnosti a v podstatě přisuzuje antropomorfní plastice jedinou funkci v několika variantách. Bude-li však zvolen postup opačný, značně rozšíří možnosti analýzy a škálu výsledků, ke kterým lze dospět. Uchopme tedy plastiku jako artefakt obklopený sociální sítí a v duchu genderové kontextuální analýzy se pokusme o její interpretaci. Nejdříve ale několik poznámek k teoriím o ústředním ženském či spíše mateřském božstvu.

3.2.2. O „teorii prvotního matriarchátu“³⁷

„Teorie prvotního matriarchátu“ je ve všech svých variantách příkladem snad nejhorší formy genderové slepoty, kterou si lze představit. Tato teorie, která se prolíná archeologií v mnoha různých formách i rovinách již od svého vzniku v 19. století, systematicky likviduje veškeré pokusy o objektivní rekonstrukce neolitické společnosti a náboženství. Ač mnozí namítnou, že takové „hlouposti“ již dnes nikdo nevěří, přesvědčím čtenáře o opaku. Jako praktickou ukázkou tohoto stále přežívajícího fenoménu v hlubinách archeologické teorie předložím starší i novější interpretace neolitické antropomorfní plastiky, která se stala vpravdě rukojmím matriarchální teorie.

Žádný z vědeckých kolegů a kolegyně snad již dnes nevěří, že by v neolitu existovala matriarchální společnost (tedy společnost založená na nadvládě žen), která by se jako mávnutím kouzelného proutku (nebo objevením kovu a kola) v eneolitu změnila ve společnost patriarchální (tedy řízenou muži). Ponechme stranou zdoluhavý proces sociálních změn podléhajících akulturaci, enkulturaci, přírodním podmínkám a kombinaci mnoha dalších faktorů, který ke společenským změnám takového rozsahu musel nutně vést, a stejně tak i skutečnost, že hranice mezi „neolitem“ a „eneolitem“ v poslední době ztrácí ve světle archeologických nálezů a důkazů svou původní ostrost. Obě tato témata by vystačila přinejmenším na velmi dlouhé studie. Věnujme se zde konkrétní otázce a pokusme se na ni odpovědět. Jak mohlo dojít k tomu, že se neolitická „ženská“³⁸ figurální plastika stala dokladem existence neolitického³⁹ ženského božstva, nazývaného „Matkou Zemí“, „Velkou Matkou“, „Velkou Bohyní“ či „Matkou Bohyní“ nebo jejích kněžek a poté, zprostředkovaně, důkazem existence matriarchální společnosti? Zde je totiž jádro problému, ač badatelé většinou v matriarchální minulost lidského pokolení nevěří, velmi často se i v některých zcela nových studiích objevují pasáže, které označují „ženskou figurální plastiku“ za ztvárnění mocného ženského božstva, kněžky, symbol kultu plodnosti atd., přímo či nepřímo odkazující na onu „Velkou Matku“, aniž by pro tato tvrzení existovaly jakékoliv archeologické podklady, pokud za ně nebudeme považovat citace starších studií. Tím však v podstatě zamezují pokusům o objektivní interpretace tohoto fenoménu. Že „Velká Matka“ dávno pronikla i do populárně laděné literatury, snad nemusíme ani zdůrazňovat. Co rovněž lze považovat za zásadní problém je skutečnost, že školy, které pro výuku dějepisu nepoužívají nejnovější učebnice, o prvotním matriarchátu svým žákům stále přednášejí.

Tato kapitola úzce souvisí s významem figurální plastiky v neolitických společnostech, ale i s oprávněností použití metod genderové analýzy. Zároveň se snaží odpovídat na obecné otázky, týkající se kontextuální interpretace významu archeologických artefaktů a situací.

Dovolím si začít poněkud odlehčeně, úryvkem ze známé knihy Eduarda Štorcha. Ten nejenže velice osobitě popisuje změnu společenského zřízení v pravěké společnosti, tedy konkrétně přechod od „neperspektivního matriarchátu“ k „progresivnímu patriarchátu“, ⁴⁰ ale zároveň je velmi dobrou ilustrací dodnes často přijímaného modelu vývoje pravěké společnosti.

³⁷ Podkapitoly 3.2.2. a 3.2.3. jsou zkrácenou a o nové informace doplněnou verzí 7. kapitoly mé diplomové práce (Věšíňová 2005).

³⁸ Označení „ženská“ ve spojení s figurální plastikou je zavádějící, jak podrobněji rozvedu.

³⁹ V některých případech i mezolitického či paleolitického.

⁴⁰ Uvozovky zde značí náražku na slavné dílo L. H. Morgana (1954), ve kterém autor vyslovil teorii stadiálního vývoje společnosti od divoštví přes barbarství až k civilizaci a zároveň vyslovil tezi, podle které byl „matriarchát“ přirozeným vývojovým předstupněm „patriarchátu“.

Nyní se vmísila do rozpravy i Minehava, dotud tiše poslouchající: „Těšíme se opět z nabyté svobody. Svoboda je víc než právo žen v rodině. Domov třeba bránit – a to je věc mužské pésti.

Ozval se ženský výkřik: „Ale pak tu muži povládnu!“

Minehava rozhodným hlasem vyhlásila: „Ano, muži povládnu rodem – a my povládnu muži! Tak tomu bude...“

„Tak jest, Minehavo! Tak bude!“ volaly přítomné ženy.

Zabouřil souhlas celého shromáždění. Všech přítomných se zmocnilo pohnutí. Cítili, že staré obyčeje již dávno nevyhovují a že už bylo věru nutné dát mužům za větší práci a odpovědnost i větší práva. Takto byl proveden veliký převrat v rodovém řádu

(Štorch 2002)

Než přistoupíme k hledání odpovědi na otázku položenou v úvodu tohoto oddílu, dovolím si upozornit na poměrně častou záměnu pojmů „matriarchát“ – „matrilinarity“ – „matrilokace“, ⁴¹ se kterými budu v tomto oddíle pracovat. Nepochybuji, že jsou všem velmi dobře známé, ale stává se, že právě jejich záměnou nebo nevhodným použitím někdy dochází k nezáměrným dezinterpretacím.

Úryvek z knihy Eduarda Štorcha, přestože je historicky zkreslený, ilustruje přesvědčení autora o podloženosti existence matriarchátu v dobách prvních zemědělců. V příběhu se dokonce vyskytuje i jakási Velbába, prokazatelně ženské božstvo, reprezentující mocnou matku a ochranitelku rodu. Podobná „Velbába“ nebo, chcete-li, „Velká Bohyně“, uctívané božstvo plodnosti, stála i u zrodu teorií o existenci matriarchátu jako univerzálně platného společenského vzorce neolitických společností.

Předpoklad existence podobného božstva byl významným, ale ne jediným důvodem jejich vzniku. K vytvoření obecně uznávaného tvrzení muselo přispět faktorů několik. Jedním z nich byla kulturní antropologie, jejíž hlavní oblastí zájmu bylo v 19. století příbuzenství a vývoj společenských vzorců. Nebyl to ale pouze L. H. Morgan (1954), který v té době zařadil „matriarchální rod“ jako vývojově nižší stupeň, předcházející „patriarchální občině“.

Již ve druhé polovině 19. století, konkrétně v roce 1861, vyšlo ve Stuttgartu dílo „Das Mutterrecht“, jehož autorem byl švýcarský právník a historik náboženství Johann Jacob Bachhofen (1861), který se, stejně jako mnohem později L. H. Morgan (1954), zabýval evolucí společenského uspořádání a rodiny. Tato kniha se stala biblí všech obhájců matriarchální teorie. Základem Bachhofenovy práce byla „víra v Matku Zemi“, kterou pokládal za univerzální prvek všech pravěkých náboženství. Víra v tuto „Matku“, na níž je mimochodem zvláště půvabné, že ji sám „stvořil“ pro účely svého díla, pro něj zároveň fungovala jako důkaz matriarchálního zřízení v těchto společnostech. Spolu s vývojem lidské společnosti pak ale podle J. J. Bachhofena došlo i k vývoji náboženství, lid začal postupně uctívat „mužné nebeské bohy“ a ženská božstva zůstala v pozadí, neboť byla spjata se zemí a nedosáhla do nebeských výšin (Roller 1999). Následkem této změny proběhl přechod k patriarchálnímu zřízení, které bylo matriarchátu vývojově nadřazené.

⁴¹ **Matriarchát**: hypotetické stádium lidských dějin, ve kterém údajně převažoval typ společenské organizace založený na nadvládě žen, **patriarchát**: stádium lidských dějin, ve kterém převažoval typ společenské organizace založený na nadvládě mužů, **matrilinarity**: systém pokrevního příbuzenství založený na genealogickém vztahu po mateřské rodové linii, dítě je vždy spojeno se skupinou příbuzných, ke které svým původem patří jeho matka, **matrilokalita**: sociokulturní regulativ předepisující manželům usídlit se u rodiny nevěsty (Soukup 2004).

Dnes považujeme toto dílo za naivní a snad i budící pousmání, ale to nezastíní obrovský vliv, který ve svém důsledku mělo na současné interpretace neolitických sociokulturních jevů, náboženství a potažmo i na interpretaci figurální plastiky, která je od vydání této knihy pevně spojena s mýtem „Velké Bohyně“ a jejím kultem.

K historické věrohodnosti matriarchátu přispěla významnou měrou i analytická psychologie. C. G. Jung vysvětloval tzv. mateřský komplex u mužů jako archetyp vědomí, který má za následek homosexualitu či impotenci (Jung 2001). Za podklad pro svá tvrzení si vzal pravěkou Velkou Matku a spojil ji v jednu osobu s mocnou antickou bohyní Cybelle, která byla podle vyobrazení a písemných pramenů často doprovázena kastráty.

Jungův žák, Erich Neumann, na to šel odjinud. V roce 1963 vydal knihu „The Great Mother“, ve které přisuzuje Velké Bohyni obecné archetypy ženského chování a aktivit. Jeho vysvětlení mělo i některá pozitiva, ale většinou se jednalo o vágní teze, například v podobě generalizace archetypů formou „žena – nádoba“. Neumann pokládal koncept matriarchátu za reálný, v jeho pojetí se však jednalo o psychickou, nikoliv historickou realitu, která je ve formě komplexů a deviací stále živá i v duši moderního muže (Neumann 1963). Tímto způsobem tedy domnělá Velká Bohyně a podvědomý strach z ní, konkrétně z kastrace, posloužila jako vysvětlení mužských sexuálních poruch a deviací.

Z odlišného úhlu přistupuje k problematice E. Neustupný (1967) ve své stati, kde předkládá vysvětlení vzniku patriarchátu ve středním eneolitu. Přestože se jedná o zajímavou práci, která vysvětluje společenský vývoj na ekonomickém modelu, i ona v podstatě vychází z předpokladu, že matriarchát, alespoň v nějaké formě, existoval. Na jednom místě říká: „*Patriarchát není protikladem matriarchátu. Matriarchát byl pouhým systémem odvozování příbuzenství, spojeným také s určitými typy manželských vztahů.*“ Zde pokládám za nutné upozornit na nevhodnou terminologii, neboť autor zde nepopisuje matriarchát, ale matrilineární či matrilokální společnost. Přejít k patriarchátu a výraznější dělbě práce je pak popsán následovně: „*Protože matriarchát je charakteristický pro období nižšího stupně přirozené dělby práce, který jsme nazvali neolitickým, nemohl se nikdy vyvinout v systém ovládnutí jednoho pohlaví druhým. (...) V eneolitu se muž stává skutečnou hlavou rodiny, neboť z jeho výsadního postavení ve výrobě vyplývá jeho nadřazené postavení v rodině. Ženě připadá ze stejných důvodů opačné postavení*“ (Neustupný 1967). Stejně jako u jiných autorů a zastánců teorie matriarchátu se tedy i zde setkáváme s automatickým přejímáním nepodloženého. V Čechách se tímto tématem podrobněji zabývali i další autoři (Tichý 1963; Ondruš 1965; Marešová 1971; Pokorná 1983; Vencl 1983; Podborský 1993; 1999).

Tento krátký přehled vývoje bádání by se snad mohl zdát zcela marginální, je tomu ale spíše naopak. J. J. Bachhofen a jeho přímitel i nepřítel pokračovatelé pravděpodobně ani netušili, jak dlouho budou jejich teorie a výklad minulosti ovlivňovat archeologické bádání a co všechno způsobí. Díky nim totiž došlo k situaci, že se Velká Bohyně stala v podstatě synonymem neolitického náboženství. Existence ústředního ženského božstva, spjatého se zemí a plodností, byla navíc logickým doplňkem potenciálního matriarchálního řádu a naopak. Podobné uvažování by snad v některých ohledech bylo logické, až na nezanedbatelný fakt, že existence matriarchátu nebyla archeologicky ani jinak doložena a jen málo badatelů se o to vůbec kdy pokusilo.

Vztah matriarchální teorie a interpretací figurální plastiky jako ztvárnění mocného ženského božstva je reciproční a vzájemně se posiluje. Kdyby se existence matriarchátu v neolitu nikdy nebyla předpokládala, nahlíželo by se odlišně i na interpretace figurální plastiky.

Podle mého názoru vznikaly dnes známé a běžně užívané interpretace ve dvou rovinách. První byla prvotní záměna či matení pojmů, které pak byly dále v obsahově změněné podobě přebírány dalšími autory, ovšem jimi byly užívány ve významu původním a nezměněném. To je příklad zmatečného užívání termínů „matriarchát“, „matrilokální společnost“ a „matrilinéární společnost“, kdy je všem připisován stejný význam. Druhou rovinou je adopce smyšlených historických teorií a jejich aplikace při výzkumu pravěkých sociokulturních jevů.

Jasným příkladem matení pojmů je například dezinterpretace díla antického historika Herodota, který v jednom ze svých děl shrnul poznatky o dění ve staré Anatolii (Roller 1999): „(...) *Ale v jedné věci se Lyciové⁴² liší od všech lidských národů: pojmenovávají se po svých matkách, ne po svých otcích. Jestliže se Lycia zeptáte, kdo je, řekne vám své jméno a jméno své matky, pak babičky, prababičky, atd. (...) A dítě vzešlé ze vztahu ženy a otroka je uznáno plně legitimním, zatímco dítě muže zplozené s cizí ženou či konkubínou nemá žádná občanská práva.*“

Kdo se podívá na tento úryvek a je obeznámen alespoň se základní kulturně-antropologickou terminologií, nemůže tvrdit nic jiného, než že Herodotos popisuje společnost matrilinéární, v žádném případě však ne matriarchální. Avšak William Ramsay, britský archeolog 19. století, který rovněž velkou měrou přispěl k obecnému předpokladu existence ženami řízené společnosti, byl zřejmě jiného názoru. Tento Bachhofenův zastánce vytvořil z krátkého úryvku Herodotovy práce základ svého díla. Je možné, že si termín „matriarchát“ vysvětloval po svém a jeho pojetí se nemuselo slučovat s náplní současné definice. Ani to by však nemohlo omluvit zkreslení historické skutečnosti, kdy z příkladu jednoho anatolského národa, žijícího v určité době, vytvořil univerzální pravdu, platnou pro celé jedno období pravěku.

Jeho dílo mělo za následek, že se jím předpokládaná spojitost mezi matriarchátem, Anatolií a Matkou Bohyní stala rychle a na dlouhou dobu konvenčním a uznávaným základem následných studií o Velké Bohyni a jejím kultu. Ještě v 70. letech minulého století byly nekriticky přejímány teorie prvotního matriarchátu v anatolské oblasti, reprezentované právě její „existencí“.

Ve většině studií po Ramsayovi je již existence matriarchátu v Anatolii konstatována jako zjevný fakt, avšak bez jakékoliv archeologické či historické evidence. Když se na ně podíváme blíže, zjistíme, že jsou založeny na jediném, v kruhu se točícím argumentu. Již od počátku bádání o anatolském území byla pokládána otázka: „Proč uctívali obyvatelé Anatolie Velkou Bohyni?“ na kterou následovala jednoduchá odpověď: „Zjevně proto, že se jednalo o matriarchální společnost, kde byly ženy mocnější než muži.“ A naopak, aby se kruh uzavřel, na otázku: „Jak víme, že byla pravěká anatolská společnost matriarchální?“ odpovídají zastánci: „Zjevně proto, že uctívala Velkou Bohyni, o čemž svědčí i její podobizny ve formě hliněných sošek.“ Prosté a bez obeznámenosti s dostatečným množstvím archeologických podkladů pro konkrétní lokality navíc téměř nenapadnutelné.

Není a nikdy ani nebylo problémem, že některý badatel předložil veřejnosti své teorie o existenci Velké Bohyně, plodné ochránitelky spojené se silou Země, nebo že předpokládal existenci matriarchátu, ať už si pod ním představoval cokoli, v určitém období pravěku. Zásadním problémem je, že tato teorie byla nekriticky přejímána dalšími archeology a antropology jako nezpochybnitelná skutečnost, což mělo za následek, že neopodstatněný předpoklad plošné, univerzální víry ve Velkou Bohyni v neolitu dal vzniknout „teorii prvotního matriarchátu“.

⁴² Jedná se o jedny z původních obyvatel anatolské oblasti.

Genderový status, připisovaný Velké Bohyni (tedy její moc, plodnost, ochranný a mateřský aspekt atd.), ovlivnil vědecké přístupy ke studiu jejího kultu ve třech hlavních směrech. Nutno podotknout, že tento status je na první pohled zpětnou aplikací genderových rolí připisovaných ženám západního světa v současnosti a nedávné minulosti na pravěkou realitu:

- 1) Předpoklad, že víra v Matku Bohyni je charakteristickým rysem matriarchální společnosti vedl k závěru, že ve staré Anatolii, a zprostředkovaně i na jiných místech světa, existoval matriarchát [Goodison – Morris (eds.) 1999].
- 2) Předpoklad, že víra ve Velkou Bohyni je typická pro všechny rané lidské společnosti, vytvořil mýtus období univerzálního uctívání tohoto božstva.
- 3) Antropomorfní plastika, typický fenomén neolitického období, v jehož rámci se vyskytuje dostatek exemplářů, které je možno označit za „ženské sošky“, začala být na základě předchozích dvou tvrzení interpretována jako ztvárnění Velké Bohyně, nebo jiného mocného ženského božstva, sloužící převážně k rituálním účelům.

3.2.3. A co z toho plyne?

Žijeme v době, kdy je proces přeměny genderových a sociálních rolí v plném proudu. Bylo by mylné předpokládat, že se proces společenské změny a vývoje někdy zastavil a stejně mylné by bylo předpokládat vývoj, který probíhal jako řada po sobě jdoucích uzavřených a přesně ohraničených cyklů (například že období matriarchátu předcházelo období patriarchátu, neolit eneolitu atd.). Gender je kategorií nestabilní, ale permanentní.

Matrilinéární a matrilokální společnosti existovaly v minulosti a existují i dnes (Mead 1963; Eastman 1971; Frazer 1977; Soukup 2004). V dávné minulosti, v konkrétní době a na konkrétním místě, mohla existovat i společnost matriarchální, ač se mi to jeví značně nepravděpodobné. Navíc i různé „matriarcháty“ se mohly lokálně lišit svou vnitřní strukturou. To však nebude nikdy možné s jistotou prokázat. S čím ale zásadně nesouhlasím, je plošná aplikace teorie prvotního matriarchátu na celé jedno období vývoje lidské společnosti. Proti ní svědčí nejen kulturně-antropologická zjištění, ale i archeologická data.

K ekonomice, zvláště pak rozvinuté, nedílně patří i kontrola a ovládání surových zdrojů, jejich ochrana a obrana míst, kde se zdroje a suroviny nacházejí a odkud jsou dále distribuovány za účelem obchodu (Sahlins 1972; Moore 1988). Když vynecháme bájně Amazonky, je historicky prokázáno, že obrana a boj byly vždy spíše záležitostí mužské části populace. Na některých z blízkovýchodních neolitických lokalit (Jericho) bylo odkryto například komplexní kamenné opevnění tellu, na jiných (Çatal Hüyük) zase mužské hroby se zbraněmi.

Ze sociologického, ale i logického pohledu na věc, vyplývá, že jestliže nějaká část populace (v tomto případě mužská) má tak vysokou zodpovědnost, jakou je ochrana a obrana surovin a zdrojů, které zajišťují blahobyt celé populace na lokalitě, není dost dobře možné, aby byla podřízena druhé části populace (v tomto případě ženské). Ta sice k rozvoji sídliště i populace významnou měrou přispívá, její aktivity však nemají takový společenský dopad. Tyto dvě složky mohou mít maximálně postavení rovnocenných partnerů, jen stěží by se však vyvinuly v matriarchální uspořádání.

Pohřby byly vždy v archeologii relativně dobrým vodítkem pro určení sociální stratifikace společnosti a její genderové struktury, na důležitosti získávají v tomto ohledu především v mladších obdobích pravěku. S výjimkami platí pravidlo, že sociálně,

genderově a hierarchicky výše postavená skupina obyvatel mívá bohatší nebo specifickější hrobovou výbavu. Z literatury ani z jiných zdrojů mi není znám příklad neolitického pohřebiště, kde by se co do bohatosti lišila výbava ženských a mužských hrobů v ženský prospěch, až na několik ojedinělých výjimek, které však spíše souvisí s genderovým statutem jedince a jeho postavením v rámci konkrétní komunity (Insoll 2004). V neolitu spíše panuje trend, že hrobová výbava bývá u obou pohlaví relativně chudá nebo žádná.

Pohřby v Çatal Hüyük se existenci matriarchátu snažila prokázat Marija Gimbutas (1982; 1999; Tringham – Conkey 1999). Tvrdila, že zdejší populace neznala zbraně a tím pádem ani války, byla mírumilovná, což má dokládat, že byla matriarchální. Nástup patriarchátu pak vykládá invazí jakéhosi indoevropského etnika, které vtrhlo do Anatólie někdy v 5. tisíciletí př. n. l., a které zprostředkovalo místní populaci zbraně. Ve skutečnosti je ale pravdou, že se žádný podobný vpád neuskutečnil, a že se v anatólských mužských hrobech, dokonce starších než 5 000 př. n. l., zbraně běžně vyskytovaly jako součást hrobové výbavy. Na druhou stranu lebky s domodelovaným obličejem, které byly nalezeny v prostorách zdejších domů, patřily ženám i mužům. Neolitické anatólské pohřby tedy rovněž žádný důkaz o existenci matriarchální společnosti nepřinášejí.

Ani figurální plastika není důkazem existence matriarchátu, ale spíše vhodným doplňkem k hypotézám o něm. Důvody jsem vyjmenovala již dříve a podrobně se jim budu věnovat v následujících oddílech této kapitoly. Jde především o to, že pro spojení antropomorfní plastiky, Velké Bohyně a matriarchátu neexistují žádné přesvědčivé archeologické doklady. Dílčí nálezy plastiky v příkopech středoevropských rondelů nebo ve „svatyních“ v Çatal Hüyük takovým důkazem rozhodně nejsou.

Jak jasně dokládají archeologické, ale i pozdější historické písemné prameny, univerzální matriarchát existovat nemohl. Existovaly však matrilinéární a matrilokální společnosti, které dodaly teorii o něm na věrohodnosti takovým způsobem, že se na dlouhou dobu stala obecně uznávaným dogmatem. Toto dogma je ale možné narušit nejen logickým zdůvodněním či archeologickými nálezy, ale i podloženými fakty o významech figurální plastiky, na které se nyní budu soustředit.

3.3. Antropomorfní plastika a její místo v neolitickém duchovním světě

Figurální plastika patří k neolitu stejně nedílně jako pokusy o její interpretaci. Je pravděpodobné, že tyto snahy se objevily již s prvním nalezeným exemplářem, prokazatelně jsou však datovány do 2. poloviny 19. století. Je s podivem, do jaké míry nejstarší pokusy o rekonstrukci významu antropomorfní plastiky dodnes ovlivňují odbornou archeologickou teorii.

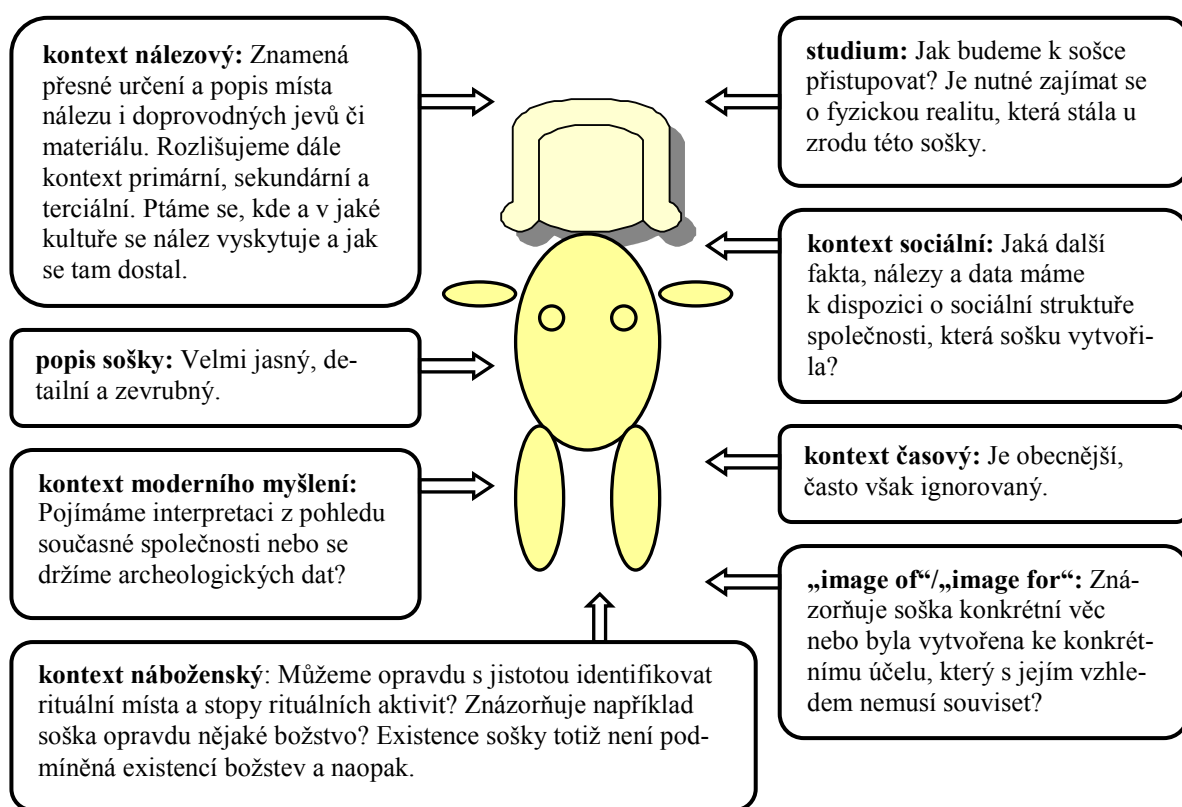
Termín „kontext“ prochází touto kapitolou jako červená nit a tuto pozici zaujímá oprávněně. Bez podrobné kontextuální analýzy nelze objektivně interpretovat žádný artefakt ani archeologickou situaci (Shiffer 1972; Flennerly – Marcus 2004).

Právě časové a prostorové souvislosti artefaktů konstruuji jejich význam ve společensko-historickém kontextu. Bez jejich zohlednění před námi bude ležet pouze vizuálně zajímavý, avšak z archeologického hlediska bezcenný nález. Pokusy o rekonstrukci významů figurální plastiky v kontextu neolitické společnosti vyžadují notnou dávku obezřetnosti a sebekontroly. Možnosti komparace a hledání analogií napříč (nejen) neolitickým světem mohou lehce svést badatele/ky z odborné cesty a zlákat je k hledání

nesmyslných (časově a prostorově nesouvisejících) a zjednodušených analogií, vytváření silně hypotetických a genderově zkreslených rekonstrukcí či prezentací „jednoznačných“ závěrů, jejichž výsledkem bude vytváření nových dogmat. Aby se možnost takového postupu omezila na minimum, je nutné vytvořit si metodický rámec a důsledně podle něj postupovat. Teprve pak je možné krůček po krůčku odkrývat některé kulturně-sociální aspekty neolitické společnosti. Jedině ve společenském kontextu totiž může mít artefakt (figurální plastiku nevyjímaje) význam.

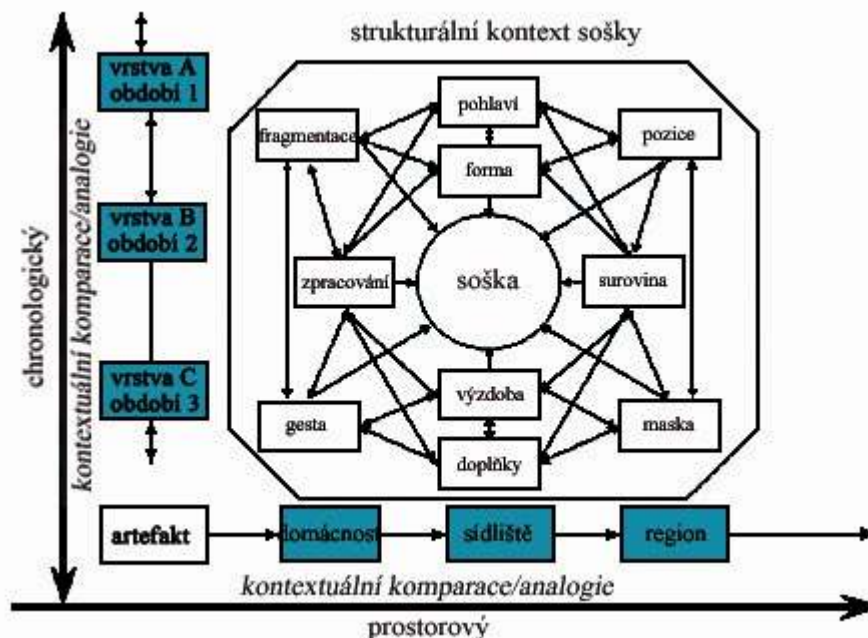
Následující oddíly se budou zabývat zejména fenoménem figurální plastiky. Tomuto tématu jsem se věnovala již dříve, čas a moje další vědecká práce však ukázaly, že je nutné zasadit tento fenomén do mnohem širšího kontextu sociální sítě. Pokusím se proto, s vydatnou pomocí metod genderové analýzy, o shrnutí dosavadních poznatků o figurální plastice z různých oblastí a následnou rekonstrukci jejich možných významů na základě kontextuální analýzy.

Hovoříme-li o kontextu, nemáme na mysli pouze číslo vrstvy, nebo situaci, ve které byl artefakt nalezen. Pro svou diplomovou práci jsem vytvořila jakýsi souhrn klíčových kontextů, které nesmí být opomenuty při jakémkoliv interpretačním pokusu. Zjednodušeně řečeno, co všechno musí badatel/ka brát v potaz, chce-li se dobrat k objektivnímu výsledku.

„Kontext „image of“/„image for“ vysvětlím na krátkém příkladu [Binford (ed.) 1968]: Kmen Mahondů v Tanzanii má ve svém kulturním inventáři malé sošky těhotných žen (to je v našem případě „image of“). Tyto sošky ale nereprezentují žádnou „bohyni“, nýbrž se používají při iniciačním rituálu dospívajících chlapců (to je „image for“). Kdyby byly vytrženy z kontextu své kultury, mohly by být sošky velmi snadno identifikovány jako reprezentace Matky Bohyně, rozhodně pravděpodobněji než jako symbolická pomůcka k formování mužské identity (Věšíňová 2005, 69).

Pro srovnání uvádím ještě jeden diagram, zobrazující strukturální kontext sošky, na který jsem narazila v literatuře [Biehl – Bertemes – Meller (eds.) 2001, 19] (tab. 3). Je složitější, ale velmi dobře znázorňuje vzájemnou provázanost všech aspektů a ukotvení artefaktu, kterou je nutné si uvědomit při kontextuální analýze.

Tab. 3. Strukturální kontext figurální plastiky (podle Bertemes – Biehl 2001).

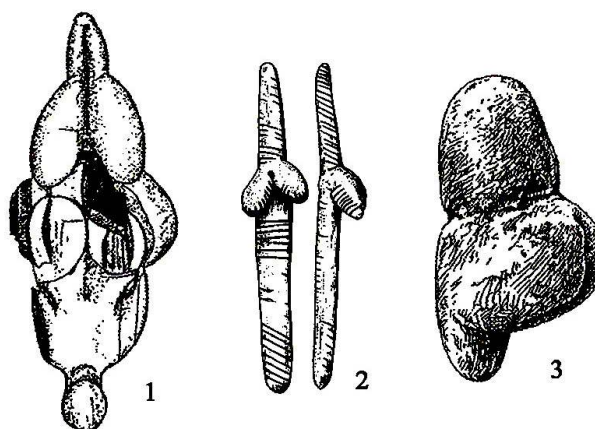
U velké části exemplářů figurální plastiky, zejména z evropských zemí, je strukturální kontext opomíjen a u starých nálezů jej nebude již nikdy možné rekonstruovat. Apeluji tedy spíše na své současníky a budoucí generaci vědců, ačkoliv to může znít jako klišé; pokud nebude zkoumaný artefakt ukotven v informační síti tímto nebo podobným způsobem, stane se pasivním, neživým a mlčícím předmětem, kterých leží v depozitářích tisíce.

Cílem genderové kontextuální analýzy v této části práce je pokusit se zjistit skutečné místo figurální plastiky v neolitickém náboženství a rituálu. Zároveň s její pomocí odkrýt pozadí genderových dezinterpretací pravěké společnosti, ve kterých hraje lidská figurální plastika téměř klíčovou roli. Rozhodně netvrdím, že se mi to podaří, ale jsem přesvědčena, že pokud alespoň naruším zažitá dogmata, vytvoří se tím prostor pro nové archeologické metody a jiné úhly pohledu na problematiku, než které byly doposud považovány za standardní. Neolitická společnost i její náboženství byly totiž mnohem různorodější, než se dočteme v nálezových zprávách.

Předsudky a dogmata obestírají i mnohem starší sošky, pocházející již z paleolitu, jejíž význam se badatelé/ky snažili odhalit. Paleolitickou figurální plastiku, lidskou i zoomorfní nelze od neolitické striktně oddělovat. Paleolitické sošky, ženské i mužské, zoomorfní i kombinované, se objevují již v aurignacienu, jejich množství se rapidně zvyšuje v gravettienském období, kdy jsou nalézány v pásu od Francie až po Sibiř (Svoboda 1986; 2005; 2008). V období mladého gravettienu je navíc velmi nápadná podobnost exemplářů ze vzájemně velmi vzdálených území. Už v tomto období jsou ženské plastiky doprovázeny rytinami zvířat (zejména mamutů a divokých šelem). Tento trend pak můžeme sledovat i na předovýchodních neolitických lokalitách. Vrcholné

umělecké období nastupuje v magdalenieniu, ze kterého také pochází velké množství exemplářů ženských sošek. Vývoj paleolitického umění a jeho technologické provedení kopíroval technologický vývoj paleolitických kultur, vzestupné trendy ale, stejně jako v neolitu, neprobíhají lineárně. Přesto lze například na Předním Východě sledovat kontinuitu ve vývoji, která plynule přechází z mladého paleolitu do natufské kultury. Tato kontinuita se fyzicky projevuje ve velmi podobném ztvárnění sošek, ale i v motivech rytin (stejně se pak objevují i na mezolitických lokalitách v oblasti Železných vrat).

Donedávna byla chronologická kontinuita mezi paleolitickými a neolitickými soškami nevystopovatelná. Dnes ale disponujeme dvěma důležitými poznatky: figurální plastika se kontinuálně objevuje od aurignacienu (starší nálezy viz *Fridrich 2005*) a zároveň se sošky objevují již v prekeramickém horizontu předovýchodního neolitu (*Hansen 2001; 2007*). To tedy znamená, že ve vývoji paleolitických a neolitických sošek neexistuje žádný zásadní předěl či dokonce hiát, nejstarší blízkovýchodní neolitické sošky jsou současné s nejmladšími paleolitickými. Antropomorfní plastika tedy vykazuje historické kontinuum. Již od paleolitu vykazuje plastika bohužel i jiné kontinuum, interpretační. Většinu paleolitických sošek postihl stejný osud jako jejich neolitické kolegyně, byly primárně označeny za symboly plodnosti bez ohledu na jejich rozdílné kulturně-sociální pozadí i na nálezové kontexty. *S. Hansen* ve své nedávné studii (*2001*) zdůrazňuje jeden z mnoha předsudků, který týká sošek z obou období. Vyzdvihuje časté tvrzení, že všechny nebo většina paleolitických sošek má výrazně zdůrazněné ženské genitálie. Stačí se však podívat na několik vyobrazení paleolitických exemplářů a je evidentní, že toto tvrzení není pravdivé. Jen velmi málo paleolitických sošek má tyto partie zvýrazněné (např. Moravany nad Váhom, Willendorf). Stejně tak není rozhodně pravda, že by všechny paleolitické a neolitické sošky reprezentovaly ženské postavy. Mnohé z nich můžou stejně přesvědčivě reprezentovat falus (*Hansen 2001*), to se týká například sošky z Mauern, ale i závěšků z Dolních Věstonic, někdy je takto interpretována i známá Věstonická Venuše, kterou lze po otočení o 180° interpretovat jako falus (tedy penis s varlaty) (*Svoboda 1999; 2009*) (*obr. 4*).

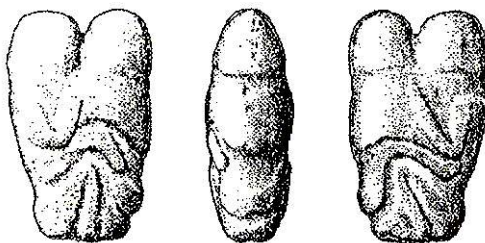

Obr. 4. Oboupohlavní figurální plastika z období paleolitu a prekeramického neolitu. Vysvětlivky: 1 – Lespugne; 2 – Dolní Věstonice; 3 – Mauern (podle *Kalicz 1970; Hansen 2001*).

Velmi zajímavá je plastika z Ajn Sakhri, náležící natufské kultuře. Soška znázorňuje souložící pár, při bočním pohledu však mají stylizované postavy tvar penisu (*obr. 5*).

Globálně vzato však nemají paleolitické a neolitické sošky mnoho společného. Markantním a makroskopicky pozorovatelným rozdílem je například skutečnost, že

drtivá většina paleolitických sošek, na rozdíl od těch neolitických, není schopna samostatně stát. Část z nich má v sobě provrtaný otvor a bylo prokázáno, že byly nošeny zavěšené na krku (jedna strana byla ohlazená častým kontaktem s oděvem) (Svoboda 2005; 2009a), jiné mohly být zavěšeny v prostoru obydlí. Již v prekeramickém neolitu, cca 9 000 př. n. l., se objevují nové typy sošek a nové způsoby jejich ztvárnění (Hansen

Obr. 5. Oboupohlavní figurální plastika souložícího páru z Ajn Shakri, prekeramický neolit (podle Hansen 2001).

2007). Rovněž ubývá bezpohlavních sošek a začínají převažovat sošky ženské. Toto tvrzení platí zejména pro oblast Předního Východu a Řecka, neboť sošky z jihovýchodní a střední Evropy jsou často nalézány v natolik fragmentarizovaném stavu, že u nich nelze pohlaví s jistotou určit. Dalším rozdílem oproti paleolitu je, že téměř v celém neolitu absentují kostěné sošky (kromě některých balkánských chalkolitických kultur). V časném neolitu se též objevují typické „Kauri“ oči ve tvaru kávových zrn. Celkově vykazuje plastika v neolitu více nových morfologických typů.

Neolitická figurální plastika je nedílnou součástí a projevem náboženských systémů víry, mající důležitou roli v diferencovaných rituálech. Vycházejme tedy při rekonstrukci jejího významu z její rozmanitosti typologické i významové, abychom se o ní s pomocí kontextuální a genderové analýzy dozvěděli co nejvíce.

3.3.1. Nálezová základna

Východiskem genderové (i jakékoliv jiné) analýzy je soubor dat. V krátkém přehledu si zopakujeme základní informace o časoprostorovém výskytu a množství exemplářů figurální plastiky od Předního Východu po střední Evropu. Předestírám, že jsem za modelové příklady zvolila jen ty kultury či kulturní komplexy, které měly buď zásadní vliv na vývoj neolitu v dané oblasti, nebo je figurální plastika v jejich inventářích něčím specifická (počtem, provedením, nálezovými kontexty atd.). O dalších kulturních celcích se zmíním okrajově a o některých vůbec. Bylo by jistě chvályhodné analyzovat všechny neolitické kultury z hlediska výskytu plastiky, takový objem informací by však jedna disertační práce nemohla pojmout. Dalším problémem je, že pro některé kultury není k dispozici dostatek chronologických kalibrovaných dat a celková syntéza pramenů by tak byla velmi problematická. Pro účely této práce, prezentující nové možnosti archeologických metod, plně postačí rámcová datace (prekeramický, starý, střední, mladý neolit) a zařazení do inventáře kultury nebo kulturního komplexu. Konkrétně genderová analýza totiž není (a dost dobře nemůže) být ohraničena daty (ani těmi kalibrovanými), neboť pracuje s informacemi napříč časem, prostorem a sociálním kontextem.

Předovýchodní lokality jsou z hlediska míry uchování náleзовých celků a situací pro interpretaci figurální plastiky klíčové. Výskyt tohoto fenoménu je zde podle očekávání velmi hojný. Tyto lokality jsou navíc unikátní mírou zachování sídelních situací již od období prekeramického neolitu.

Již v natufské kultuře, jejíž nejznámější lokalitou je tell Jericho (nejstarší fáze datována 9551 př. n. l.), se figurální plastika objevuje spolu s dalšími významnými jevy, doprovázejícími celý blízkovýchodní neolit [např. bucrania či hlínou domodelované lidské lebky, sekundárně zakomponované do zdí obytných jednotek (*Mellaart 1975*)], prezentujícími podle mého názoru rozvinutý animistický systém víry. Unikátně dochované osídlení v Jerichu s domy z vepřovic, spadající z větší části ještě do prekeramického horizontu, vydalo i relativně vysoký počet zoomorfních a antropomorfních sošek (podrobněji *Věšínová 2005*; *Remišová Věšínová 2009*).

S keramickým horizontem přichází na Přední Východ, spolu se vznikem nových sídel, i výrazná lokální variabilita. Kromě naturalistických lidských sošek se kontinuálně od paleolitu objevují i jiné výrazné umělecké projevy, jako je rytina a nástěnná malba.

Anatolie je zároveň klíčovou oblastí pro rozvoj evropského neolitu (*Boserup 1965*). *J. Mellaart* dokonce napsal (1965), že: „...*Kultura Çatal Hüyük září jako supernova vedle tmavé galaxie současně existujících zemědělských kultur*“. Zastavme se na okamžik na dvou unikátních lokalitách, neboť jejich výzkum měl zásadní význam i pro počátky bádání o figurální plastice. Na základě místních nálezů vzniklo mnoho hypotéz rekonstruujících její význam, které se staly odrazovým můstkem pro další hypotézy. Mnoho z nich je však problematických a často vyzdvihují dílčí poznatky (dohady) na úkor náleзовých situací a širších sídelních i sociálních souvislostí. Jako jeden příklad za všechny poslouží pokusy o interpretaci „svatyní“ na lokalitě Çatal Hüyük (*Věšínová 2005*, 20).

V devíti vrstvách zajímavě řešeného kompaktního osídlení prekeramického i keramického neolitu bylo odkryto 40 místností, začleněných do obytných struktur, které jsou interpretovány jako svatyně. Tyto místnosti se svou velikostí nijak nelišily od běžných obytných prostorů. Některé vrstvy osídlení obsahovaly pouze jednu takovou „svatyni“ (*Roller 1999*), jiné více. Když porovnáme jejich počet s počtem obytných jednotek, vyjde nám, že na každou jednu až dvě z nich připadala v některých vrstvách jedna „svatyně“. Interiéry těchto místností byly často úchvatně výtvarně řešené (*Peterson 2002*). Existují celkem tři doložené způsoby výzdoby [*Goodison – Morris (eds.) 1999*]:

- 1) fresky na bílé omítce, většinou v několika vrstvách na sobě (nabízí se vysvětlení, že v momentě, kdy původní fresky přestaly vyhovovat svému účelu, byly nahrazeny novou vrstvou aktuálních);
- 2) reliéfy o celkové výšce až 2 m, plasticky vymodelované do mokré omítky či zvířecí, především domodelované býčí a leopardí lebky, zabudované do stěn;
- 3) siluety lidí a zvířat v zahloubených reliéfech.

Pozastavme se nad významem těchto svatyní a skladbou výzdobných motivů v nich. V interpretaci se totiž objevuje několik nesrovnalostí. V publikacích, pojednávajících o předovýchodních neolitických lokalitách, ale i v další odborné literatuře je často tvrzeno, že svatyně, a konkrétně svatyně v Çatal Hüyük, sloužily k uctívání kultu plod-

nosti, reprezentovaného na lokalitě ženskými soškami a býčími rohy, hlavami a dalšími formami býčí symboliky. To však není zcela jednoznačné.

Prvním problémem je počet a výbava svatyní. Logicky vzato, pakliže by v nějakém období nebo alespoň na nějakém konkrétním místě existoval pouze jeden, všemi sdílený kult, v našem případě tedy jakýsi „kult bohyně plodnosti“, měl by mu nejspíše odpovídat interiér všech svatyní.

Obeznamenosť s fotografiemi a obrázky svatyní v Çatal Hüyük, na kterých se reliéfy býčích hlav a lavice opatřené býčími rohy střídají s reliéfy žen, rodících býčí nebo beraní hlavy, je široká. Kdo je uvidí, nebude na pochybách, že proklamovaný kult plodnosti zde opravdu existoval tak, jak je popisován. Ale odkrytých svatyní bylo doposud 40 a rozhodně ne všechny odpovídají svým vzhledem tomuto nejčastěji prezentovanému vzorci. Navíc se jejich výzdoba liší i v časovém horizontu osídlení.

Při četbě textů zabývajících se pravěkou plastikou a s ní spojeným kultem plodnosti mě vždy překvapovalo, že v nich vůbec nefiguruji muži. Sem tam se objevila zmínka, že byla nalezena soška muže nebo „pravděpodobně soška muže“, případně že jako mužský princip fungoval býk nebo beran. To (asi nejen) ve mně vyvolalo dojem, jako by ve výtvarných projevech neolitu byli muži ignorováni, pravděpodobně z důvodu výhradního uctívání „ženského“ kultu plodnosti. Důležité je, že na mylnost tohoto dojmu ukazují relativně častá vyobrazení scén právě v některých „svatyních“ Çatal Hüyük, v nichž figurují pouze muži. Jsou zde zobrazováni na celostěnných freskách při lovu divoké zvěře, či tančící v leopardích maskách. Zajímavým motivem fresek jsou muži, kteří dráždí zvířata, například je tahají za ocas nebo za předimenzovaný jazyk.

Dalšími výzdobnými motivy ve svatyních jsou abstraktní nebo symbolické obrazce, často se jedná o ruce či ženská ňadra. Ani vyobrazení zvířat nejsou monotematická a zdaleka se nejedná pouze o býky. Často zobrazovaným zástupcem živočišné říše je jelen, jeřáb a sup. Podle kontextů, ve kterých se vyskytuje, je zde sup spojován se smrtí. Na některých freskách jsou supi zobrazeni, jak ohlodávají bezhlavá lidská těla. Pro to existují i archeologické doklady – těla byla v některých případech druhotně pohřbívána bez hlav, hlavy byly pak buď pohřbeny samostatně pod podlahami domů, uloženy v koších, nebo byl očištěným lebkám domodelován a domalován hliněný obličej a byly zakomponovány do stěn obydlí. Ve speciálních stavbách mimo sídlení komplexu tellu, nazývaných archeology „domy mrtvých“, byla mrtvá těla ponechána napospas supům a jiným mrchožroutům, jak ilustrují fresky, a to především z hygienických důvodů – v uzavřeném komplexu tellového sídliště by pohřbená tlející těla mohla snadno způsobit nějakou infekční epidemii. Hlavy pak mohly být odděleny z důvodů zcela odlišných – *Frazer (1977)* a po něm mnoho dalších etnologů a archeologů označuje v myšlení mnoha současných i historických přírodních národů hlavu jako sídlo duše a předmět uctívání animistických náboženství, tedy jako prostředek k uctívání předků. Odpovídalo by tomu i dotváření a domalovávání obličejů zemřelých z Çatal Hüyük (a dalších předovýchodních lokalit) a jejich umístění v obytných místnostech tak, aby předkové byli rodině stále nablízku.

Co z toho vyvodit? *J. Mellaart (1965)* píše o svatyních jako o místech uctívání plodnosti a popisuje párová vyobrazení „Bohyně“. Problematické je, že opomíjí psát o jiných aspektech výzdoby, než jsou právě vyobrazení žen nebo býků, či přesněji řečeno tato další vyobrazení ve své knize popisuje, ale v závěrečné syntéze je již nebere v potaz. Kdyby opravdu ve všech odkrytých svatyních tvořily výzdobu „žena“ a „býk“ (či části jejich těl jako rohy nebo ňadra), nebyl by důvod pochybovat. Jak ale vysvětlit tak markantní rozdíly ve výzdobě jednotlivých interiérů?

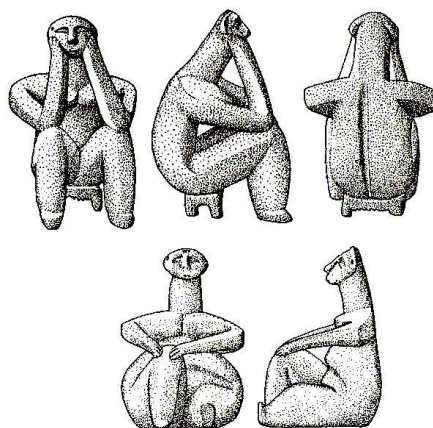
Z uvedených skutečností nejen vyplývá, že se výbava „svatyní“ liší, ale že mohly (i když nemusely) sloužit různým účelům, případně i různým „kultům“. Obecně silný je zde motiv smrti: stává se, že protější zdi jsou vyzdobeny protikladně: jedna znázorňuje život, například právě ve formě ženy rodící býčí hlavu nebo chovající leoparda, druhá smrt, například bezhlavé tělo. Jak vysvětlit „svatyně“ s loveckými scénami? Opravdu příliš nábožensky nepůsobí. Vedle uvažování o nástěnných malbách jako o výhradně náboženských symbolech je také možné přemýšlet o nich jako o ekonomických ukazatelích společnosti. To by vysvětlovalo zobrazení chovných i divokých zvířat a způsobů jejich lovu. Kromě „kultu ženy“ a plodnosti tedy přichází do úvahy kult mrtvých a prokazatelně přítomný kult předků, pro který svědčí i jiné ukazatele. O něm pojednám v samostatném oddíle.

Na lokalitě Haçılar, která se v mnoha ohledech od Çatal Hüyük liší, můžeme pozorovat shodné rysy u figurální plastiky. Podobnost artefaktů by ale neměla být hlavním vodítkem při jejich interpretaci, vzhledem k tomu, že ji v některých aspektech můžeme pozorovat na celém území jejího výskytu. Podměty, se kterými můžeme dosáhnout objektivních výsledků, hledejme především v nálezových situacích. Faktem nicméně zůstává, že nálezy figurální plastiky jsou v Haçılar, stejně jako na většině známých předovýchodních lokalit, hojné.

Řecko a Středomoří

Z území Řecka rovněž pochází poměrně velký počet exemplářů figurální plastiky. Podobnost vývoje západní Anatolie s vývojem v neolitickém Řecku je navíc natolik zřejmá, že zde zcela jistě musely probíhat akulturační a enkulturační procesy, tedy procesy v duchu přijímání a rozvíjení anatolských trendů. Ty se projeví zejména v keramice.

Figurální plastika se vyskytuje téměř na každé zkoumané řecké lokalitě (Wunn 2001), dokonce se objevují i hrobové nálezy sošek, což je v neolitickém světě výjim-

Obr. 6. Myslitel a Myslitelka z Cernavody, kultura Hamangia (podle Müller-Karpe 1968).

kou.⁴³ Lokalitou s doposud nejvyšším počtem nalezených sošek je Acheilleion (*Gimbutas 1982; Wunn 2001*). Zdejší sošky reprezentují mnoho různých typů ztvárnění, ani jedna z výše citovaných autorek to však bohužel nespecifikuje. Obě se ale shodují, že většina sošek má cylindrický tvar hlavy, a že se v souboru vyskytuje velké množství sošek s rukama na břiše. S tím, že představují těhotné ženy, však nelze souhlasit bez výhrad. Stejně jako v Rumunsku (*Neustupný 1958; Bercin 1960; Mateescu – Voinescu 1982*) reprezentuje velká část těchto sošek spíše ženy obézní, vzhledem k celkovým proporcím jejich postav. Těhotné ženy jsou ztvárněny s velkým břichem (a někdy i s typicky „těhotensky“ překříženými rukama na něm), ale na rozdíl od obézních nemívají proporcionálně zvýrazněné ostatní části těla (hýždě, stehna či tukové vrstvy na zádech). V Acheilleionu byly nalezeny i hliněné modely domů, v jejichž interiérech byly umístěny sedící sošky.

Z další řecké lokality, pohřebiště Platia Magula Zarka (Thésalie), pocházejí hrobové nálezy, jedná se o dvě totožné „vysoce schematické“ ženské(?)⁴⁴ sošky (*Wunn 2001*), jedna pochází z ženského hrobu (umístěna vedle urny), druhá z pohřbu v sídlištní jámě. Velmi často se na řeckých lokalitách vyskytuje i zoomorfní plastika, která je v analýzách souborů neprávem opomíjena. V Platia Magula Zarka se například objevuje zoomorfní plastika, často s malovanými červenými liniemi kolem krku, umístěná v základech domů (*Talalay 1987*). Zoomorfní plastice bude dále v této práci rovněž věnován samostatný oddíl.

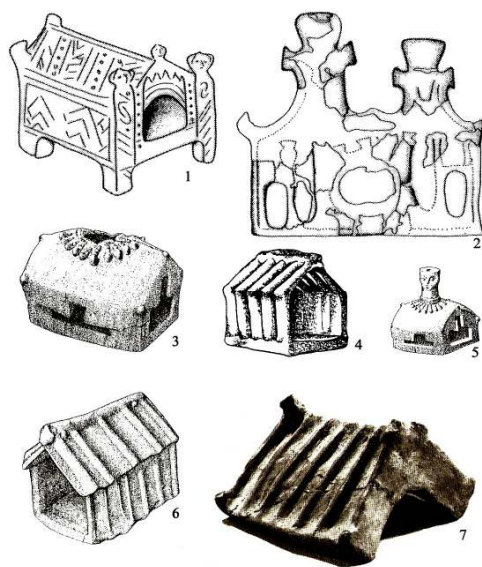
Jihovýchodní Evropa

Jihovýchodní Evropa je velmi bohatá na kulturní celky a komplexy s lokálně variabilními nálezy. Velmi výrazný jsou například staroneolitický kulturní okruh starčevo-křišský (*Baldia 2003; Bánffy – Juhász – Sümegi 2005*) a po něm následující kultura Vinča. Figurální plastika, ale i další nálezy tohoto typu, nejrozumnější modely, antropomorfní i zoomorfní keramika, miniatury a další předměty, které nepovažujeme za běžnou součást kulturních inventářů, představují širokou škálu zobrazení a artefaktů.

Adopce morfologických typů figurální plastiky z předovýchodních oblastí probíhala v balkánské oblasti nejspíše kontinuálně (*Hansen 2001*), avšak je nutné podotknout, že některé nálezy se tomuto předpokládanému modelu vymykají časově (např. Lepenski Vir a další mezolitické lokality, kde byly kromě dobře známých kamenných skulptur objeveny i sošky běžných rozměrů i typů, nebo zcela specifická plastika staroneolitické rumunské kultury Hamangia, považované v poslední době spíše za jakýsi mezoliticko-neolitický přechod [*Zvelebil (ed.) 1986*], podobně jako Lepenski Vir). Větší část starších plastik však v jihovýchodní Evropě skutečně vykazuje znaky přímé kontinuity s předovýchodním prekeramickým horizontem, zejména natufskou kulturou. To se netýká pouze lidské plastiky, ale i keramických modelů domů (*obr. 7*), zoomorfních nádob i obličejových uren. Část jedné takové urny byla nalezena na balkánské lokalitě

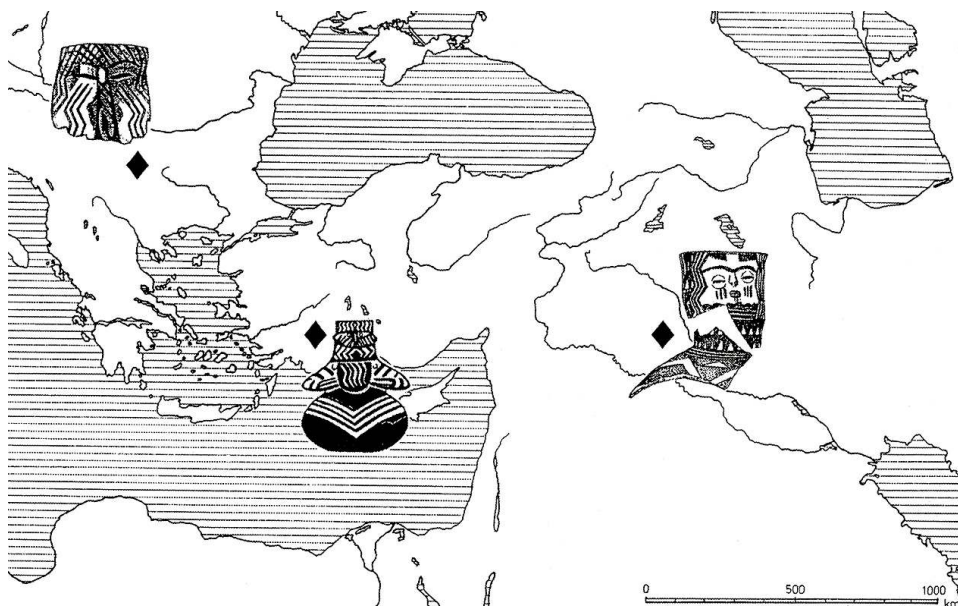
⁴³ Hrobové nálezy figurální plastiky se velmi často objevují na mezolitických lokalitách v oblasti Železných vrat, v neolitu jich ale výrazně ubývá, objevují se v inventáři kultur, sídlících v černomořské oblasti, např. Hamangia („Myslitel“ a „Myslitelka“ z lokality Cernavoda *obr. 6*), Varna a na několika lokalitách vinčanské kultury.

⁴⁴ Nejsem přesvědčena, že je lze označit za ženské, právě vzhledem k jejich schematicnosti.

Obr. 7. Hliněné modely staveb z evropského neolitu. Vysvětlivky: 1 – Gradešnica; 2 – Trusești; 3, 5 – Porodin; 4 – Körös; 6 – Střelice; 7 – Nitra-Brodzany (podle Müller-Karpe 1968; Kalicz 1970; Točík 1970; Bánffy 2001).

Slatina na okraji Sofie (Nikolov – Grigorova – Širakova 1992; Hansen 2001). Tato urna je zajímavá především téměř identickým vzhledem s urnami nalezenými v Haçılar I a Tell Hassuně V (Irák) (obr. 8). Nutno podotknout, že prezentovat analogie mezi relativně vzdálenými lokalitami je věc poněkud ošemetná, na druhou stranu je vzhled těchto urn téměř identický. Někteří autoři na jejich základě poukazují na existenci komuni-

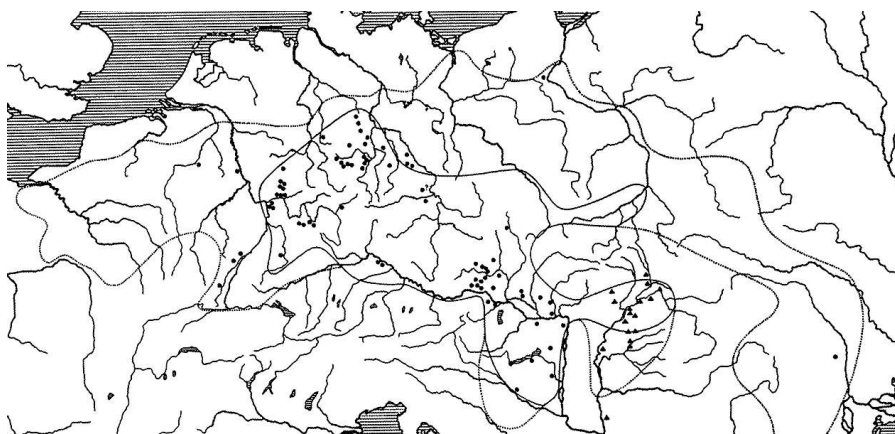
Obr. 8. Staroneolitické obličejové urny (Slatina, Haçılar, Tell Hassuna) z 1. pol. 6. tisíciletí př. n. l. (podle Hansen 2001).

kační síť mezi Dunajem a Tigridem (Nikolov 1990; Hansen 2007). Nejsem si jista, zda je možné uvažovat takto konkrétně, podobnost uren však přinejmenším poukazuje na kontinuitu vývoje.

Velké množství kultur jihovýchodní Evropy a plastiky v jejich inventářích mně bohužel nedovoluje podrobně se věnovat všem. Staroneolitické období reprezentují v JV Evropě dva zásadní kulturní okruhy: kulturní komplex starčevo-krišský s navazující vinčanskou kulturou a jím ovlivněný komplex kultur s lineární keramikou (dále jen LnK). Ten se o něco později z Maďarska a Podunají šíří dále do Evropy a ve svém konečném rozsahu zaujímá území dosahující na východě na Ukrajinu a do Moldávie, na severu k Baltskému moři a na západě až do východní Francie [Kalicz (ed.) 1977]. Za zmínku jistě stojí i kultura Hamangia, kterou někteří autoři řadí do období mezoliticko-neolitického přechodu. Starčevo-krišský kulturní okruh, zasáhl ve starém neolitu území téměř celé bývalé Jugoslávie a části Rumunska i Maďarska, zásadně ovlivnil vznikající komplex s LnK a předal mu mnoho prvků, patrných například v keramickém inventáři, které byly však během jeho dlouhého vývoje natolik adaptovány a přetvářeny, až nakonec zcela vymizely. LnK přebírá mimo jiné i základní formy a tvary plastiky (vysoká variabilita postav je přítomna i zde, přestože nálezů je výrazně méně). Starčevo-krišská plastika se zas nápadně podobá plastice z území Řecka, například z lokality Nea Nicomedeia.

Celkově vzato byla LnK prvním rozvinutým kulturním komplexem, který, samozřejmě až na lokální specifika jednotlivých skupin, sjednotil Evropu (Věšíňová 2005, 30-31). Vznikající bulharská kultura Marica zase svojí monochromní a později bíle malovanou keramikou a plastikou evokuje podobnost s nálezy z Haçılar (Milojčić 1971).

Specifické území z hlediska vývoje středoevropského neolitu tvoří střední Podunají, které je někdy považováno za terciární ohnisko neolitizace, se zpožděním 4000 let proti Blízkému Východu. Významné je maďarské území, kde došlo k rozdělení komplexu s LnK na východní (alföldskou), (obr. 9) která zabrala především území Maďar-

Obr. 9. Distribuce figurální plastiky kulturního komplexu LnK (podle Hansen 2001).

ska, úrodné půdy Východoslovenské nížiny a šířila se dále na východ, a západní, která se rozšířila na území od Francie po Dněstr. Hranice mezi dvěma větvemi LnK procházejí, jak známo, i Moravskou bránou

Ve středním neolitu zabírá většinu území Balkánu a části území dnešních okolních států kultura Vinča-Pločnik, objevuje se významná kultura potiská, která koexistuje se stále ještě významnou kulturou s LnK (Raczky 1983). Své území značně rozšiřuje kultura Marica. Na severu Maďarska vzniká v Bukovských horách kultura bukovohorská,

kteřá se šířá na JZ Slovensko. Plastika bukovohorské kultury je málo častá a omezuje se na několik náhodných nálezů nezdobených torz.

Kultura Vinča, známá tellovými sídlišti s víceprostorovými domy řazenými do ulic a pohřebišti se zesnulými uloženými ve skrčené poloze, vyčnívá v oblasti figurální plastiky nad ostatní kultury středního neolitu. Sošky jsou zejména na tellových sídlištích velmi hojné, objevují se i rozměrné plastiky, dosahující výšky až 50 cm (Vinča, Parța), (Garšanin 1951; 1979; Lazarovici 1977; 1989). Plastiky jsou většinou spíše stylizované, ale bohatě zdobené. Díky dobrým nálezovým podmínkám jich bylo v tellových stratigrafiích objeveno mnoho neporušených, navíc v původních nálezových kontextech.

Mladá fáze neolitu znamená v JV Evropě, stejně jako v jiných oblastech, velký skok kupředu v materiální i sociální sféře. Nové vlny neolitických zemědělců, usidlujících se v Karpatské kotlině, vytvářejí ve všech ohledech vyspělé civilizace, jejichž charakteristickým rysem je malovaná keramika.

V jihovýchodním Maďarsku se rozvíjí originální potiská kultura, která je zcela odlišná od blízkovýchodních, jihoevropských i středozemních kultur, přestože se variace některých jejích prvků v jejím inventáři vyskytují [Raczky (ed.) 1987; Bökönyi (ed.) 1987].

Zajímavostí je, že vedle potenciálních ženských „božstev“ je v této kultuře ztvárňován trůnící muž se srpem položeným přes pravé rameno (nejznámější exemplář pochází z lokality Szegvár-Tűzköves (Korek 1987), který se v Maďarsku zároveň objevuje v přesně stejně provedené ženské variantě (Makkay 1978). Sošky jsou většinou ploché, hliněné a zdobené textilním vzorem. Často nemají propracované pohlavní znaky natolik, aby se dalo určit, zda se jedná o muže či ženu. Tato kultura, která již zahajuje vývoj eneolitického polgárského okruhu, se rozšířila i na východní Slovensko.

Pravděpodobně nejvýznamnější mladoneolitickým komplexem s největším územním rozsahem je lengyelský kulturní okruh (dále jen LgK). Etabluje se za působení poměrně silných jižních vlivů ve středním Podunají, ale záhy se rozpadá do mnoha lokálních skupin. Plastika se podobá potiské, nachází se bohužel především ve fragmentarizované podobě (to znamená, že se pravděpodobně nejedná o její primární nálezový kontext, ale spíše o redepozice (Villa 1982), zato však ve velkém množství na výšinných sídlištích.

Významnou součástí komplexu LgK je také kultura s moravskou malovanou keramikou (dále jen MMK), jejíž sídelní oblast zahrnuje západní Slovensko, sever Panonské nížiny a především dolnorakousko-jihomoravskou oblast. Podle nálezů z posledních let bylo prokázáno, že MMK zasáhla až do východních Čech. Kultura lidu s MMK měla pro české území z hlediska figurální plastiky klíčový význam.

Jestliže hrál neolitický vývoj na Blízkém Východě a konkrétně v Anatolii významnou roli pro celý evropský kontinent, měl vývoj v JV Evropě stejný význam pro oblasti ležící na sever od ní. Můžeme sledovat kulturní prvky, které se z Anatolie přes středomořské, jižní a jihovýchodní oblasti Evropy rozšířily v pozměněné podobě dále na sever, ale vidíme zde zároveň vznikat i nové kulturní fenomény. S postupem do evropského vnitrozemí přejímaných prvků ubývá, na významu získává spíše vliv komplexů, usídlených na tomto území a kdysi jednotná kultura se štěpí na mnoho okruhů a skupin (Věšínová 2005, 32).

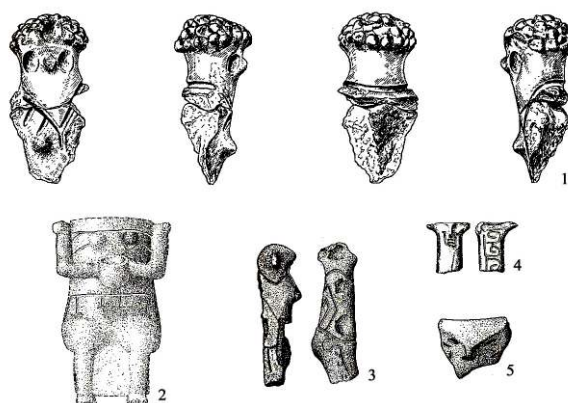
Výskyt figurální plastiky vykazující obecně silné anatolské vlivy postupně slábne koncem neolitu a z jihovýchodní Evropy mizí postupně, z Karpatské kotliny pak dříve než z Balkánské oblasti, později převládá spíše plastika zoomorfní (Hansen 2001). I v době bronzové se však figurální plastika kontinuálně objevuje na Předním Východě a v Egejské oblasti.

Střední Evropa s důrazem na Českou republiku

Situace na území střední Evropy je s ohledem na výskyt figurální plastiky velmi specifická. Markantní rozdíl mezi výskytem figurální plastiky ve východní a západní LnK je patrný na první pohled. Zatímco východní větev je na figurální i jinou plastiku poměrně bohatá, na území větve západní (mj. Čechy, Německo, Polsko) se sošky vyskytují velmi sporadicky (*Godłowska – Kulczycka-Leciejewiczowa – Machnik – Wiślański 1979; Kobusiewicz – Kurnatowski 2000*), navíc v drtivé většině případů se jedná pouze o torza či fragmenty končetin, které neumožňují hlubší rozbor.

Kultura s LnK (kromě alföldské větve) má ve svém inventáři relativně málo sošek, ale zářející množství stylů, což je zajímavé vzhledem k uniformitě keramické produkce LnK i relativní uniformitě sošek jihovýchodní Evropy (*Hansen 2001; 2007*). Pozoruhodné je i prostorové rozmístění sošek, existuje několik enkláv s jejich větším výskytem (Hesensko, střední Německo, Dolní Rakousko), doplněných místy s jednotlivými nálezy. Vyšší počet nálezů se ve střední Evropě koncentruje zejména v sídelní oblasti staré LnK, což platí i pro střední a mladý neolit. Na základě těchto údajů *S. Hansen (2001)* tvrdí, že LnK neměla sošky ve svém kulturním inventáři. S tím však nelze souhlasit, neboť lineární sošky, byť v malém počtu, fakticky existují. V posledních letech došlo v Čechách a na Moravě k několika novým nálezům figurálních ztvárnění (namátkou Hrdlovka, Osnice, Kolín, Postřelmov a další budou jistě přibývat, nepředpokládám však, že by se v budoucnu nalezené exempláře příliš lišily od těch dosavadních.⁴⁵

V Německu je publikováno jen několik nálezů, většina z nich z území Saska a jeho okolí. Nejzajímavější z nich představuje hlava s částí zdobeného trupu, s propracovaným a intenzivně červeně nabarveným účesem, pocházející z lokality Eisleben (*Kaufmann 1986*), náležící LnK (*Kaufmann 1986; Wunn 2001*). Další torzo sedící postavy bylo nalezeno v Erfurtu. Nezjistila jsem však k němu bližší určení, než že pochází ze sídlištního kontextu, tudíž ani datace není jasná. V literatuře (*Kaufmann 1989*) jsem našla zmínky o plastikách z Quedlinburgu, Nerkewitz a Zauschwitz, informace o jejich nálezových kontextech se mi však nepodařilo dohledat (*obr. 10*).

Obr. 10. Neolitická figurální plastika z území Německa. Vysvětlivky: 1 – Eisleben; 2 – Erfurt; 3 – Nerkewitz; 4 – Quedlinburg; 5 – Zauschwitz (podle *Müller-Karpe 1968; Wunn 2001*).

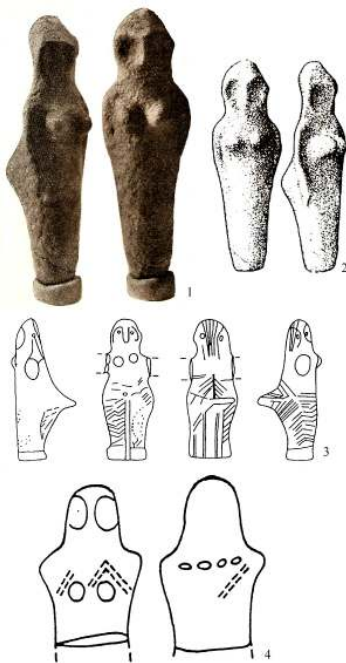
⁴⁵ Děkuji za poskytnutí informací a fotografií A. Káčerikovi, L. Smejtkovi a D. Malýkové.

Při tak malém počtu, který plně odpovídá tradici západní LnK, však nelze vyvozovat žádné obecnější závěry.

V kultuře s vypíchanou keramikou lze i přes mizivý počet nálezů vypožorovat jisté trendy. Například sošky z Vochova (Böhm 1950), Plzně-Doubravky (Věšíňová 2005) či Molitorova u Kouřimi (Dvořák 1919; Stocký 1924) představují monolitické postavy bez výrazných detailů⁴⁶ a se „sovím“ obličejem a pracovně jsem je nazvala tzv. „vochovským typem“ (Věšíňová 2005). Velmi podobná sošce z Molitorova je i plastika z rakouského Höpfenbühel bei Melk (RuttKay 1999) (obr. 11). Kultuře StK náleží i téměř kompletní mužská soška s několika vpichy, nalezená v Plotištích nad Labem (Vokolek 2000) (obr. 12). Plastika se obecně nalézá častěji než na lokalitách kultury s LnK, téměř na každé zkoumané lokalitě je nalezen alespoň jeden fragment (ústní informace J. Řídkého).

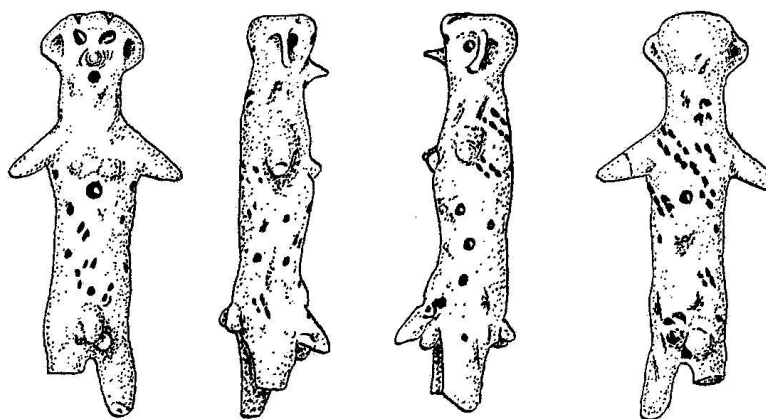
Na Slovensku se, na rozdíl od Čech a Moravy, zdá kulturní inventář středního neolitu v tomto ohledu rozmanitější (Točík 1970; Pavúk 1981; Šiška 1986). Objevují se antropomorfní i zoomorfní nádoby, modely domů a figurální plastika. Rozmanitost lze nejspíše přičíst „podhoubí“ východoslovenské (alföldské) LnK, která se na tomto území objevila předtím. Přesto celkový počet nálezů není nijak ohromující, jedná se rovněž pouze o desítky exemplářů. Stav nálezů neolitické plastiky z období StK v Německu se mi nepodařilo přes veškerou snahu zjistit, buď chybí literatura, nebo neexistují nálezy.

V období mladého neolitu se původně poměrně jednotná situace na území Čech, Moravy a Slovenska mění. Závěrečná etapa neolitu, pro střední Evropu datovaná do období cca 4700/4500-4000 př. n. l., je charakterizována zejména nástupem lengyelského kulturního komplexu. Jeho zástupcem na jihozápadní Moravě, v severním Rakousku a později i ve východních Čechách je kultura s moravskou malovanou keramikou, roz-

Obr. 11. Figurální plastiky „vochovského“ typu ze sídelního území StK. Vysvětlivky: 1,2 – Vochov; 3 – Höpfenbühel; 4 – Molitorov (podle Dvořák 1919; Müller-Karpe 1968; Böhm 1950; RuttKay 1999).

⁴⁶ Jen soška z Molitorova je zdobena vpichy.

Obr. 12. Mužská figurální plastiky z Plotiště nad Labem (podle Vokolek 2000).

dělená V. Podborským na tři vývojové stupně (Podborský – Koštuřík – Kazdová 1977). Tato kultura si sice na Moravu přináší četné jihovýchodní prvky, ale mnohé z nich, nejspíše díky silnému lokálnímu vývoji, během jejího trvání mizí. Do Čech zasahuje MMK již na počátku své existence, tehdy je jí však osídlena jen malá část východních Čech a MMK zde zřejmě koexistuje s StK. Větší územní rozsah zaznamenává lengyelská kultura v Čechách ve své mladší fázi, kdy se rozšiřuje po větší části našeho území. V materiálním inventáři se objevují nové fenomény, a to na moravském i českém území. Na převážně otevřených sídlištích se na Moravě se zpožděním objevují kruhovým příkopem či příkopy ohraničené areály známé jako rondely. Rondely se během neolitu rozšířily od Maďarska po Brandenbursko a od Moravy přes Bavorsko až do Porýní (Podborský 1999). Tyto převážně ze čtyř stran přístupné prostory bývají interpretovány jako kultovní okruhy, na Moravě díky nálezům nerituálně uložených lidských kosterních pozůstatků či jednotlivých lidských kostí a velkých počtů fragmentů figurální plastiky (Podborský 1985; Věšíňová 2005, 35). Přesto u nás zůstává snad nejsilněji jihovýchodně orientovanou kulturou po celou dobu trvání neolitu. To se projevuje nejen v polychromně malované keramice, která je pro tento okruh typická, ale i v četné figurální plastice, která je pro tuto kulturu rovněž typická a k její náplni neodmyslitelně patří.

Rozdíly, které vznikly pravděpodobně už v době rozdělení komplexu s LnK, přetrvávají ve střední Evropě v podstatě během celého neolitu, s jedinou výjimkou, kterou tvoří právě zásah kultury s MMK. Zajímavý trend, kdy oblast bývalé východní LnK a oblasti na sever od ní jsou téměř bez nálezů figurální plastiky, zatímco oblasti v minulosti osídlené východní LnK a na území od ní na východ v podstatě až po Sibiř, jsou nálezy plastik na středo- východo- severoevropské poměry relativně časté, by v budoucnu jistě zasloužil cílenější pozornost. Prozatím mohu zmínit jen to, že v rámci grantového projektu (GAČR P405/10/2242), jehož jsem řešitelkou, pracuji na novém katalogu české figurální plastiky, který má být dokončen v r. 2012. Snad poskytne další nové informace k tomuto zajímavému tématu.

3.3.2. Pokusy o interpretaci neolitické plastiky

Interpretace veškerých kulturních jevů i archeologických artefaktů jsou ovlivněny dobou, ve které vznikají a samozřejmě též samotnými interprety. V případě interpretace neolitické figurální plastiky je působení těchto faktorů obzvláště markantní.

Historie rekonstrukcí významu figurální plastiky má tři důležité mezníky, které je zásadním způsobem formovaly. První nastal ve 2. polovině 19. století, kdy *J. J. Bachhofen* vydal již zmíněnou publikaci „Das Mutterrecht“ (1861), ve které v podstatě stvořil Velkou Bohyni (tehdy nazývanou Matkou Zemí). Druhým zásadním mezníkem byla díla *M. Gimbutas* (1982; 1989; 1999) a jejich pokračovatelek (např. *Eislerová* 1995). Ta ve skutečnosti poměrně zásadně ovlivnila další vědecké uvažování o figurální plastice jako archeologickém a „náboženském“ artefaktu. Je zajímavé pozorovat, že ať byla díla *M. Gimbutas* ze strany badatelů/lek přijímána pozitivně či negativně, její (a potažmo i starší) interpretace globální neolitické společnosti v čele s „Matkou Bohyní“ většina z nich alespoň částečně přejala a šířila dál, byť v pozměněné formě (*Wunn* 2001).⁴⁷ Osobně si myslím, že *M. Gimbutas* odvedla obrovský kus archeologické práce, avšak její interpretace neolitické společnosti i náboženství jsou nepravděpodobné a ve většině případů zcela nepodložené archeologickými daty. *S. Hansen* poznamenává, že interpretace *M. Gimbutas* již nelze nazývat ani zpětnou projekcí historické reality, ale spíše projekci mytologického konceptu. Ačkoliv dnes nikdo názory *M. Gimbutas* na funkci a význam figurální plastiky nesdílí (nebo se tak většina alespoň tváří), plastika je stále považována za důležitý faktor při rekonstrukci neolitického náboženství. To je samozřejmě opodstatněný předpoklad, je jen důležité, aby nebyl tento fenomén nahlížen a studován osamoceně.

Třetím mezníkem pak výzkumy *J. Mellaarta* na anatolských lokalitách, jmenovitě pak výzkumy v *Çatal Hüyük*, publikované nebo alespoň zmiňované v několika jeho pracích (*Mellaart* 1960; 1965; 1967; 1975). Zásadní bylo odkrytí již zmiňovaných cca 40 místností, začleněných do obytných struktur 12 vrstvého tellového osídlení, které byly *Mellaartem* interpretovány jako svatyně, a jejich uvedení do souvislosti s figurální plastikou. Jak si nejspíše každý domyslí, byly „svatyně“ interpretovány jako místo uctívání „Matky Bohyně“, jejích kněžek a variací. O anatolských svatiních se zmíním podrobněji v dalším oddíle, v tuto chvíli je důležité, že *Mellaartova* interpretace nebyla nikdy, nebo jenom mírně zpochybněna (*Hodder* 2004), takže byla přejímána do dalších textů. Zajímavé je, že ač je *Mellaart* interpretuje jako místa uctívání plodnosti, z jejich inventářů pochází jen několik málo fragmentů figurální plastiky. Dalším problémem je, že *J. Mellaart* i *M. Gimbutas* interpretovali sošky výhradně jako náboženské předměty. Dnes bychom již měli být dostatečně obeznámeni s tím, že pro takováto tvrzení neexistují důkazy (*Wunn* 2005).

Při pokusech o rekonstrukci významu figurální plastiky dodnes převažují hypotézy nějakým způsobem spojené s Velkou Bohyní, jejími derivacemi nebo alespoň kultem plodivých sil, což platí i pro práce vzniklé na našem území (*Neustupný* 1931; 1940a,b; *Neustupný* 1960; 1967; *Marešová* 1971; *Podborský* 1985; *Kovárník* 2004). Vyskytují se však i zcela odlišné hypotézy, někdy z vědeckého pohledu zajímavé, jindy až kuriózní (např. *Georghiu* 2001).

Velkým archeologickým úkolem je nyní sjednotit metodologické postupy, které by pomohly funkci lidské figurální plastiky poodhalit. Je nutné podrobit sošky a nálezové kontexty, ve kterých se vyskytují, genderové a kontextuální analýze, neboť jejich výpovědní hodnota bude v kontextuálním rámci neporovnatelně vyšší.

Příchod neolitické figurální plastiky zřejmě úzce souvisí s vzestupem zemědělských ekonomik v anatolské oblasti [*Anderson (ed.)* 1999], zároveň však nesmíme zapomínat na zřejmou kontinuitu plastiky již od mladého paleolitu. Vzhledem k velmi širokému územnímu rozpětí je plastika velmi vhodným objektem ke studiu kulturně-

⁴⁷ Autorka ve své jinak velmi podnětné disertační práci názory *M. Gimbutas* kritizuje, ačkoliv v jiné části textu na ně odkazuje v pozitivním slova smyslu.

sociálních vztahů v rozlehlých oblastech, neboť je možné zkoumat časoprostorovou distribuci sošek v širší perspektivě. Studium sošek je navíc jednou z prvních oblastí, kdy byl učiněn pokus o pojmenování ženských rolí v historii, bohužel však nebyl podložen genderovou teorií (*Hamilton 2000*). Pokusme se nyní spojit interpretaci figurální plastiky coby kulturně-sociálního fenoménu s kontextuální genderovou analýzou jejich náleзовých situací.

3.3.2.1. Nálezové kontexty a jejich výpovědní hodnota

Je patrné, že existující široká škála interpretačních postupů a jejich výsledků si vyžaduje vytvoření jednotného metodického postupu. Svou analýzu zakládám na kontextuálních souvislostech figurální plastiky, neboť si myslím, že ty jediné mohou přispět k objasnění jejího významu. Nálezový horizont totiž může přispět k objasnění kontextu kulturně-sociálního. Není možné uchopit figurální plastiku neolitu jako kompletní celek a tak k němu interpretačně přistupovat. Plastika je velice variabilní v čase i prostoru a liší se i sociální a kulturní prostředí, jehož byly jednotlivé nálezové celky součástí. Při studiu podkladů pro svou diplomovou práci (*Věšíňová 2005*) jsem zjistila, že sošky bývají často nalézány ve specifických situacích. S těmito situacemi souvisí i stav, ve kterém jsou nalezeny, tím myslím hlavně míru a někdy i způsob fragmentarizace, případně objekty, které sošky doprovázely (*Marcus 1998*). Z důvodu větší přehlednosti předkládám schéma tří nálezových kontextů, které mi pomohly utřídit si nálezy, nezávisle a kulturním inventáři, jehož byly sošky součástí. Výsledky, ke kterým jsem tímto způsobem dospěla, jsou podle mého názoru dobrým výchozím bodem pro další analýzu. Veškeré nálezy figurální plastiky pocházejí v podstatě ze tří obecných nálezových kontextů (*Věšíňová 2005, 24*).

Primární kontext

Sošky nalezené v primárním kontextu vykazují minimální nebo nulovou míru fragmentarizace, je tedy pravděpodobné, že se jedná o nálezy v původním uložení. Tyto exempláře plastiky (nejen figurální) jsou zpravidla nalézány v prostorách „svatyní“,⁴⁸ obytných jednotek (zejména pod podlahami, v blízkosti ohnišť a topenišť, sil a zásobních jam a na blízkovýchodních lokalitách se zachovanými obytnými komponenty relativně často i zabudovány ve zdech obytných místností), jako aranžované scény v rámci jednotek domácnosti či v jejich bezprostřední blízkosti (*Marcus 1998; Marangou 2001*), či ve specifickém uložení spolu s dalšími doprovodnými artefakty (*Věšíňová 2005; Remišová Věšíňová 2009*).

Za primární nálezový kontext považuji rovněž nálezy plastiky v hrobových celcích, zde je ovšem situace komplikovaná. Hrobových nálezů plastiky je velice málo,⁴⁹ aby z nich mohly být činěny závěry, navíc nejsem přesvědčena, že umístění plastiky do hrobu jako výbavy se shoduje s její původní funkcí. Pro další vědeckou práci jsou artefakty z primárních kontextů zásadní.

⁴⁸ U svatyně je někdy určení problematické, neboť není jasné, zda odkryté budovy opravdu sloužily tomuto účelu.

⁴⁹ Donedávna se uváděla jako severní hranice jejich výskytu dnešní území Rumunska (*Höckmann 1968; Härke 1997b*).

Sekundární kontext

Artefakty nalezené v sídlištních jamách, případně v příkopech rondelů či hrazení, na předovýchodních lokalitách i na podlahách obytných i neobytných místností, včetně podlah „svatyní“. Artefakty jsou v drtivé většině případů fragmentarizované, nalézají se ve formě torz, končetin atd. Tento nálezový kontext je zejména v našich zeměpisných šířkách nejčastější. Nejedná se o původní či záměrné umístění, spíše o odstranění nepoužívaného či nepoužitelného artefaktu (*Marcus 1998*). Pro interpretace a rekonstrukce nejsou tyto artefakty příliš vhodné, mohou sloužit spíše jako jakýsi typář, poskytující doplňující informace.

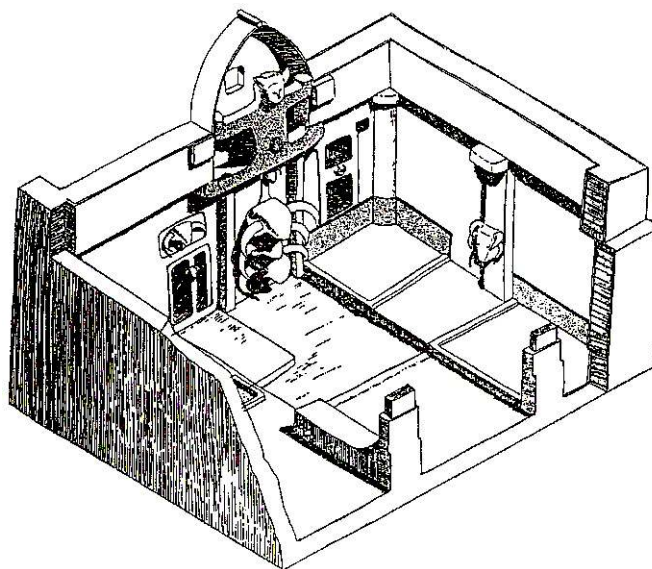
Terciální kontext

Fragmenty artefaktů z pochozího horizontu nebo z prostoru sídliště, které nejsou součástí nálezového celku. Na místo nálezu se dostaly redepozicí, tzv. C a N transformacemi, přičemž C transformace jsou záměrné i náhodné lidské aktivity, vedoucí k depozici předmětu a N transformace jsou depoziční a postdepoziční děje dále měnící charakteristiku a polohu artefaktu (*Pavlu 2002*). Pro další vědeckou analýzu jsou tyto artefakty většinou nepoužitelné.

Artefakty v primárním kontextu

„Svatyně“ se na první pohled zdají být logickým místem nálezů figurální i jiné plastiky, uznáme-li, že se jednalo o jakési „kultovní“ či „rituální“ předměty. Problém však vzniká v momentě, kdy je nutné definovat, co je to vlastně „svatyně“. Většinou jsou tak označovány nalezené budovy (na předovýchodních lokalitách i místnosti), které se svým půdorysem, vnitřním prostorovým uspořádáním či množstvím a druhem nalezených artefaktů, vymykají běžnému standardu na zkoumaném sídlišti a/nebo na sousedních lokalitách podobné datace. Pokud budova splňuje všechna zmíněná kritéria, dalo by se s tímto označením souhlasit. Často jsou ale za svatyně považovány i budovy, které se svojí velikostí či prostorovým členěním neliší od dalších budov na lokalitě (*Hansen 2001*), pouze z nich pochází početnější soubor „kultovních/rituálních“ předmětů. Zde je použití termínu „svatyně“ sporné a brzy vysvětlím proč.

Na lokalitě Çatal Hüyük popsal *J. Mellaart (1965)* celkem 40 místností, začleněných do obytných struktur, jako svatyně. Interiéry byly úchvatně zdobeny a často se setkáme s tvrzením, že tyto svatyně sloužily k uctívání kultu plodnosti, představovaného „Velkou Bohyní“ zastoupenou figurální plastikou a býčí symbolikou jako jeho ženským a mužským elementem (*Mellaart 1965; 1967; Gimbutas 1982; Cauvin 2000*). Při bližším ohledání ale s překvapením zjistíme, že výzdoba „svatyní“ byla velice různorodá a nebyly nalezeny ani dvě, jejichž výzdoba by byla identická. Je pravda, že některé motivy se často opakují (býk, bucrania, nástěnné plastiky ženy rodící zvířecí hlavu (*obr. 13*), ale těch jedinečných je mnohem více, barevné abstraktní obrazce (ruce a řadra), fresky lovených a oslavovaných zvířat, fresky se zemědělskou tematikou, ale i malby zachycující muže (často s vousy a oděné do leopardí kůže) při lovu. Mužský „náboj“ mají často se vyskytující obrazy zvířecích samců s erekcí (*Hodder 1991a*). V některých „svatyních“ byly nalezeny i rozměrné kamenné sochy. Vysoká variabilita výzdoby rozhodně nesvědčí o tom, že by tyto místnosti nemohly sloužit náboženským účelům, ale rozhodně svědčí proti teorii, že by byly spojeny výhradně s kultem plodnosti a uctíváním „Matky Bohyně“.

Obr. 13. Příklad býčí „svatyně“ z lokality Çatal Hüyük (podle Cauvin 2000).

V této souvislosti je nutné zmínit ještě jeden detail, v prostoru svatyní nebyly, na rozdíl od běžných obytných jednotek, nalezeny žádné kompletní ženské ani jiné sošky a jen několik fragmentů ve formě torz či končetin. A to je na „svatyně“, kde byla podle mnoha hypotéz uctívána Matka Bohyně, podezřele málo a jako archeologický důkaz navíc zcela nepodložené.

Další „posvátné budovy“ byly nalezeny i na jiných lokalitách neolitického světa. Na řecké lokalitě Nea Nicomedeia byla odkryta ve dvou fázích časně neolitického osídlení relativně rozměrná budova podobné velikosti. Z jejího interiéru pocházelo pět antropomorfních sošek, dvě jámy plné neopracovaných pazourkových úštěpů, dvě nefritové sekerky,⁵⁰ dvě dýnovité nádoby a několik stovek hliněných koleček (Marangou 2001).

Na velmi dobře zdokumentované lokalitě v Madjari v Makedonii (nedaleko Skopje) byla objevena centrální stavba se dvěma místnostmi (náležející pozdnímu starčevskému horizontu). Tato budova byla interpretována jako „chrám plodnosti“ či „chrám Matky Bohyně“ (Sanev 1988; Bánffy 2001). V perfektně zachovaném interiéru bylo nalezeno velké množství „kultovních předmětů“, tedy keramiky a několika antropomorfních sošek. Na tomto příkladu je možné ukázat spornost označení budovy či místnosti za „svatyni“. Ta v Madjari se totiž architektonickým provedením ani velikostí nelišila od dalších tří obytných budov odkrytých na lokalitě, na rozdíl od nich však byla perfektně zachována (Hansen 2007). Protože však byla označena za „svatyni“, stala se ohniště v interiéru rázem oltářím přesto, že jejich umístění bylo zcela totožné jako v ostatních budovách, označených za běžné obytné jednotky. Budova byla popsána jako svatyně také díky nalezeným exemplářům figurální plastiky, a plastiky byly následně označeny za kultovní předměty, neboť byly nalezeny „ve svatyni“. Toto je běžný interpretační bludný kruh, podobný, jaký existuje mezi figurální plastikou a Matkou Bohyní. Na rozdíl od Çatal Hüyük, kde místnosti označené jako svatyně pravděpodobně opravdu sloužily nějakému specifickému účelu (zda kultovně-náboženskému, ponechám na úvaze čtenáře), mi podle popisu situace připadá, že budova v Madjari byla pravděpodobně

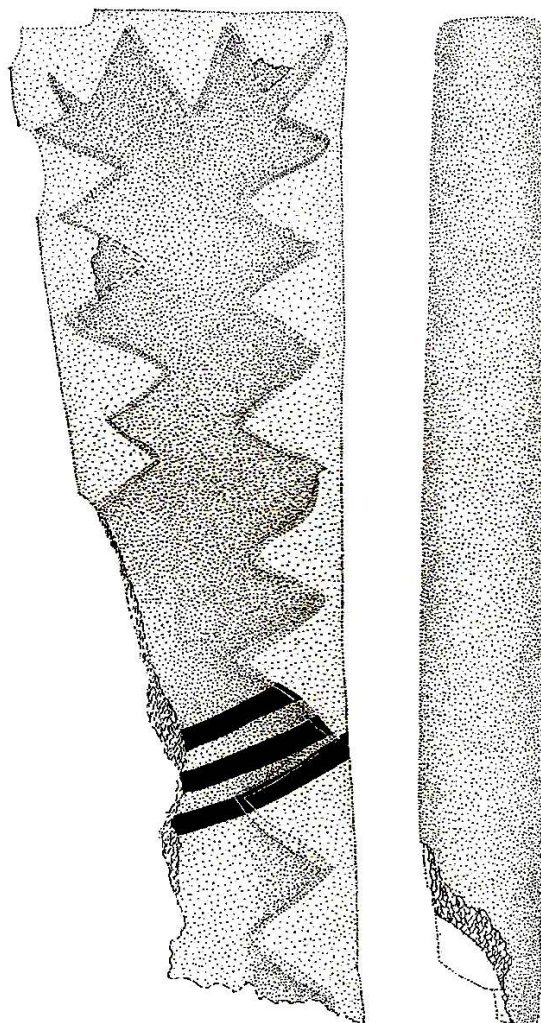
⁵⁰ Výskyt antropomorfní plastiky společně s kamennými sekerkami je relativně častý (Marcus 1998; Věšínová 2005).

velmi dobře zachovalou, avšak běžnou, obytnou stavbou. Výskyt figurální plastiky v jejím interiéru je namístě, neboť se jedná o nejčastější primární nálezový kontext tohoto typu artefaktu napříč neolitickým světem.

Velmi zajímavá stavba, kterou bylo možné označit za svatyni nebo jakési „komunitní centrum“, byla odkryta na bulharské lokalitě Slatina poblíž Sofie (*Todorova 1986; Nikolov 1989; 2001*). Jedná se o 4 metry mocnou kulturní vrstvu, která skrývala 6 vrstev osídlení z 6. tisíciletí př. n. l., tedy z časného neolitu. Na lokalitě byla odhalena budova o ploše 117 m², která procházela všemi vrstvami osídlení. Nebudu zde popisovat nálezy ze všech vrstev osídlení, ale některé bych přece ráda zmínila, neboť souvisejí s analýzou prostoru i figurální plastikou. Ve všech šesti vrstvách se v budově vyskytovalo topeniště, jmenovitě pec zdobená ornamentem a vypálená hliněná podložka na přípravu jídla. Ve druhé nejstarší vrstvě (V) byla uprostřed budovy vykopána pravidelná kruhová jáma do skalního podloží, která byla užívána do zániku budovy v nejmladší fázi. V severozápadním rohu místnosti byl objeven veliký hliněný model domu s plochou střechou a dírou uprostřed, stojící na čtyřech nohách. A nakonec, v jihovýchodním rohu byla uprostřed zdi nika, ve které stály hliněné sošky, stylizovaná lidská postava a býk (*Nikolov 1989; 2001*). Umístění modelu domu, kruhové jámy a niky pak tvořilo osu budovy od severu k jihu. Během celé doby její existence stál v budově trapezovitý sloup zdobený ornamentem ve tvaru hadí linie, červeně a bíle malovaný (*obr. 14*).

Poslední budova, označovaná za svatyni, kterou zde zmíním, byla objevena v Partě, lokalitě v rumunském Banátu. Stavba opět přetrvala několik fází osídlení, měla dispozici tří místností, jinak běžné rozměry. Zajímavý byl nález býčí hlavy, umístěné nad vchodovými dveřmi, která se ale objevuje i v běžných domech jiných kultur jihovýchodní a střední Evropy (*Kalicz 1970; Raczy 1983; Lazarovici 1989*) a zejména dvojhlavé sochy v téměř životní velikosti. Jedna hlava sochy znázorňuje býka, druhá chybí, ale předpokládá se, že znázorňovala těhotnou(?) ženu (*Bánffy 2001*).

Na těchto několika příkladech jsem se snažila ukázat, že označení budovy za svatyni je přinejmenším problematické. Často se od běžných domů liší pouze množstvím nalezených artefaktů nebo mírou zachování původní situace. Není jasné, zda by tyto stavby byly označovány za svatyně i tehdy, kdyby jich bylo nalezeno několik na jedné lokalitě (viz např. Madjari). Při užívání tohoto termínu je obezřetnost vždy na místě. Funkce svatyně a domu se totiž může v mnoha případech prolínat, dům mohl zároveň sloužit jako svatyně, kde se odehrávaly důležité domácí rituály, spojené například s kultem předků. Podobně je tomu u mnoha dnešních přírodních národů. M. Eliade tvrdí, že „nezávisle na struktuře dané tradiční společnosti (lovecko-sběračská, zemědělská, či městská civilizace) je obydlí vždy posvěceno faktem, že představuje „*imago mundi*“ a svět je „božským stvořením“ (*Eliade 2006*, 38-39). Tamtéž tvrdí, že velký význam má v obydlí středový kůl (nebo kůly), které představují „*axis mundi*“, tedy osu světa. Poměrně mnoho takových kůlů, či lépe jejich stop, bylo objeveno i na neolitických lokalitách [*Kalicz 1970; Gimbutas (ed.) 1976; Nikolov 2001; Pavúk (ústní informace)*]. U sibiřských kmenů je dům ženskou zónou se silným symbolickým významem (*Svoboda 2009*), v Mexiku platilo totéž (*Marcus 1998*), navíc zde byla doložena přímá souvislost žena – figurální plastika – dům – domácí rituál, což vytváří obraz alespoň části zdejšího náboženského systému. Pokud je tedy obydlí „obrazem světa“, je zároveň i obrazem víry. Proto jsem přesvědčena, že nálezy figurální plastiky, modelů domů a dalších specifických předmětů v interiérech obytných budov nejlépe vypovídají o neoli-

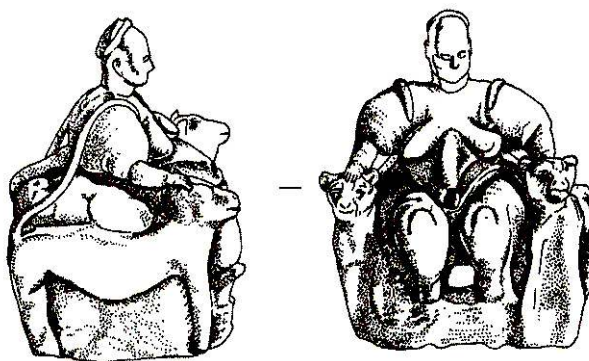
Obr. 14. Čelní strana hliněného sloupu zdobená ornamentem, staroneolitické stáří, Sofia-Slatina (podle Nikolov 1990).

tickém sociálním a náboženském životě. Naštěstí pro nás bylo těchto nálezů na celém území neolitického osídlení zdokumentováno tolik, že je možné tato data použít pro genderovou (tedy sociální) analýzu.

Domy a jednotky domácnosti

Vraťme se zpět do Çatal Hüyük, i zde byl největší počet sošek nalezen v prostoru obytných jednotek, a to buď zabudovaných ve zdech spolu s domodelovanými lebkami předků (tento trend byl rozšířen na většině předovýchodních lokalit), zakopaných pod podlahami či pódii na spaní (opět s pozůstatky nyní již bezhlavých předků), v zásobnicích, koších a jamách na obilí (z koše na obilí též pochází asi nejznámější soška z této lokality – sedící rodící(?) žena usazená na trůnu, která si opírá ruce o dva leopardy *(obr. 15)*, nebo z blízkosti ohnišť. Toto nálezové schéma platí v podstatě pro celé území osídlené v neolitu, odkud pocházejí nálezy figurální či jiné plastiky z interiérů obytných jednotek. Plán rozmístění artefaktů na lokalitě Lithares (jižní Řecko) nám pomůže udělat si lepší obecnou představu *(obr. 16)*.

Sošky v kontextu ohnišť byly nalezeny i v Jerichu, Nea Nicomedei, Franchti (Talalay 1993), Acheilleionu, kde na nich byly patrné stopy opálení ohněm (Wunn 2001), na několika lokalitách křišské kultury a jsou zdokumentovány i ve středním Německu. Většinou byly umístěny kolem ohnišť, vypalovacích pecí, na kamenných lavičkách v blízkosti topenišť (Gimbutas 1989). V blízkosti otopných zařízení se objevují i bucrania (Bánffy 2001), např. v Çatal Hüyük či pozdně neolitickém Dikili Tash ve východní Makedonii a na mnoha dalších balkánských lokalitách. Na tellu Jakovo (pozdní

[illegible]

Vinča) byla v rohu obytného domu objevena antropomorfní plastika, doprovázená dvojhlavou zoomorfní plastikou, bucranii (*Höckmann 1968*) a zoomorfními artefakty (plas-

tiky i nádoby). Na lokalitě Platia Magula Zarka (Thesálie) bylo kolem ohniště soustředěno několik antropomorfních sošek a dále zde byla nalezena kombinovaná postava s ptačím zobákem a čtyřma nohama, která byla zakopána pod ohništěm (*Bánffy 2001*). Na tomtéž sídlišti byl pod podlahou jednoho obydlí nalezen zakopaný model domu rovněž v blízkosti ohniště (*Marangou 2001*). Další modely pocházejí např. z bulharské Gradešnice (*Nikolov 1976*), rumunské Trușești (*Gimbutas 1982*), Porodinu (*Grbić 1960*), z několika lokalit křišské kultury (*Kalicz 1970*), ale i z území Slovenska (Branč) (*Točík 1970*) a Moravy (Střelice) (*obr. 7*).

Sošky se rovněž koncentrují kolem skladovacích a zásobních prostor (např. dříve zmíněná soška s leopardy v Çatal Hüyük) a bývají doprovázeny například zrnotěrkami, někdy miniaturami nádob se spálenými obilnými zrny (pšenice a proso) (*Dimini, Marangou 2001*). Z celého Předního Východu známe i sošky s obilnými zrny zabudovanými v zádočných partiích (opět Çatal Hüyük). Ty se vyskytují i ve Středomoří, například v Thesálii, ale i na celém Balkáně (výrazně např. v kultuře Vinča), kde se objevuje fenomén tzv. „Kauri“ očí ve tvaru kávových zrn (mohlo by se však jednat i o zrna obilná).

V interiérech obytných domů bylo nalezeno mnoho sošek a často se vyskytuje i býcí symbolika. Například na lokalitách křišské kultury se sošky často objevují v doprovodu býčích hlav či symbolů [*Kalicz (ed.) 1977; 1980; Kalicz – Raczky 1981*]. Zajímavé je, že v domech této kultury jsou sošky i další specifické artefakty vázány vždy na stejné místo. Dokonce i jedna z mála téměř kompletních antropomorfních sošek, náležejících české kultuře StK, mužská plastika z Plotiště nad Labem (*Vokolek 2000*) (*obr. 12*) byla nalezena v interiéru domu. Okolo 90 % neolitických „kultovních“ či „rituálních“ předmětů pochází z prostoru domů a sídlištních jam v jejich bezprostředním okolí, kam byly pravděpodobně deponovány nepoužitelné exempláře. Je tedy pravděpodobné, že se rituály s nimi spojené rovněž odehrávaly v domácích interiérech či jejich bezprostředním okolí, ne ve „svatyních“, pro jejichž existenci navíc máme pramálo důkazů. Pro rituály v domácím prostředí svědčí i aranžované scény, do kterých jsou někdy sošky situovány. Příklady takových záměrných sestav sošek známe z Předního Východu, kde se vyskytují zejména kolem ohnišť, z balkánských lokalit, ale i z tak vzdálených míst jako je Mexiko (*Marcus 1998*).

Zde byly během výzkumů lokalit prvních usedlých zemědělců v Oaxaca Valley prováděny prostorové analýzy velmi dobře zachovaných sídelních areálů, hřbitovů a domů vesnického osídlení. Na lokalitách byly nalezeny stovky exemplářů figurální plastiky v primárních i sekundárních kontextech, které byly podle pamětnic používány při domácích rituálech kultu předků (*Marcus 1998; podrobněji Věšíňová 2005, 97-99*). Když měl být rituál zahájen, byly sošky naaranžovány spolu s kamennými sekerkami podle přesných pravidel do jakési „scény“ a až tehdy mohla být komunikace s předky zahájena. O této zajímavé lokalitě se ještě později zmíním. Aranžované scény byly ovšem nalezeny i na evropském území, a to přímo na eponymní lokalitě Rössen (*Wunn 2001*). V rámci osídlení jordanovské kultury zde bylo odkryto 12 bezhlavých sošek, sedících na nízkém kameni. Blízko tohoto nálezů se nacházel obytný dům i kostrový hrob. Osobně se přikláním spíše k tomu, že objekt souvisel s domem.

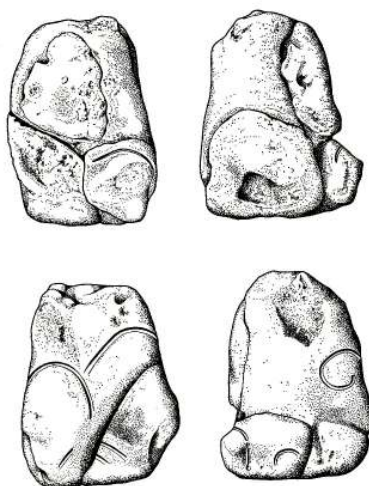
Specifickou kategorií tvoří sošky ve „zvláštním uložení“. Jedná se o několik sošek z českého území, které byly nalezeny s doprovodnými artefakty. Zda se podobné situace nalézaly i na jiných evropských lokalitách mi není známo, ale považuji to za velmi pravděpodobné. Zvláštním uložením plastiky mám na mysli pozici, do které byla záměrně uložena člověkem, a která se liší od tradičních nálezových situací sošek. Za

tradiční situace lze považovat ty, které jsem uvedla v předchozích oddílech v rámci přehledu kontextů.

Torzo sošky z Dobšic nad Cidlinou (LnK) (*obr. 17*) bylo nalezeno v dubnu 1988 při záchranném výzkumu při stavbě nové silnice. V mísovité jámě o rozměrech 324 x 160 cm a hloubce 62 cm, byly rovnoměrně rozloženy artefakty kultury s LnK. Jednalo se o zvířecí kosti, keramiku a kameny. Na dně jámy byla uložena zvířecí lebka. V JV části objektu byla zaznamenána menší oválná jamka o rozměrech 90 x 72 cm, která byla zahloblena cca 20 cm do podloží. Ve výplni se nacházelo větší množství mazanice. V hloubce 15 cm byla pod dvěma kusy pískovce v této jamce naplocho položená deska drtidla a pod ní se nacházelo na boku položené torzo sedící sošky spolu s větší pazourkovou čepelí (*Břicháček – Rulf 1992*).

Podobná zvláštnost se objevuje i u tří sošek kultury StK. Při podrobnějším přezkoumání jejich nálezových okolností jsem zjistila několik podobností: plastika „vochovského typu“ z Molitorova byla podle *F. Dvořáka (1919) (obr. 11)* nalezena v sídlištní jámě, ve které se vyskytovalo velké množství mazanice a v její blízkosti broušené kamenné nástroje. Místem nálezu vochovské plastiky byl hliník nepravidelného kruhového tvaru, na jehož dně se spolu s ní našlo kostěné šídlo, pazourkové nástroje a větší kameny (*Böhm 1950*). A konečně v popisu poslední, černožické sošky, je uvedeno, že byla poškozena při vybírání mazanice z objektu, ve kterém byla uložena (*Vávra 1993*). Zajímavou interpretaci tohoto jevu předkládají autoři článku o dobšické plastice, kteří si jej vykládají jako symboliku domu. Mazanice by podle nich mohla značit střechu či stěny domu, drtidlo a pazourková čepel prostředky k získání obživy a samotná soška pravděpodobně ochránce domu nebo podle nábožensky zaměřených teorií nějaké božstvo, snad ochranné nebo zajišťující hojnost.

Podobný případ uložení v sídlištní jámě, tentokrát náleží MMK, byl objeven v Těšeticích-Kyjovicích (*Podborský 1985*). Na dně této jámy se několik fragmentů figurální plastiky vyskytovalo v doprovodu lidské lebky a zlomků malované keramiky. Tato situace, tedy uložení lidské lebky v doprovodu dalších artefaktů v prostoru sídliště či pohřebiště, není v komplexu LgK nijak ojedinělá (*Věšíňová 2005, 79-80*).

Obr. 17. Exemplář údajné ženské figurální plastiky z Dobšic nad Cidlinou (podle Břicháček – Rulf 1992).

Přestože jsou hrobové nálezy plastiky (opět ne jen figurální) velmi sporadické, s jistotou se jedná o primární nálezový kontext, neboť přímá souvislost s pohřbenou osobou je evidentní.

Hrobové nálezy z předovýchodních lokalit nejsou známy a v literatuře jsem z této oblasti nalezla pouze zmínky o sekundárních pohřbech, doložených pro celé neolitické území [*Garašanin 1979; Chapman 1989; Bailey 1994; Megarry 1995; Donald – Hurcombe (eds.) 2000a; Barret 2004*], ovšem bez přítomnosti plastiky. V Řecku byla v Platia Magula Zarka nalezena vysoce schematizovaná soška v hrobě vedle urny s ženskými ostatky (*Wunn 2001*) a druhá vedle v sídlištní jámě, kterou však za primární nálezový kontext nelze považovat. Ve Franchti sice nebyla nalezena žádná antropomorfní plastika, v dětských hrobech se však po celý pravěk vyskytovaly miniatury nádob (*Halstead 1989; Marangou 2001*). Tento jev můžeme sledovat i na evropských lokalitách (*Kalicz – Raczy 1981; Zápotocká 1998*), dokonce i v Horoměřicích (Praha-západ) byla objevena miniatura nádoby v dětském hrobě pravděpodobně eneolitického stáří (výzkum z roku 2003; *nepublikováno*).

Někdy se uvažuje, že sošky v hrobech reprezentují sociální status zemřelého (*Hansen 2001; 2007*). Na pohřebišti se Varně, datovaném do chalkolitu, byly sošky-milodary v bohatých hrobech, umístěných ve středu hřbitova. Na pohřebišti v Gladnici (u Prištiny), náležejícímu starčevské kultuře, byla v prostoru hřbitova objevena 90 cm vysoká socha, doprovázená identickými miniaturami (*Hansen 2001*). Další rozměrné plastiky z okolí Prištiny náležely pozdnímu horizontu vinčanské kultury (*Garašanin 1951*). Rozměrná plastika byla Z. Čižmářem nalezena v roce 2007 i v moravských Mašovicích, zde se však o hrobový kontext téměř jistě nejednalo.

Plastika v hrobech se vyskytuje i na lokalitách cucuteno-tripolského kulturního okruhu, na eponymní lokalitě Tripolje byly v hrobě nalezeny dvě antropomorfní sošky umístěné u hlavy zemřelého. V jiných hrobech byly objeveny údajně záměrně fragmentarizované sošky (*Georghiu 2001*), které mají korespondovat s oddělením hlavy mrtvého a jejím následným sekundárním pohřbem [*Bailey 1996; Chapman – Dolukhanov (eds.) 1997*]. Autor vysvětluje, že záměrným rozbitím sošky přechází energie předka na další generaci. Nikde v prostudované archeologické ani etnologické literatuře jsem však pro tato tvrzení nenašla přesvědčivé podklady.

Mezi velmi oblíbené plastiky po celém neolitickém území patřily čtyřnohé stoličky (nebo stolečky) (*Makkay 1964; Müller-Karpe 1968; Kalicz 1970; Karmanski 1978; Marcus 1998; Kovárník 2004; Peška 2004*).

Obecně je však výskyt plastik v hrobech sporadický. Zajímavou enklávu jejich výskytu tvoří kultury rozprostřené kolem Černého moře (kultura Hamangia, z jejíž lokality Cernavoda pocházejí známé sošky Myslitele a Myslitelky (*obr. 6*), rovněž z hrobového kontextu, dále kultury Vinča, Varna a kulturní komplex cucuteno-tripolský).

Nejdůležitějším poznatkem je, že primární nálezový kontext je jediný, ve kterém jsou nalézány kompletní nebo téměř kompletní plastiky, na rozdíl od kontextu sekundárního a terciálního. Poskytuje tedy jako jediný použitelný materiál pro sociální a genderovou analýzu, která může pomoci rekonstruovat význam neolitické plastiky.

Sekundární kontext

Je jistě nejčastějším nálezovým kontextem figurální plastiky. Plastika v sekundárním kontextu je nalézána v nejrůznějších sídlištních jamách či na pochozím horizontu sídlišť. Rovněž v případě nálezů z hrotitých příkopů rondelů se podle mého názoru jedná o kontext sekundární, ačkoliv někdy bývají interpretovány jako „nejstarší sociokultovní místa Evropanů“ (*Podborský 1999*). O nutnosti dokumentace výskytu antropomorfní plastiky v příkopech rondelů se nikdy nepochybovalo, já jsem však přesvědčena, že tato práce nepřinesla ani nepřinese žádné převratné výsledky. Stačí se podívat na výskyt rondelů v Evropě a nálezy z nich a zjistíme, že plastiky (tedy jejich fragmenty) se nacházejí pouze v příkopech rondelů těch kultur, jejichž kulturní inventář na ně byl bohatý. Tam kde nebyly plastiky nalézány v jiných kontextech, nebyly nalézány ani v kontextu rondelů. To se týká jmenovitě kultury s MMK, kde jsou tyto artefakty v hrotitých příkopech relativně početné (Střelice, Těšetice-Kyjovice, Mašovice) (*Podborský 1985; 1999; Řídký 2008*). Při bližším pohledu na nálezové složení výplně rondelových příkopů zjistíme, že se většinou jedná o vpravdě pestrou polykulturní směs. Osobně se tedy přikláním spíše k možnosti, že se plastiky do rondelových příkopů dostaly mnohem přirozenější cestou, s hlínou na zásyp palisády, do které byly předtím deponovány jako nepotřebné, než jako důsledek případného rituálního rozbíjení při náboženském rituálu. Přijde mi navíc nepravděpodobné, že by v době užívání rondelu byla jeho hrotité palisádové příkopy otevřené. Jiným způsobem by tam totiž nebylo možné záměrně fragmentarizovanou plastiku deponovat.

Se záměrnou fragmentarizací operují i další autoři (*Georghiu 2001*), avšak podklady se mi nezdají dostatečné. Záměrné rozbíjení sošek je součástí kultury mnoha přírodních národů (*Boas 1943; Frazer 1977; Eliade 2006*), ale pro jeho pravěkou dobu neexistuje dostatek důkazů. Vysvětlení, která mi připadají reálná, říkají, že část fragmentarizovaných nálezů, zejména zoomorfní a antropomorfní hlavy, byla původně aplikacemi na nádobách či domácím vybavení (*Hansen 2001; Bánffy 2001*). Po odlomení však již stejně nebyla nalezena na svém původním místě, tudíž jde rovněž o kontext sekundární (místem nálezu jsou opět různé sídlištní jámy či povrch podlah domů). Jako téma k zamyšlení a diskusi je ale tato teorie jistě zajímavá.

Terciální kontext

Výpovědní hodnota sošek nalezených v terciálním kontextu je téměř nulová. Většinou se jedná o často neidentifikovatelné fragmenty, pocházející z pochozích horizontů či navážkových vrstev.

Rozdělením do tří nálezových kontextů se vygenerovaly archeologické prameny pro další analýzu. Jen pro doplnění ještě uvedu, jak se primární kontexty a místa nálezů plastiky měnily v mladším období, konkrétně na Předním Východě a na území Řecka tak, jak je popsala *Ch. Marangou (2001)*. Plastiky *in situ* byly například v Tróji nadále nalézány v interiérech domů. V místnostech, u kterých lze předpokládat nějaký specifický účel, se hojně začínaly objevovat sošky býků a plastika pronikla, možná s částečnou změnou významu, i na veřejná prostranství, kde se koncentrovala do prostor kolem studní a vodních zdrojů (v neolitu tak důležitý oheň tedy pravděpodobně vystřídala voda). Kolem studní se koncentrovaly i miniaturní nádoby, které však autorka prozaicky interpretuje jako dětské hračky či kojenecké lahve. To by mohlo korespondovat i

s jejich častým výskytem v dětských hrobech (v Evropě známé od neolitu). Zajímavé jsou nálezy antropomorfních sošek a miniaturních nádob uvnitř městského opevnění, kde mohly mít význam základové obětiny (Trója III).

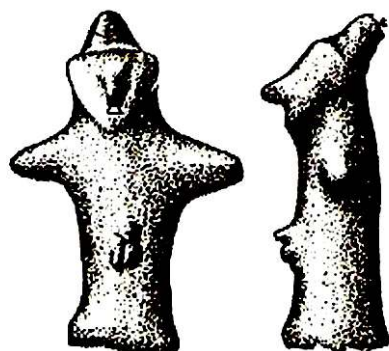
3.3.2.2. Typologie, morfologie a jejich spolehlivost, aneb „převážně ženské sošky“ jsou optický klam

Jedním z nejžájitějších stereotypů archeologie neolitu je označovat plastiku pocházející z tohoto období za „ženskou“ a její další komponenty často opomíjet. Přestože plastika opravdu znázorňuje ženu v celé plejádě forem (erotických, estetických, sociálních, mytologických i kosmologických (Svoboda 2008), neznázorňuje pouze ji. Tento trend, který dodnes nebyl zcela překonán, má pravděpodobně původ v nejstarších interpretacích neolitického náboženství, úzce spojených s představami o matriarchálním zřízení. Za další chybu lze považovat pokusy o interpretaci figurální plastiky na základě morfologických vztahů a vytváření jejich typologických (a někdy dokonce i chronologických) řad. Všechny tyto postupy vytrhávají plastiku z jejího sociálního kontextu a výrazně tak omezují možnosti rekonstrukce jejího původního významu v životě neolitické společnosti. Vytváření typologických řad, se kterým jsem se již také v literatuře setkala, řadí exempláře plastiky, i ty zcela fragmentarizované, na úroveň keramických zlomků, označených kódem a přírůstkovým číslem, které samy o sobě o životě našich předků nevypovídají zhola nic.

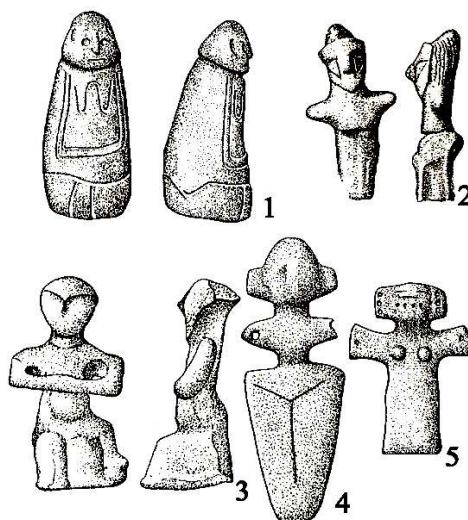
Přestože s jistotou určitelné ženské sošky v inventářích jednotlivých kultur více či méně převažují (ale i zde existují výjimky), netvoří tak drtivou většinu, jak by se při studiu tematické literatury mohlo zdát. Významný podíl tvoří i zoomorfní plastika, která je z neznámého důvodu často interpretována a studována jako samostatný celek, nebo není pro jistotu interpretována vůbec. Podle mého názoru však nelze studovat pouze jednu složku (v tomto případě „ženskou“ figurální plastiku) a na jejím základě interpretovat celek (tj. význam neolitické plastiky v sociálně náboženském kontextu). Figurální plastika tvoří jen díl rozmanitého souboru neolitické plastiky, a jako k takové k ní musí být přistupováno. Velmi často jsou v primárním nálezovém kontextu nalézány lidské sošky v doprovodu zoomorfních (např. Çatal Hüyük, Szolnok-Szanda), což jen potvrzuje mojí domněnku o propojenosti jejich významu.

V inventáři neolitické plastiky se vyskytují i sošky mužské (obr. 18), které nesmíme v žádném případě opomíjet, neboť jejich nálezy jsou relativně časté již od paleolitu. Několik mužských sošek bylo nalezeno i v Çatal Hüyük,⁵¹ na lokalitách Franchti a Sesklo, ve svém inventáři je má ve větším množství kultura Vinča i většina ostatních balkánských a jihovýchodoevropských kultur. Mužská soška byla nalezena i na českém území, a to dokonce v primárním kontextu, v podlaze chaty z období pozdní vypíchané keramiky v Plotištích nad Labem (Vokolek 2000) (obr. 12). Muži se navíc objevují vyobrazení na freskách předovýchodních lokalit (Mellaart 1965; Hodder 1991; Hansen 2001; 2007), často se jedná o mužskou postavu v kombinaci se zvířecí či fantaskní hlavou, a to již od paleolitu (Svoboda 2008). Není tedy pravda, že by figurální plastika byla pouze „ženskou“ doménou. Velký podíl neolitické plastiky tvoří též sošky bezpohlavní (obr. 19), velmi schématické, či nepropracované, či s propracovanými některými detaily, které však neindikují pohlaví. Dříve se velmi často stávalo, že i tyto sošky byly označovány jako „ženské“, protože veškerá plastika byla „ženská“ a pro jiné kategorie

⁵¹ Mimo jiné i soška muže s bradkou v primárním nálezovém kontextu vedle ohniště.

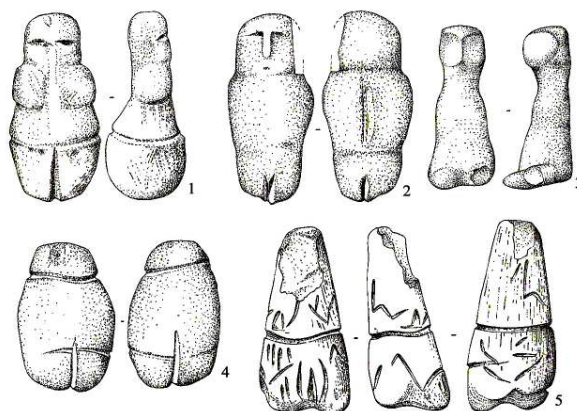

Obr. 18. Soška stojícího muže, kultura Vinča (podle Müller-Karpe 1968).

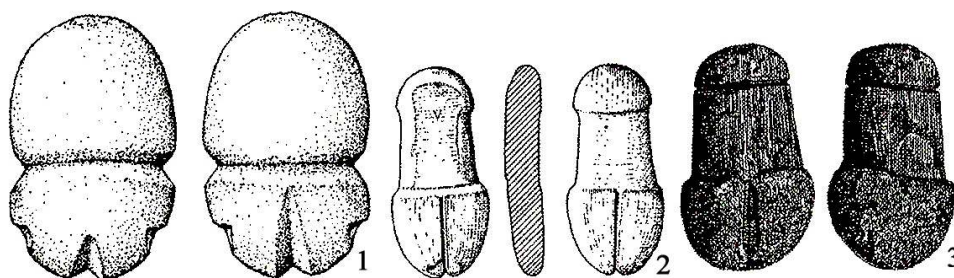
Obr. 19. Exemplaře bezpohlavní figurální plastiky. Vysvětlivky: 1 – Çatal Hüyük; 2, 3 – Vinča; 4, 5 – Karanovo (podle Müller-Karpe 1968).

v ní nezbývalo místo. To platí i u fragmentů, nalezených většinou v sídlištních kontextech, rovněž byly a jsou zařazovány do kategorie ženské plastiky, ačkoliv určení odložené hlavy, fragmentů končetin i některých torz bez znázorněných ňader jako částí ženského těla vyžaduje notnou dávku fantazie (obr. 20). Bepohlavnost sošek byla navíc v některých kulturách záměrná (např. v mexické Oaxace byly sošky zcela identické, bepohlavní a určující na nich byly některé propracované detaily, zejména účesy, o nichž se ještě zmíním později). Soška zde představovala místo pro návrat mrtvého předka, a až s oslovením konkrétního zemřelého získávala pohlaví, status a další atributy. Sošky s neurčitelným pohlavím (tedy bez znázorněných primárních pohlavních znaků) se ale vyskytují v celém anatolsko-balkánském okruhu, a to vedle sošek s pohlavím jasně určitelným. Je tedy zřejmé, že se u nich nejspíše jednalo o záměr. Zařazením bepohlavních sošek do kategorie „ženských“ nebo „neurčitelných“ se tedy ochuzujeme o celou jednu analytickou kategorii, vhodnou k dalšímu zpracování.

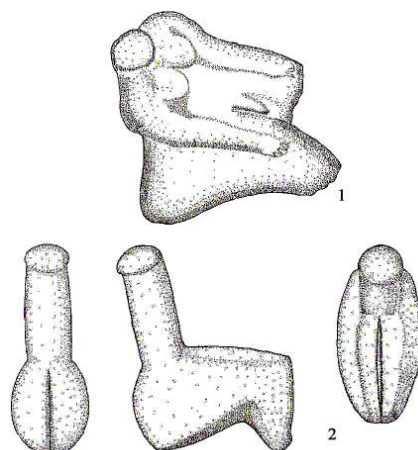

Obr. 20. Exempláře ženské(?) figurální plastiky, prekeramický neolit. Vysvětlivky: 1 – Salabiyah 9; 2 – Gilgal; 3, 5 – Mureybet; 4 – Nahal Oren (podle *Cauvin 2000*).

Samostatnou a velmi zajímavou kategorií tvoří sošky oboupohlavní, či spíše sošky spojující v sobě ženské i mužské (případně zvířecí) pohlavní znaky. Tyto plastiky se vyskytují již od paleolitu a zdá se, že některé z nich mohly mít i praktickou funkci (*Svoboda 2009*). Kupříkladu vidlicovité závěsky (obr. Věstonice odkaz na číslo), které umožňují dvojí čtení jako ženská ňadra a při otočení jako falus, jsou dodnes v Pákistánu používány jako nástroje k výrobě sítí (*Svoboda 2008*) (obr. 4). Zajímavé exempláře se vyskytují i v raném neolitu. Většinou se zdá, že znázorňují ženské tělo, při pohledu z jiného úhlu nebo otočené o 180° však znázorňují falus. Výjimkou nejsou ani ztvárnění samotných falů (obr. 21). Unikátně dvojpohlavní sošky pocházejí z inventáře kultury Sesklo, konkrétně mám na mysli sedící plastiku, znázorňující zároveň falus, vulvu i sedící postavu a další sedící plastiku, která znázorňuje hermafrodita (obr. 22). Zde je opět nutná obezřetnost při popisu torz. Když popisujeme torzo těla s ženskými ňadry, nevíme, zda například soška neměla původně i mužské pohlavní znaky. Pro úplnost ještě nesmíme opomenout sošky dvojhlavé, které se vyskytují i na území celého balkánsko-anatolského okruhu (*Kalicz 1970; Lewis-Williams – Pearce 2008*) (obr. 23), modely domů (obr. 7) a stoličky.

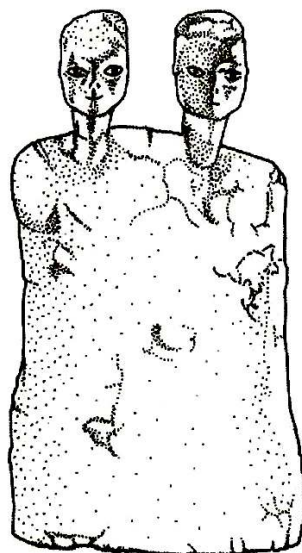
Obr. 21. Exempláře figurální plastiky interpretované jako faly, paleolitického a staroneolitického stáří. Vysvětlivky: 1 – Khirokitia; 2 – Sotira; 3 – Tepe Guran (podle *Hansen 2001*).

Obr. 22. Oboupohlavní figurální plastika neolitického stáří. Vysvětlivky: 1 – Sesklo; 2 – Sotira (podle Hamilton 2000).

Tímto stručným výčtem jsem chtěla upozornit na fakt, že skladba neolitické plastiky je velmi rozmanitá a při pokusech o její interpretaci je nutné vzít to na vědomí. Důležité jsou všechny části tohoto celku a není možné (ani vědecky přínosné) z tohoto kontextu vytrhovat jednotlivé kategorie a samostatně se jim věnovat, pokud nebudeme stále mít na zřeteli, že jsou pouze jednou jeho složkou.

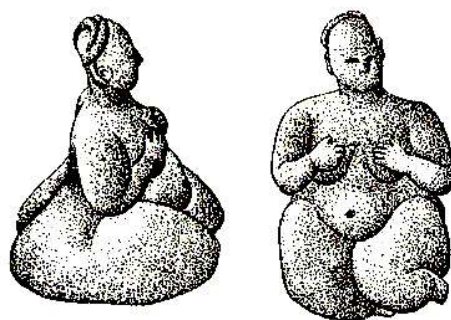
Do jisté míry s tím souvisí i aplikace typologických metod na neolitickou plastiku na základě morfologických znaků. Zde je opět kontext velmi často ignorován a sošky jsou zcela nelogicky rozřazovány do kategorií podle vizuální podobnosti. Sem patří ty-

Obr. 23. Staroneolitická dvojhlová figurální plastika z Ajn Ghazal (Lewis-Williams – Pearce 2008).

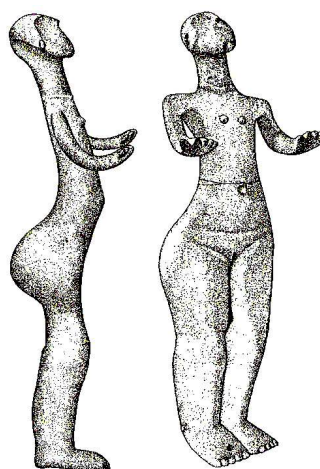
pologie podle pozice rukou (známá „adorační gesta“), podle postoje, dělení sošek na stojící a sedící apod. Při zpracovávání materiálu pro tuto práci jsem si povšimla (jako ostatně asi každý), že sošky jsou v rámci jednotlivých kultur (to platí zvláště pro velké kulturní komplexy) relativně uniformní a zásadním způsobem se liší většinou pouze v detailech a jejich provedení. Konkrétně ruce bývají většinou symbolické, někdy je

jejich tvar zredukován zcela. Na předovýchodních lokalitách se nacházejí sošky obézních postav (většinou tedy žen, mužské sošky obézní nebývají)⁵² (obr. 24). Pro území Řecka jsou například typické sošky schématické, dále na sever a východ mají zase oči tvar kávových zrn, z dnešního Bulharska známe ploché kostěné i hliněné „idoly“ (obr. 19), u kterých je většinou velmi komplikované určit pohlaví, a na Moravě i jinde

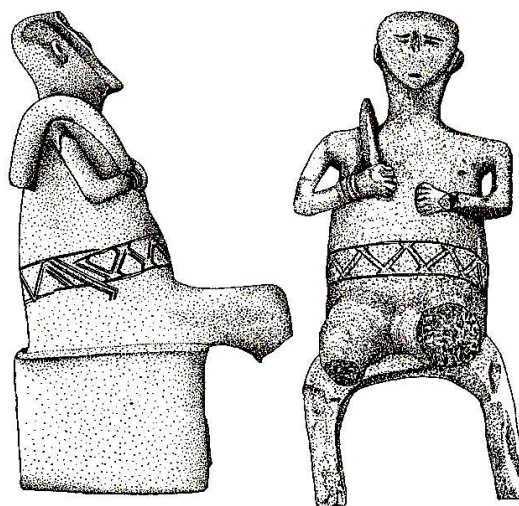
Obr. 24. Plastika obézní ženy z Çatal Hüyük (podle Müller-Karpe 1968).

v Evropě máme zase sošky s malými ňadry a různým způsobem zvednutýma rukama. Z hlediska pozic rukou a hlavy byla figurální plastice věnována nesmírná péče. Pro kulturu s MMK dokonce Vladimír Podborský vypracoval tabulku odlišných zaklonění hlavy u nalezených sošek (Podborský 1985; 1993). A adorační gesta „mašůveckého“ (obr. 25), „střelického“ či „štěpánovického“ typu sošek zná snad každý badatel či student archeologie. Otázkou však je, zda se v jejich případě skutečně jedná o adorační gesto či například o označení společenského nebo genderového statusu – tato interpretace pozice rukou je totiž plně založená na přesvědčení, že figurální plastika představuje nějaké božstvo – a v případě že ano, zda změna polohy rukou znamenala i změnu významu gesta. Ne všechny exempláře však musely nutně nějaké božstvo reprezentovat a naopak, v některých kulturách jihovýchodní Evropy se o božstva jedná s téměř stoprocentní jistotou. Mám na mysli například ztvárnění „boha Chronose“ a jeho identické ženské varianty z inventáře kultury potiské (Korek 1987; Věšíňová 2005) (obr. 26).

Obr. 25. Plastika ženy z Hlubokých Mašůvek s rukama v adoračním gestu (podle Müller-Karpe 1968).

⁵² Častá obezita u žen byla prokázána při analýze kosterních pozůstatků z Çatal Hüyük (Hodder 2004).

Obr. 26. Plastika sedícího muže označovaná jako bůh Chronos ze Szegvár-Tűzköves (podle Müller-Karpe 1968).

Použití typologie na veškerou nalezenou plastiku je nemožné, neboť by vznikla nekonečná typologická řada, anebo nekonečná řada typologií. Aplikace této metody na jednotlivé kulturní celky sice možná je, ale nepřinese nám o životě pravěkých populací žádné informace. Budeme mít pouze roztříděný soubor do mnoha kategorií, vytvořených na základě makroskopické podobnosti sošek a jejich fragmentů, pravděpodobně navíc pouze antropomorfních, pocházejících z mnoha různých kontextů. Tyto kategorie budou ale mít téměř nulovou výpovědní hodnotu.

Typologické (ani přesné chronologické) zařazení těchto artefaktů mně připadá nepřínosné ze tří důvodů:

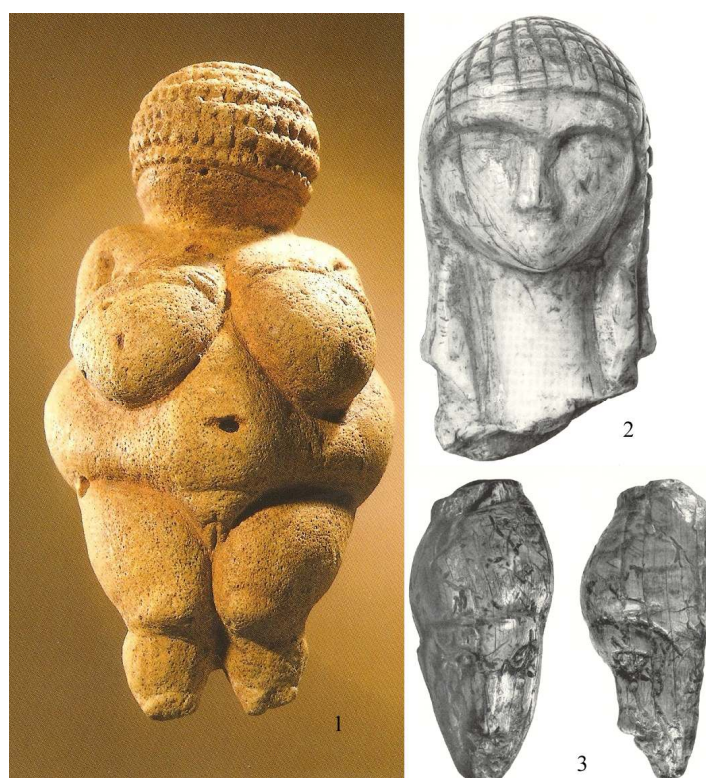
- 1) samo o sobě nevypovídá nic o společnosti a době, ve které byly artefakty vyrobeny;
- 2) odvádí pozornost od důležitějších analýz, které je třeba na základě rituálních podobností, zde zejména na základě podobnosti nálezových kontextů a kulturně-sociálního pozadí artefaktů;
- 3) redukuje rozmanitost souboru tím, že opomíjí analyzovat některé jeho složky, neboť nezapadají do předem připravených kategorií, a tak vědomě omezuje výpovědní hodnotu artefaktů.

Důležité je si uvědomit, že neolitická plastika představuje jeden, byť velice různorodý celek a jako s celkem je nutné s ní pracovat. Každý typ ztvárněného předmětu (model domu, keramický býčí roh, stojící či sedící soška, zoomorfní plastika, atd.) měl pravděpodobně v kontextu společnosti nějaký specifický význam či významy, ale jeho místo v sociálně-náboženském systému se s velkou pravděpodobností formovalo i vztahem k ostatním předmětům, které jsou součástí tohoto celku. Jinými slovy, co je mi platné, že mám sošky rozdělené do 50 kategorií, když nikde nezminím, že se pravidelně nacházely např. na stejném (podobném) místě v doprovodu nějakého dalšího artefaktu (např. zoomorfní sošky).

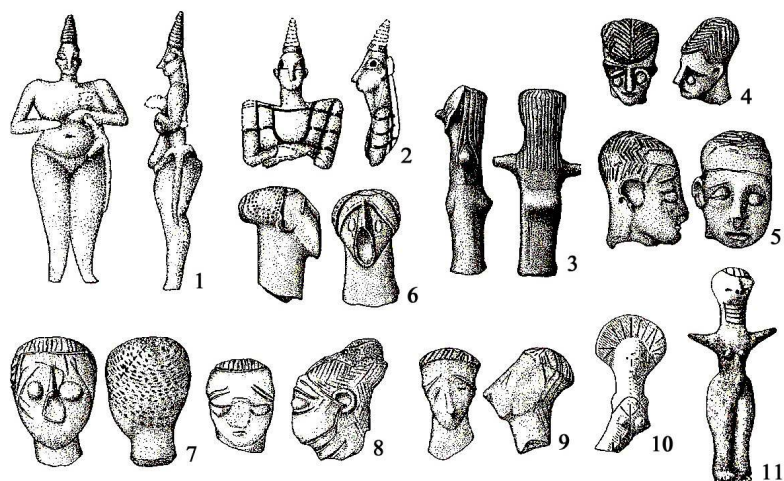
3.3.2.2.1. Symbolická dimenze výzdoby

Výzdoba se objevuje na velkém počtu antropomorfních sošek, i na některých soškách zoomorfních. Je však nutné odlišit výzdobné prvky, které jsou odrazem kultury (například vpich na soškách kultury s vypíchanou keramikou, volutový ornament u kultury s lineární keramikou, malba u kultur lengyelského komplexu) a jsou poplatné době i území, na kterých se tyto kultury vyskytovaly, od „výzdoby“, která nese určitou sociální zprávu. Ta se objevuje ve formě detailně propracovaných či naopak záměrně nepropracovaných částí těl.

Hlava. Často se stává, že jediným propracovaným prvkem na jinak nevýrazné sošce je účes, anebo pokrývka hlavy. Účesy na hlavách sošek se objevují již od paleolitu (*obr. 27*), z mnoha etnoarcheologických výzkumů vyplývá, že účes byl důležitým indikátorem genderového statusu ztvárněného jedince. Výborným příkladem jsou hlavy sošek s různě propracovanými účesy z lokalit v mexickém Oaxaca Valley. Zde byla přímá souvislost účesu s genderovým statutem prokázána díky výpovědím pamětnic, které ze svého dětství pamatovaly jejich náročnou úpravu, při které musela vždy asistovat druhá osoba, v tomto případě žena. Účesy vysílaly signál, že je osoba vdaná, svobodná, dítě, vdova, manželka atd. (*Marcus 1998*). Na anatolských lokalitách se se složitými účesy na hlavách sošek též setkáváme (*obr. 28*) a jejich výskyt je dokumentován na celém území osídlení neolitickými kulturami. Na fragmentu sošky z Prahy-Šárky

Obr. 27. Ztvárnění účesů paleolitických sošek. Vysvětlivky: 1 – Willendorf; 2, 3 – Dolní Věstonice.

Obr. 28. Ztvárnění účesů sošek neolitického stíří. Vysvětlivky: 1, 2 – Haçilar; 3 – Vinča; 4, 5, 6, 7, 8, 9 – Butmir; 10 – Turdaş; 11 – Střelice (podle Müller-Karpe 1968).

(Turek 1949) jsou též patrný vyčesané vlasy (obr. 29) a bohatými loknami se pyšní i fragment sošky z německého Eislebenu (obr. 10). Lze předpokládat, že funkce účesu u neolitických sošek byla obdobná jako v Oaxaca Valley, či u mnoha současných přírodních národů, tedy, že účes je vyjádřením sociální osobnosti ztvárněné postavy (genderu, věku, rodinného statusu, pozice ve společenské hierarchii) (Věšíňová 2005).

Obr. 29. Ztvárnění účesu figurální plastiky z Prahy-Šárky (foto M. Kostka).

Dalším indikátorem sociálního statusu může být ornament, který se u plastiky také relativně často objevuje. Mám na mysli specifický ornament, který nesouvisí s kulturními vlivy (viz výše). Mnoho stránek zabývajících se významem těchto ornamentů, bylo již na toto téma popsáno a další budou jistě následovat. Znázorňují oděv či tetování? U některých exemplářů je opravdu složité to odlišit, jiné sošky jsou ale evidentně oblečené (obr. 28). Oděv rovněž vysílá výrazný sociální signál týkající se genderového statusu, někdy značí jeho výzdoba i příslušnost k určité komunitě (kmenu, ale i

genderovým statusům, například může stejně jako účes, informovat o sociálním postavení jedince v rámci komunity). Na stejném principu fungují i evropské lidové kroje. V Bulharsku dokonce ornament současného lidového kroje má patrně velmi starou historii, podobný byl totiž dokumentován na neolitických soškách ze stejného území (*Wyland Barber 1994*) (obr. 30).

Tetování (nebo malování) těla je odjakživa oblíbeným způsobem zdobení. Existuje mnoho historických zpráv, etnologických paralel (*Frazer 1977; Boas 1943; Lévi-Strauss 1996a; Bahn 1998*), ale i nálezů tetovaných jedinců pravěkého stáří. Tento způsob zdobení může, ale nemusí, znázorňovat sociální status či příslušnost jedince, což ostatně platí dodnes. Zda se však jedná o tetování i u neolitických sošek lze jen těžko zjistit. Je totiž téměř nemožné rozlišit, zda se jedná „jen“ o ornamentální výzdobu sošky (například z estetických důvodů) nebo o zdobení těla ztvárněné postavy.

Z etnologických výzkumů rovněž vyplývá, že důležitá, i když ne vždy směrodatná, jsou i gesta a pozice rukou. Ta mohou například evokovat těhotenství (ruce položené na břichu jsou typickým doprovodným jevem těhotenství), ale i sociální status (*Wyland Barber 1994*). Pozice rukou a gesta byla jistě významná i v případě antropomorfní plastiky, již proto, že se vyskytují u relativně malého procenta sošek a nejsou tedy obecným rysem. Naopak, většina sošek má ruce znázorněny pouze jako pahýlky, či

Obr. 30. Vlevo figurální plastika z Cîrny, jižní Rumunsko, doba bronzová; vpravo typický bulharský lidový kroj 19.-poč. 20. století (podle *Wyland Barber 1994*).

naznačené rytou linií. Podle pravidla „co není důležité, není zdůrazněné“ je tedy možné tvrdit, že známá „adorační gesta“ moravských plastik nesou nějakou zprávu. Jakou, to ale nejspíše nezjistíme. Součástí výzdoby mohly být i doplňky a oděv z organických materiálů. Mnoho dnešních sibiřských kmenů obléká dodnes své sošky do oblečení z kůže, textilu a kožešin (*Svoboda 2008; 2009*) znázorněné „kapuce“ a jiné součásti oděvu jsou patrné i na pravěkých plastikách pocházejících z tohoto území. Některé zdejší plastiky pravěkého stáří navíc nemají na těle znázorněný žádný detail, lze tedy předpokládat, že detaily mohl zastupovat „organický oděv“, který se nedochoval.

Výzdoba, nebo raději zdůraznění či potlačení některých detailů, je nositelem důležitých sdělení o společnosti a pozici jedince v ní. Snad se časem s novými nálezy podaří alespoň některá tato sdělení dekodovat.

3.3.2.3. Býk – mužský element neolitického náboženství?

Téměř stejně dlouho, jako byla figurální plastika považována za ztvárnění „Matky Bohyně“, byl býk považován za její protipól, jakýsi zástupný mužský symbol v systému neolitické víry. Ani toto dogma ale nemá dostatečné podklady v archeologickém materiálu a je zcela vytržené z kontextu ostatních nálezů. Je pravda, že býk pravděpodobně zastával v neolitickém náboženství velmi významnou roli, ovšem rozhodně ne jako mužský protějšek „Matky Bohyně“, či jiného ženského božstva plodnosti.

Býčí symbolika se objevuje pravděpodobně již v paleolitu („Sál býků“ v jeskyni Lascaux ve Francii, *Laming 1959; Svoboda 1986*). V neolitu je prokázána již v prekeramické fázi. Konkrétně natufská kultura, jejíž plastika je převážně zoomorfní, má ve svém inventáři mnoho příkladů ztvárnění býka, syrská kultura Khiamian (známá např. z lokality Mureybet), datovaná do období cca 10 000 BC, pohřbívá býčí lebky pod podlahy domů, stejně jako své lidské mrtvé. Později se zde objevují bucrania zabudovaná v hliněných lavicích obytných(!) jednotek, či v jejich zdech (*Cauvin 2000*).

V podstatě se stejným zacházením s býčími lebkami se později setkáváme v Çatal Hüyük (*Mellaart 1967; 1975*). Zde mizí bucrania pod podlahami domů, ale býčí symbolika se objevuje v nových kontextech, jsou jí vyzdobeny „svatyně“, kde se vyskytuje opět ve formě bucranií, ale i hliněných sloupů s párovými plastikami býčích rohů. Na celé lokalitě se objevují fresky a rytiny s býčí symbolikou a býčci se v primárních kontextech nacházejí i v podobě drobné zoomorfní plastiky v obytných jednotkách, spolu s plastikami antropomorfními. V blízkosti bucranií se relativně často vyskytují i lidské lebky. *J. Mellaart (1967)* ovšem nespecifikuje, v jakém kontextu byla bucrania s lidskými lebkami nalézána, takže nelze jednoznačně objasnit jejich přímou souvislost. V případě obytných prostor totiž byly lidské lebky často zabudovány do zdí či pohřbeny pod podlahou, což souvisí se sekundárními pohřby těchto částí těl a zřejmě s kultem předků. Skutečnost, že se v domácnostech objevovala i býčí symbolika, nemusí ještě nutně znamenat, že mezi ní a lebkami existovala nějaká přímá souvislost.

V Řecku narážíme na vysoce stylizované závěsky ve tvaru býčích rohů a drobnější plastiky býčích hlav.

Zajímavější jsou nálezy na starčevských lokalitách, například v Porodinu, byly v primárním kontextu obytného domu objeveny tři rozměrné býčí plastiky [*Gimbutas (ed.) 1976*], stylizovaný závěsek a větší zoomorfní nádoba ve tvaru býka. Mimo jiné zde byly nalezeny samostatné plastiky býčích rohů, jejichž spodní část byla rozšířena a upravena do tvaru jakéhosi pečetidla. Není bez zajímavosti, že skupiny po třech exemplářích byly nalezeny v interiéru domů. *J. Mellaart (1967)* tvrdí, že i v Çatal Hüyük byly plastiky nalézány ve skupinách po jednom, třech, pěti a sedmi exemplářích. Vzhledem k tomu, že často opomíjí nálezové kontexty, považují toto sdělení spíše za zajímavost. Porodinská lokalita skrývala ještě jeden vpravdě unikátní nález, hliněný model domu s oltářem (*Grbić 1960*) (*obr. 7*). Zde se pravděpodobně opravdu jedná o model svatyně. Oltář se nachází naproti vchodu, na zdi, je postaven na zvířecích nohách a jeho horní dva rohy podpírají zvířecí hlavy s dlouhými krky. Uprostřed mezi hlavami vyčnívá ze zdi keramický býčí roh, kromě toho jsou býčími rohy ozdobeny i zbývající dvě zdi modelu (*Kalicz – Raczky 1981*).

Na lokalitě Jakovo-Kormadin bylo odkryto několik objektů („svatyní“ – *Garašanin 1979*) vinčanské kultury, které ukrývaly býčí hlavy, bucrania(?), na kamenných podstavcích. Stejně nálezy pocházejí přímo z eponymní lokality Vinča. Na lokalitě Tell Azmak v jižním Bulharsku (odpovídající Karanovu I) byl nalezen 25 cm vysoký hlině-

ný roh na ploché podstavě a hliněný model oltáře se dvěma sloupy v rozích, na nichž jsou patrné pozůstatky dříve připevněných rohů, podobný byl nalezen ve Staré Zagoře. Tři stylizované rohy s plochým pečetidlovým zakončením, 30 cm vysoké, byly objeveny na lokalitě Szolnok-Szanda (Kalicz 1980). Nutno podotknout, že předměty, velmi podobné plastikám rohů s pečetidlovou podstavou se dodnes používají v Íránu jako praktická pomůcka při tkaní, jejich charakter je zcela nenáboženský a s býčí symbolikou nemá nic společného. V kontextu neolitické zemědělské civilizace by se o tomto významu hliněných „rohů“ dalo též uvažovat.

Rozmanité nálezy artefaktů s býčí symbolikou pocházejí z inventáře krišské kultury. V domě číslo 4 na lokalitě Szolnok-Szanda byly objeveny tři zoomorfní plastiky, představující býka, umístěné ve východní části domu (pravděpodobně se tedy jedná o primární kontext). Tyto plastiky udivují zejména svou velikostí, všechny tři jsou přibližně 30 cm vysoké, 20 cm široké a 28 cm dlouhé (Kalicz 1980). Starší výzkumy krišských lokalit upozorňují na nálezy podobného charakteru. Soška stejné velikosti a tvaru byla nalezena v sídlištní jámě na lokalitě Szajol-Felsőföld. Fragment keramického rohu byl objeven v mohyle č. IV v Óbesenyő-Bukovapusztě a rozměrnější plastika keramického rohu s pečetidlovým zakončením (podobná těm z Tell Azmak i Porodinu) pochází ze Szentpéterzegu. Vzhledem k podobnosti nálezů z území jihovýchodní Evropy lze usuzovat na existenci kontaktů mezi kulturami krišskou, starčevskou a Karanovo. Všechny mají navíc společný ještě jeden rys, z jejich starších fází pocházejí rozměrnější plastiky býčků (Szolnok-Szanda) a plastiky samostatných „býčích rohů“, které mohly ovšem mít i jiný význam. Bucrania i býčí lebky byly v těchto oblastech umísťovány nad vchody domů, což je patrné i na několika modelech [Bökönyi (ed.) 1987].

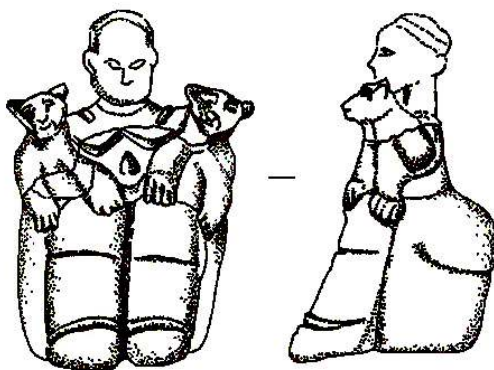
Zoomorfní plastiky znázorňující býčky a další příklady býčí symboliky známe i z českého neolitu. V jednom z dlouhých domů v Postoloprtech (StK) byl u vchodu objeven pohřeb dobytčete a v jedné ze stěn i nika, do jakých bývaly v jihovýchodoevropských kulturách často umísťovány lidské i zvířecí sošky. Známa soška býčka pochází z lokality Černý Vůl a další z Hostovic (výzkum z roku 2005) a našli bychom ještě mnoho příkladů. Býčci se objevují na českém území i v eneolitu (samostatná zoomorfní plastika, ale i řivnáčská *ansa lunata*), kdy se jejich četnost zvyšuje a vyskytují se ve větších či menších počtech minimálně do konce laténského období.

S projevy býčí symboliky se setkáváme snad na celém území osídleném neolitickými kulturami. Díky tomu, že různé artefakty spojené s býkem bývají nalézány i v primárním nálezovém kontextu, se můžeme pokusit zasadit je do sociálního kontextu neolitické společnosti.

Velmi často se v různých publikacích (Mellaart 1967; 1975; Gimbutas 1982; Cauvin 2000) dočteme, že býčí symbolika je úzce spojena se symbolikou ženskou (někdy prý vytváří ženské symbolice, či chcete-li „ženskému božstvu“ mužský protipól, který se ještě nestihl transformovat do lidské podoby (Jung 1999). Na tuto úvahu se dá reagovat jediným způsobem: ne tak docela. Je pravdou, že se býčí symbolika v souvislosti s ženskými soškami někdy vyskytuje (i toto tvrzení J. Cauvina ve mně vzbuzuje jisté pochybnosti, vzhledem k tomu, jaké sošky označuje za „ženské“ (obr. 20), ale vyskytuje se i v mnoha jiných kontextech, s mužskými či bezpohlavními soškami, s jinou zoomorfní plastikou, na freskách s lovci, na modelu domů i „svatyní“ Çatal Hüyük, Porodin), ale i zcela samostatně. Na mezolitické lokalitě Lepenski Vir (Srejšović 1972) byla býčí lebka nalezena v jednom z hrobů. „Žena“ a „býk“ dominují v rámci neolitického náboženství či umění maximálně počtem druhů jejich ztvárnění, ale i to je relativní, na Předním Východě (Çatal Hüyük i jinde) je velmi výrazná i sym-

bolika spojená s jinými zvířaty (supy, predátory – zejména leopardy) či s muži (fresky lovců, tanečníků, mužů s erekcí atd.).

Problémem je, že mnozí autoři konstruuji úvahy o neolitickém náboženství na základě jediného (či několika málo) nálezů. Stejně rychle a jednoduše, jako se ze známé sedící sošky ženy z Çatal Hüyük, která si opírá ruce o dva leopardy, stala „trůnící bohyně“, u níž existují indikace, že nebyla jen „symbolem plodnosti“, ale i „výjimečnou mytologickou osobností, s nadřazenou mocí, univerzální Matkou Bohyní, která byla korunou celého náboženského systému, který by mohl být popsán jako „ženský monoteismus“ v tom smyslu, že vše ostatní je jí podřízeno“⁵³ (Cauvin 2000, 32), se z býka stal její protipól. A protože se to samo nabízelo, stal se jakýmsi mužským elementem neolitického náboženství, který byl důležitý, leč ještě se nedopracoval k lidské podobě, zůstal býkem a „bohyní“ byl podřízen. Nejedná se tedy o klasický božský pár. Co na tom, že se téměř všude, kde byla nalezena symbolika býků, vyskytuje i symbolika mužská, a to často značně výrazná? Samostatné plastiky falů, oboupohlavní sošky, mužské sošky se zvýrazněnými či dokonce předimenzovanými genitáliemi, fresky, na kterých tančí lovci s nepřehlédnutelnou erekcí, to vše zmizelo jako mávnutím kouzelného proutku

Obr. 31. Plastika sedící postavy s leopardími mláďaty (podle Lewis-Williams – Pearce 2008).

z archeologických publikací, zkrátka proto, že se to zastáncům žensko-býčího dualismu „nehodilo do krámu“.

Zastánci býčího kultu operují s jakousi „globální“ neolitickou ideologií, vázanou na tyto dva klíčové symboly, a ostatní jaksi nezmiňují. Ale i v býčí symbolice existují rozpory. Na některých předovýchodních freskách je býk ztvárněn opravdu až s božskou úctou, v Çatal Hüyük například obklopen lovci či tanečníky, které převyšuje asi desetkrát (obr. 32), ale ve stejné roli i velikosti se vyskytují na té samé lokalitě i jiná zvířata, například jeleni (obr. 33). Jindy jsou však zvířata včetně býka zobrazeny jako lovená zvěř a zde je velikost lovců i zvěře proporcionální. Motiv postav shromážděných kolem býka či jiného loveného zvířete známe již z mladopaleolitických lokalit Předního Východu a saharské oblasti (Svoboda 1986).

⁵³ Mimochodem tato „trůnící bohyně“ nebyla nalezena v žádné „svatyni“ ani v doprovodu žádného býka, byla objevena v primárním kontextu běžného obytného domu, v koši na obilí. A i když vzbuzuje respekt, byla nalezena i její obdoba, a to v Haçilaru, žena s leopardími mláďaty na klíně (obr. 31), která naopak působí hravě a mateřsky vlídně a nenáboženský charakter příliš neevokuje.

Obr. 32. Býčí freska z Çatal Hüyük (podle Cauvin 2000).

Býk byl jistě velmi významným a podstatným elementem v neolitickém systému víry. Spíše než jako zástupný symbol pro mužský element fungoval ale spíše jako symbol samostatný. Jistě hrál významnou roli v neolitické ekonomice a možná byl nějakým způsobem spojen i se smrtí a mrtvými (pro to ale zatím existuje jen minimum podkladů). O jeho důležitosti vypovídají i pozdější býčí kulty v minojských kulturách, které ve středomoří přetrvaly až do helénské doby. Možná byla již v neolitu jeho pozice důležitější a/nebo zcela odlišná od té „ženské“. Pokud se totiž oprostíme od „božských teorií“, „ženská“ plastika nebude znázorňovat Velké Matky, ale obyčejné i důležité běžné ženy, matky (a třeba i často proklamované kněžky), jejichž ztvárnění v drtivé většině

Obr. 33. Jelení freska z Çatal Hüyük (podle Lewis-Williams – Pearce 2008).

pocházejí z domácích kontextů. To není u býčí symboliky pravidlem, vyskytuje se v primárním kontextu i ve „svatyních“ (Çatal Hüyük, Porodin, Anza) a na veřejných prostranstvích.

Podle mého názoru nepředstavoval býk v neolitu mužský protipól ženské „bohyni“. Tato dualistická teorie stojí na velmi vratkých základech, navíc její zastánci často ignorují další druhy plastiky a vyobrazení, které se ženou ani býkem přímo nespojují, ale spolu s nimi se vyskytují. Ve světle nových argumentů a především při kontextuálním uvažování, ztrácí tato teorie logiku.

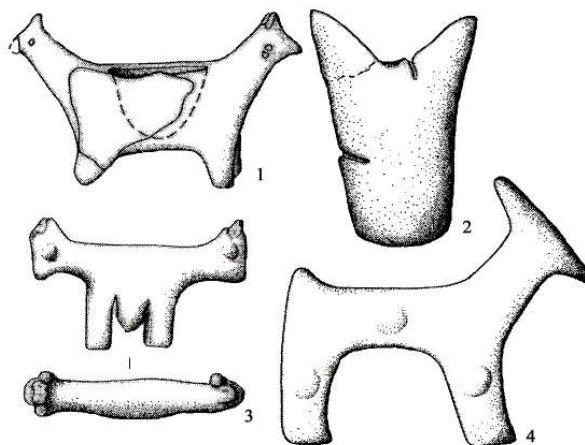
Nálezy býčí symboliky pocházejí z celého neolitického světa a existují dále v eneolitu, době bronzové i železné, výrazné jsou i v antickém Řecku. Od eneolitického období získávají na četnosti a možná i na významu, neboť antropomorfní plastika, na rozdíl od zoomorfní, pomalu mizí z kulturních inventářů. Kam se poděla univerzální bohyně a proč býk, její protějšek, nezískal lidskou podobu? Zkrátka proto, že význam obou, ženy i býka, bude jinde, než nám bylo dlouhou dobu předkládáno.

3.3.2.3.1. Zoomorfní a jiná plastika

Je nutné ještě jednou zmínit význam zoomorfní plastiky jako nedílné součásti kulturního projevu neolitických populací. V poměru k plastice antropomorfní je jí věnováno málo pozornosti a jistě by si zasloužila podrobnější analýzu, která však není předmětem této práce.

Zoomorfní plastika (s výjimkou býka) a další nalezené objekty, které neznázorňují přímo lidské postavy, mám na mysli konkrétně modely domů, „svatyní“ (s jistými výhradami), oltářů, antropomorfní a zoomorfní nádoby, ty všechny jsou často (pokud vůbec) analyzovány a studovány vytržené z kontextu. Zoomorfní a antropomorfní plastiky jsou často zkoumány odděleně a všechny zoomorfní objekty jsou „házeny do jednoho pytle“, přestože evidentně vykazují několik odlišných morfologických a pravděpodobně i funkčních typů. V nálezových souborech se setkáváme s realisticky ztvárněnými zvířecími soškami, s kombinací realisticky spodobněných hlav, posazených na fantaskních či stylizovaných tělech či s kombinovanými plastikami se zvířecí či nekonkrétní hlavou, spojenou s lidským (někdy přímo ženským) tělem (Bánffy 2001).

Jejich význam je opomíjen, a pokud ne, často jsou i jejich interpretace deformovány „teoriemi Bohyně“ (Gimbutas 1989). Zoomorfní plastika je posuzována pouze jako doplněk antropomorfní (ženské) a býčí symboliky. Přitom i ona jistě v kontextu neolitické společnosti zastávala významné místo, o čemž opět svědčí nálezy z celého území osídleného neolitickými kulturami a kulturními komplexy (obr. 34). Namátkou zmíním plastiky ze Zalaszentbalász (Bánffy 2001), Santovky (Pavúk 1994), Bošovic (Podborský 1989). Jejich význam není doposud příliš jasný, v některých případech se

Obr. 34. Exempláře evropské neolitické zoomorfní plastiky. Vysvětlivky: 1 – Bošovice; 2 – Jakovo-Kormadin; 3 – Zalaszentbalász; 4 – Santovka (podle Pavúk 1994; Podborský 1989; Bánffy 2001).

pravděpodobně jedná o miniaturní nádoby či svícny, které mohly sloužit jak k sakrálním, tak i zcela profánním účelům (hračky) v rámci domácnosti, kde jsou také v primárních kontextech nejčastěji nalézány. Jinde jsou zvířecí hlavy funkčním prvkem, představují například držáky na poličky (Vinča), či aplikace na výdutích nebo uchách nádob (Körös, Tiszapolgár, Starčevo, Karanovo I, Lengyel (i MMK). Tento jev pokračuje kontinuálně přes chalkolit až do staré doby bronzové (Hatvan, Somogyvár-

Vinkovci). V celém LgK okruhu se pak vyskytuje specifický typ sošek, který představuje realisticky ztvárněná, avšak fantaskní zvířata (*Bánffy 2001*).

Artefakty představují nejrůznější druhy zvířat, nejčastěji se jedná o býka, jelena, kozu, ale výjimečná nejsou ani prasata či ptáci (*Wunn 2001*), která pravděpodobně měla ve společnosti specifický význam, ať již ekonomický, zemědělský nebo náboženský. Na předovýchodních lokalitách je často zpodobňovaným zástupcem zvířecí říše leopard, se kterým se setkáváme na většině významných lokalit. Bývá ztvárňován samostatně, ale často se vyskytuje i v souvislosti s ženskou figurální plastikou, ať již jako její doprovod, „dítě“ (ženy kojící nebo na klíně chovající leopardí mláďata (*obr. 28; 31*), či jakýsi „mocenský“ atribut. Znázornění žen v doprovodu predátorů však daleko přesahuje rámec neolitického období, objevuje se již v paleolitu a plně se rozvíjí v antice. Tehdy jsou leopardi symbolem moci, vášně a nadřazenosti (Cybelle) (*Roller 1999*) a s pečující plodností Velké Matky nemají mnoho společného.

Zástupci zvířecí říše se často vyskytují i v souvislosti se smrtí a kultem předků, o kterém bude řeč v následujícím oddíle. V mnoha společnostech (to se týká i současných přírodních národů nebo amerických Indiánů) hrají důležitou roli v kosmologii (*Eastman 1971; Kússová – Torton 1992; Lévi-Strauss 1996b*) jako stvořitelé světa, v jiných reprezentují statečnost a agresivitu náčelníků a bojovníků. Sibiřské kmeny věří, že lvi a ptáci jsou transformacemi duchů (na Předním Východě evokují tento význam jeřábi). Ptáci se jako umělecký motiv objevují již od aurignacienu, stejně jako fantaskní zvířata. V klasickém období antické kultury byli častým výzdobným motivem hadi, žáby a ryby, neboť se věřilo, že přinášejí blahobyt. Za zmínku stojí též známé minojské „hadí ženy“ (*Hrozný 1949; Roller 1999*), kde snad představují léčivou moc i bezpečí. S těmito motivy se mimochodem setkáváme i na několika neolitických předovýchodních lokalitách (*Wyland Barber 1994*). Jsem přesvědčena, že výpovědní potenciál zoomorfní plastiky a jiných způsobů ztvárnění zástupců zvířecí říše nebyl rozhodně ještě vyčerpán a je potřeba se na něj v budoucnu zaměřit.

3.3.2.4. Genderové stereotypy v interpretačních postupech

Ještě než přistoupíme k pokusu o interpretaci některých významů figurální plastiky neolitu na základě informací, zjištěných genderovou kontextuální analýzou, upozorníme znovu na genderové stereotypy a předsudky, které ji často doprovázejí.

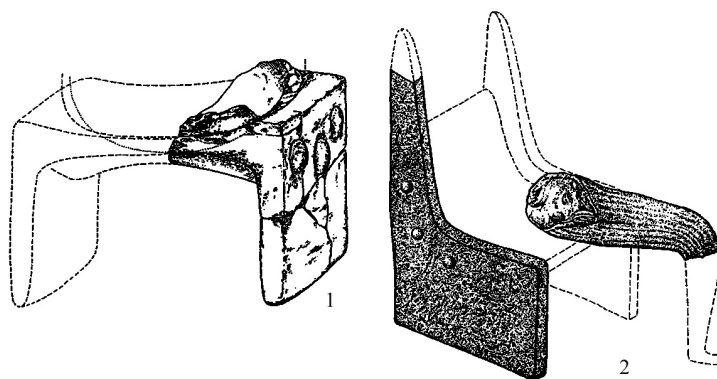
Studium fenoménu neolitické plastiky bylo jednou z prvních oblastí (odhlédneme-li od paleolitických výzkumů), kdy byl učiněn pokus o pojmenování ženských rolí v historii. K naší smůle však nebyl a ani nemohl být podložen genderovou teorií. Sošky byly nepřesně klasifikovány podle pohlaví a společensky zařazeny tak, jak to odpovídalo (a odpovídá) západním genderovým rolím, silně ovlivněným křesťanským pojetím světa a jeho předurčeným „rolím“ mužů a žen ve společnosti, takže byly označeny jako „ženské“ a podřízeny „teorii Velké Matky“. A protože se věřilo, že všechny sošky jsou „ženské“, interpretace se rychle ubíraly předem nastaveným směrem. Sošky, ovlivněné stávajícím genderovým systémem, byly interpretovány jako „dcery na vdávání“, „idoly na ochranu těhotných“, „idoly na ochranu rodících“ (*Ucko 1968*), „kněžky Velké Bohyně“, hračky pro děti (*Bečková a kol. 1995*), náhradní manželky(?), sexuální služebnice pro mrtvé (tato interpretace je obzvláště pikantní, neboť pokud jsou plastiky nalezeny v hrobech, což není příliš časté, jedná se téměř výhradně o hroby ženské) (*Morris 1985*) a nakonec, aby byl výčet kompletní, objevují se i názory, že sošky sloužily jako pravěká varianta kapesní pornografie.

Všechny tyto „interpretace“ (kromě hraček) mají tři společné rysy:

- 1) ignorují nálezy mužských, oboupohlavních i bezpohlavních sošek, které dávno nejsou v náleзовých souborech ojedinělým jevem;
- 2) v drtivé většině nejsou podloženy žádnými archeologickými daty, maximálně několika náhodnými etnologickými paralelami;
- 3) neoddělují gender od biologického pohlaví.

Genderová role sošek nemusí být vázána na znázorněné pohlaví (neboť gender s pohlavím často nesouvisí) či fyzické atributy, ale spíše na atributy sociální [Donald – Hurcombe (eds.) 2000a]. Snažíme-li se tedy zkoumat a poodhalit, jak pravěké společnosti fungovaly, je nutné zkoumat gender, ne pohlaví. V historických společnostech, ke kterým disponujeme komplexnějšími údaji než k těm pravěkým, je například doloženo mnohem více způsobů odvozování genderových rolí, než známe z dnešní společnosti, která je v tomto ohledu díky dlouhodobému působení křesťansko-judaistických systémů víry značně konzervativní a často omezuje roli ženy na dceru, matku a manželku, muži podřízenou, což má lví podíl i na dezinterpretaci neolitické figurální plastiky.

Dovolím si uvést jeden příklad, který svou absurditou skvěle demonstruje předchozí odstavec, týká se typu plastiky, která se nachází téměř na celém území neolitického osídlení, mimo Čechy (Kovárník 2004; Peška 2004) (obr. 35). Malé hliněné stolečky (či stoličky, záleží na interpretaci), které jsou nacházeny samostatně, ale i jako součást sedících plastik (například známého muže ze Szegvár-Túzköves a jeho ženské varianty) (obr. 26) Podotýkám, že u sedících plastik se jedná o muže, ženy i bezpohlavní jedince. Téměř identické stoličky jsou i součástí kultury Sesklo. Jistý autor, který se seskelskou kulturou zabýval, měl však na věc jiný názor. Pakliže byl na stoličce ve formě sošky usazen muž, interpretoval ho jako „trůnícího boha“. Seděla-li však na stoličce žena, byla interpretována jako „žena na porodní stoličce“ (Hamilton 2000). Konkrétnější příklad genderového stereotypu ve zpětné projekci asi nalézt nelze.

Obr. 35. Nálezy keramických stoliček neolitického stáří. Vysvětlivky: 1– Brno-Ivančice; 2 – Olomouc-Hejčín (podle Peška 2004).

Vraťme se ještě k soškám bezpohlavním (a později dvojpohlavním). Vycházíme znovu z předpokladu, že co není důležité, není zvláště důležité. V tom případě by výroba bezpohlavních sošek byla aktem záměrným (například na Kypru se bezpohlavnost týká většiny sošek, zároveň se zde vyskytují i sošky dvojpohlavní, které jsou rovněž součástí inventáře většiny neolitických kultur), pohlaví nebylo u dané sošky důležité. Mohlo by se jednat například o sošky dětí (pro to však nemáme žádné podklady) nebo bylo biologické pohlaví vyjadřováno jiným detailem (bepohlavní rozuměj bez viditelně znázor-

něných řader, genitálií či jiných určujících znaků – typicky ženský tvar postavy, těhotenství, vous u muže atd.). Mohlo se též jednat o tzv. „gender-crossers“, o kterých existuje mnoho etnologických i kulturněantropologických studií. Mezi nejznámější gender-crossers patří šamani, či berdache – lidé dvou duší, kteří jsou součástí kultury severoamerických Indiánů (Taylor a kol. 1995; Eliade 1997; Prine 2000).

Berdašové jsou lidé s nejasnou sexuální orientací, tedy transgenders, kteří často žili ve speciálních domech, byli relativně oblíbení mezi muži i ženami (Eastman 1971; Küssová – Torton 1992), ale jinak jim jejich duální genderové zařazení neskytalo žádné výhody, ani specifickou pozici v rámci společnosti. „Transgenders“ jsou doloženi ve většině současných i historických společností, ke kterým máme dostatek dat a je více než pravděpodobné, že existovali i ve společenstvích pravěkých. Jejich souvislost s bezpohlavní či dvojpohlavní figurální plastikou však zatím nestojí na archeologických datech.

Šamani jsou fenoménem stále živým, který navíc v posledních letech vzbuzuje větší a větší zájem veřejnosti. Nedávno se dokonce ve Švýcarsku konal kongres šamanů z celého světa. V literatuře (Boas 1943; Frazer 1977; Eliade 1997) se dočteme, že šaman/ka musí mít schopnost balancovat a zprostředkovávat energii v rámci mnoha úrovní kosmologických světů, což vyžaduje využití a sladění mužského a ženského sexuálního potenciálu. To znamená, že muži-šamani akceptují ženské duchovní pomocnice jako průvodkyně transem a naopak. Z důvodu vyrovnaní sexuální energie popírají například šamani na Sibiři záměrně své původní pohlaví, používají oděv i nástroje typické pro pohlaví opačné, navíc je u nich často vyžadována homosexualita (Mandelstam Balzer 1996). Stávají se tedy jakýmsi „třetím pohlavím“ či spíše „třetím genderem“, oscilujícím mezi mužským a ženským světem. Věřím, že kdo překročí hranice mezi pohlavími, může překročit jakékoliv hranice. V souvislosti s tím by se dalo uvažovat i o významu dvojpohlavní neolitické plastiky (Svoboda 1986; 2008).

Pohřby současných „šamanů“ je možno poznat podle hrobové výbavy, která je typická pro opačné pohlaví, než jakého byl/a zemřelý/á, a specifického umístění hrobu v rámci pohřebiště. Podobné pohřby jsou doloženy již v mezolitu severovýchodní Evropy (Karélie, Švédsko). O nich se podrobněji zmíním v další kapitole. O podobné interpretaci by se dalo uvažovat již v případě gravettienkého pohřbu z Brna II (Oliva 1996) či prostředního jedince věstonického trojhrobu (Svoboda 2003; 2009). V tomto momentě je důležité si uvědomit, že sexualita má velmi variabilní sociální obsah i kontexty a nemusí souviset s biologickým pohlavím jedince. Její stopy v materiální kultuře mohou být velmi rozmanité. Je proto velmi užitečné oprostit se od současných genderových stereotypů západní společnosti a nahlédnout do společností kulturně vzdálenějších evropskému standardu. Pak zjistíme, že „třetí“ ani další gendery nejsou ničím výjimečným, neboť aspekty lidského života nejsou univerzálně dané. A já osobně si dovedu představit, že bezpohlavní či dvojpohlavní sošky by mohly tyto „jiné“ gendery reprezentovat.

3.3.3. Význam antropomorfní plastiky v neolitických systémech víry

Pokus o interpretaci významu veškerých archeologických artefaktů, a v případě neolitické plastiky to platí dvojnásob, vyžaduje pohled co nejvíce oproštěný od subjektivních vjemů a objektivní kritiku pramenů (např. Hodder 1989). Ta je ale velmi často narušována zpětnou projekcí současného myšlení, ignorováním nálezových, ale zejména kulturně-sociálních kontextů zkoumaného artefaktu a v neposlední řadě projekcí gende-

rových stereotypů. Genderové stereotypy zatěžují bádání nad funkcí (antropomorfní) plastiky asi nejvýrazněji. Často se v literatuře setkáváme s větami typu „soška měla velká ňadra, znázorňuje tedy mateřství“ nebo „soška byla ztvárněna nahá, je tedy symbolem plodnosti a sexuality“. Pominu-li, že tato a podobná tvrzení jsou produktem teorií o matriarchálním uspořádání neolitické společnosti, musím se přesto pozastavit nad jejich dalším aspektem. Je více než jasné, že symboly jsou výrazně proměnlivé v čase a prostoru. Nad tímto faktem není třeba dlouho bádát, stačí se například podívat jak se „idol ženské krásy“ měnil od gotiky po současnost. Zjednodušeně řečeno, byl každých sto let jiný. V tomto kontextu tedy nerozumím, jak je možné, že autoři některých tvrzení předpokládají, že v neolitu bylo např. na nahou ženu pohlíženo jako na symbol sexuality, jako je tomu dnes, a časový úsek 7-12 000 let je pro ně zcela zanedbatelný. Jiným příkladem změny významu symbolu jsou býčí a jelení lebky (někdy bucrania), nalézané na sídlištích křišské kultury v prostorách vchodových dveří domů. To pravděpodobně značí, že kdysi byly umístěné či zavěšené nad nimi. Evokuje to současné středoevropské hájovny, a přesto si nikdo nemyslí, že by na křišských sídlištích snad bydleli tehdejší hajní. Symbol (asi) přetrval, ale jeho význam se změnil.

Při studiu artefaktů a jejich kulturně-sociálního pozadí je nutné využít veškerý potenciál, který nabízí mezioborová spolupráce (*Tringham – Conkey 1999*), aby se co nejvíce eliminovala možnost subjektivních dohadů.

V předchozích odstavcích jsme vymezili primární, sekundární a terciální nálezové kontexty, což vytvořilo relativně ohraničený prostor pro interpretaci neolitické plastiky. Je s podivem, kolik autorů dodnes jedná pod vlivem „Velké Matky“ i přesto, že disponují stejnými archeologickými daty jako ostatní. V některých případech pak vznikají značné rozpory, například německá autorka *Ina Wunn (2001; 2005)* je zastávkyní „mateřské teorie“, zároveň však svou práci opírá o data, která její existenci popírají. Stejně jsou na tom i díla některých klasiků [*Mellaart 1965; 1967; 1975; Gimbutas (ed.) 1976; 1982; Tylalay 1987*].

I. Wunn i další jmenovaní pokládají figurální plastiku za artefakt výhradně náboženského charakteru a podřizují tomu své teorie o jejím významu a výskytu. I. Wunn předpokládá existenci „Matky Bohyně“ a nálezy exemplářů jejího ztvárnění na území od Předního Východu po Německo (jímž se ve své práci zabývá především), zároveň však nepopírá existenci kultu předků na tomto území a poukazuje na významné místo figurální plastiky v něm. Protože ale považuje antropomorfní plastiku za ztvárnění Matky Bohyně, tvrdí, že plastika, představující artefakty sloužící kultu předků, byla vyrobena z „jiných materiálů“ a její exempláře se tedy nedochovaly. Toto tvrzení navíc nemá ve své práci podloženo jediným nálezem (*Wunn 2001*), stejně jako hypotézu o existenci sociálně nestratifikované společnosti v neolitu, kterou zakládá pouze na stejných rozměrech obytných jednotek v Çatal Hüyük. Práci I. Wunn jsem chtěla uvést pouze jako příklad toho, co může vzejít z jinak velmi seriózní a na informace bohaté práce, pokud je podřizena jedné nepodložené hypotéze a vzdá se logického a kontextuálního uvažování.

V minulosti prokazatelně „existující“ ženská božstva byla všechno, jen ne „milující“ a „mateřská“. Tolik oblíbená symbolika „Matky Bohyně“ je derivátem archetypu matky (*Jung 1999*), který má v reálném světě obrovské množství aspektů: babička,⁵⁴ matka, macecha, panenská Matka Boží či naopak antická Cybelle, často doprovázená kastráty. Všechny jeho podoby (kromě Boží Matky) v sobě slučují pozitivní i negativní aspekty. Archetyp matky má totiž tři základní rozměry: dobrotu, vášeň a temnotu. Po-

⁵⁴ Mimochodem v němčině Grossmutter, v angličtině grandmother, v případě prababičky great grandmother – vše v překladu znamená „Velká Matka“.

kud jeden z nich postrádá, není kompletní. A předpokládaná neolitická Velká Matka postrádá rozměry dva.⁵⁵

V západní křesťanské tradici byla představa neolitické matky vytvořena z kontextu archetypu, ale zbyl jí atribut jediný, pečující dobrota, což má na svědomí západní pojetí „matky – bohyně“ jako neposkvrněné panny, postrádající temnější stránky povahy. Velmi podobná byla křesťanská reformace židovského pojetí Boha, z morálně dvojznačného Jahveho se stal výlučně dobrý Bůh, jehož temný protipól tvoří výlučně zlý Satan.

V 50. letech 20. století byla křesťanská podoba archetypu matky povýšena na dogmatickou pravdu, která je, jak už to tak u dogmat bývá, velmi neobjektivní, neboť reprezentuje pouze výsek, tedy dobro. Západní křesťanské pojetí mateřského božstva zásadním způsobem ovlivnilo chápání a interpretace neolitické figurální plastiky: „ženské“ sošky se stávají „bohyněmi plodnosti“ či ztvárněním „Velké Matky“ a jejích „kněžek“ či „uctívaček“. Ale bohyně s pouze jedním existenčním aspektem, navíc výhradně pozitivním, není známa snad z žádné existující ani doložené zaniklé kultury. O to méně je pravděpodobné, že by byla univerzálně uctívána veškerými neolitickými (či jinými) populacemi (Věšíňová 2005).

Problematika „Velké Matky“ je mnohem komplexnější, než by se mohlo zdát. Jsem však přesvědčena, že lidská figurální plastika v neolitu s jejím uctíváním nesouvisí, minimálně ne v té formě, jakou nám předkládá archeologická literatura. Samozřejmě nepopírám, že existovala ženská božstva, kterým byla prokazována úcta, ale neexistuje archeologicky doložitelná spojitost mezi (jakoukoliv) „Velkou Matkou“ a figurální plastikou neolitu. Když tedy vynecháme nepodložené „mateřské“ teorie a jimi ovlivněné interpretační pokusy, nezůstává nám již mnoho oblastí, ve kterých by plastika mohla v náboženském kontextu figurovat.

S interpretací neolitické plastiky úzce souvisí i debata o šíření neolitu z předovýchodních ohnisek na další území. Vždy se totiž předpokládalo, že se neolitický styl života plynule šířil z Předního Východu přes Řecko, Balkán a jihovýchodní Evropu dále na sever, západ i východ. Toto dogma se nikdy zcela nevytratilo, přestože dodnes neexistují žádné modely přechodu k zemědělství na Balkáně ani v Karpatské kotlině. Součástí tohoto předpokladu až donedávna bylo, že neolitická kultura se šířila ve formě jakéhosi „neolitického balíčku“. To by znamenalo, že stejnou cestou se šířil i fenomén neolitické plastiky (Scharl 2004). Jak ale vysvětlit obrovské rozdíly v množství exemplářů, nalézané na sídelních územích jednotlivých kultur? Jak je možné, že inventář vinčanské kultury obsahuje tisíce exemplářů nejrůznějších morfologic-

⁵⁵ Naopak Cybelle (v Řecku Kybele), jejíž původ je kladen do Frýgie (centrální Anatólie), tyto tři aspekty naplňuje měrou vrchovatou, byla vládkyní, které byli muži i ženy naprosto podřizeni, měla moc ničit ty, kteří byli v její moci a s oblibou tak činila (Eislerová 1995; Roller 1999;). Známe ji zejména z poezie a hymnů antického Řecka a Říma. Catullus píše: „*Velká bohyně, bohyně Cybele, bohyně a vládkyně Dindyma, ať se všechno tvé šilenství, Paní, zdaleka vyhýbá mému domu. Doved' jiné k nepřičetnosti, doved' jiné k šilenství*“. Další zprávy o Cybelle máme z děl Pindarových, Euripidových či Vergiliových. Čeho nebo koho byla však tato bohyně vlastně matkou? Jak jsem již naznačila, její povaha nezapadá do dnešního tradičního pojetí ženských rolí, málokdy je navíc asociována s dětmi a porodem nebo s atributy zemědělské či živočišné plodnosti, o nichž jsem hovořila v minulém oddíle. V anatólské Frýgii byla asociována především s horami, hlubokými jámami a divokými, nekultivovanými místy, což se opět s mateřstvím ani zemědělstvím příliš neslučuje. Existuje navíc spojení Cybelle – Attis, které si za základ svých prací o mateřském komplexu zvolil C. G. Jung (1999). Attis byl jedním z kastrátů, kteří se ve společnosti Velké matky často vyskytovali, což u mužů jistě vzbuzovalo strach ještě větší. V Řecku, na rozdíl od Frýgie, byla Matkou bohů, Titánů a Země. Je často spojována s dalšími dvěma bohyněmi: Ge, patronkou země, a Rheou, se kterou si Cybele byla nejvíce povahově podobná. Spojením všech těchto tří božstev v jedno vznikla v 7.-6. století př. n. l. řecká bohyně Meter (Věšíňová 2005, 112-113).

kých typů plastiky, zatímco jejich počet na lokalitách kultury se západní lineární keramikou nedosahuje ani desetiny? Tento rozdíl, nejmarkantnější z mnoha, není rozhodně dán stavem výzkumu, ani materiálem, ze kterého byly sošky vyráběny, spíše je způsoben rozdíly v lokálním vývoji na evropském území. Ty se částečně vyrovnávaly akulturačními či enkulturačními vlivy (např. obchodními kontakty, sňatky, sociálními kontakty), kterými na sebe působili členové jednotlivých komunit.⁵⁶ Podle mého názoru není možné, aby se plastika dostala do Evropy pouze předpokládanou cestou neolitizace a její význam a funkce byly všude totožné či srovnatelné. Chci naznačit, že využití figurální i jiné plastiky mohlo být velmi různorodé a závisle na lokálních specifikách, přestože její základní význam (soudě podle primárních nálezových kontextů, které jsou po celé období neolitu shodné), zůstal nezměněn v čase i prostoru.

Jisté je, že s figurální plastikou se i na evropském území setkáváme již v paleolitu (Francie, Německo, střední Evropa, Ukrajina, Rusko) (*Svoboda 2009*). Je velmi rozmanitá materiálem⁵⁷ i provedením, rozhodně není pravda, že by se vždy jednalo o „obězní Venuše“. Tento interpretační stereotyp je pro paleolitické sošky velmi typický. I zde se nacházejí sošky, u kterých nelze určit pohlaví, ale zejména takové, které vykazují mužské i ženské pohlavní znaky [Mauern, Dolní Věstonice (*obr. 4*)]. Interpretaci paleolitické plastiky se věnuje stále více autorů a nutno dodat, že jejich přístup se mi častěji zdá objektivnější než k neolitickým, navíc je v něm patrný důraz na interdisciplinární analýzu.

Na základě výsledků kontextuální analýzy, kterou jsem provedla a v této práci prezentovala, jsem přesvědčena, že jednou z možných oblastí „náboženského“ využití figurální plastiky jsou rituály spojené s kultem předků. Animistické rituály a představy jsou společné většině současných i zaniklých přírodních národů a byly doloženy i u mnoha zaniklých historických populací.

Rituály spojené s oslovováním mrtvých předků byly a jsou propojeny zejména s tzv. domácí sférou. Při uvažování o souvislosti neolitické plastiky právě s touto oblastí vycházím z poznatků o jejich primárních nálezových kontextech, doplněných o etnoarcheologické poznatky a informace z etnologické literatury.

Při zpracování podkladů k tomuto tématu jsem se zájmem využila publikace J. Marcus (*Marcus 1998; Flennerly – Marcus 2004*), která popisovala komplexní etnoarcheologický výzkum několika lokalit v oblasti mexického Oaxaca Valley. Jak jsem již zmínila dříve, archeologické nálezy zde byly významně obohaceny o výpovědi místních pamětníků, které doposud znaly účel mnoha rituálních, v tomto případě je slovo rituální bez obav možné použít bez uvozovek, předmětů, které byly nalezeny na lokalitě a zároveň přispěly znalostmi o průběhu konkrétních rituálů, což přispělo k objasnění mnoha nejednoznačných archeologických situací. Podrobněji se o tomto výzkumu zmiňuji ve své diplomové práci (*Věšíňová 2005, 97-99*), zde uvedu jen několik zásadních zjištění jeho autorů. Zkoumané lokality spadají do mladšího období (1800-1400 BC), ale jednalo se o dobu, kdy populace v této oblasti po několika tisíciletích polonómáského života přecházela k sedentárnímu zemědělství a začala budovat permanentní vesnice. V raných fázích osídlení byly rituály provozovány zejména ženami na veřejných prostranstvích a jejich obsahem byla hlavně komunikace s mrtvými předky. Ti byli upozorňováni na své přetrvávající úkoly, které nedokončili na této zemi, a zároveň byly uspokojovány jejich potřeby. Někdy kolem roku 1150 př. n. l. došlo ke zlomu, dosud egalitářská společnost

⁵⁶ Na genezi kultury s lineární keramikou mělo rovněž zásadní vliv mezolitické osídlení v Zadunají, kam se její vznik klade. To mohlo mít za následek i odlišný kulturní inventář (v případě množství plastiky).

⁵⁷ Neolitická plastika je většinou vyrobena z hlíny, zatímco paleolitické sošky byly vyrobeny z mnoha různých materiálů.

se začala stratifikovat a s tím došlo i ke změně struktury vesnického rituálu. Ten je sice i nadále orientován na kult předků, začíná se však genderově diferencovat. Náplní ženských rituálů zůstala zejména komunikace se zemřelými předky a věštba, zatímco muži při rituálech provozovaných v malých veřejných budovách oslavovali za hojného přispění narkotik předky mytologické. Zásadní přínos výzkumu tkví v podrobném popisu ženských rituálů, odehrávajících se v rámci jednotek domácnosti nebo jejich bezprostřední blízkosti (obydlí a přiléhající dvory). Ženy při rituálech používaly malé hliněné figurky, které archeologie označuje jako „figurální plastiku“. V rámci archeologických výzkumů byly kompletní sošky opět nalézány pouze v ženských hrobech, interiérech domů či výjimečně na dvoře v blízkosti ohniště, kde byly někdy naaranžovány do skupin v doprovodu např. nefritových seker (primární kontext). V prostoru sídliště a v sídlištních jamách bylo pak nalezeno velké množství jejich fragmentů. Z orálních pramenů vyplynulo, že sošky zajišťovaly místo, kam se mužou oslovení předkové během rituálu „vrátit“, aby bylo možné s nimi komunikovat. Protože samotné sošky nepředstavovaly konkrétní osoby, těmi se stávaly až díky oslovení během rituálu, v případě poškození byly vyhozeny (sekundární kontext) a nahrazeny novými. Zajímavým jevem je naprostá vzhledová uniformita místních plastik, které se liší pouze dokonale propracovanými účesy, reprezentujícími genderový status předka. Některé z nich se v dané oblasti stále vyskytují a zachován zůstal i jejich původní význam (svobodná/vdaná žena, vdova, stařešina atd.).

Výzkumy v Oaxaca Valley prokázaly spojitost kultu předků (provozovaného zde v jednotkách domácnosti a na pohřebištích) a figurální plastiky, a to na základě informací z mnoha cenných zdrojů,⁵⁸ kterými bohužel pro evropské neolitické lokality nedisponujeme. Ze seriálních vodítek nám zbývá kontextuální (a genderová) analýza a opatrně použité etnologické paralely [Binford 1962; Mead 1964; Pavlů 1966; 2000; Donald – Hurcombe (eds.) 2000a,b; Chapman 2000 aj.].

Poměrně přesvědčivé jsou v tomto ohledu nálezy z předovýchodních lokalit, v Çatal Hüyük nebo Haçilar byly hojně nalézány lidské i zvířecí sošky v interiérech obydlí, často zabudovány do jejich stěn. Spolu s nimi se na různých lokalitách vyskytovaly ve zdech zakomponované i lidské lebky, domodelované hlínou a zdobené nebo ponechané v „původním stavu“. V Çatal Hüyük byl pod hliněnými pódii na spaní nalezen velký počet sekundárně pohřbených těl. Zejména tyto kosterní nálezy napovídají, že místní obyvatelé si přáli mít své předky nablízku. Primární nálezové kontexty sošek v interiérech domů situaci dokreslují, přestože s kultem předků nemusí souviset, i když osobně to pokládám za velmi pravděpodobné.

Na evropském území je situace značně složitější, i když významným vodítkem jsou opět primární nálezové kontexty v hrobech (málo) a jednotkách domácnosti, kde byly nalezeny víceméně nepoškozené sošky, na rozdíl od ostatních situací. Pro interpretace evropských plastik v souvislosti s kultem předků však zatím existují pouze odvozené doklady, na kterých není možné jednoznačně stavět. V hypotetické rovině by se však dalo uvažovat nad tím, že shodné nálezové kontexty by mohly značit i shodnou funkci artefaktu.

Druhým znakem, který má většina sošek společný, je jakási „beztvářnost“, tedy uniformita či nepropracovanost obličejů. Tento jev by mohl s kultem předků rovněž souviset, jak vyplývá z několika etnologických výzkumů, prováděných na africkém území, kde jsou sošky při rituálech předků dodnes používány (Yellen 1977; Frazer 1977; Lévi-Strauss 1996a,b). Předkové zde nemají osobnost, ta mizí spolu s životem,

⁵⁸ Archeologický výzkum, výpovědi pamětnic, zprávy španělských očitých svědků z 16. a 17. století a etnologické výzkumy současných vesnic ve zkoumané oblasti.

zůstává pouze jejich genderový status, který je na sošce vždy nějakým způsobem ztvárněn, pozicí těla, účesem, oblečením, doplňkem z organických materiálů, ornamentem či usazením na „trůn“, onu čtyřnohou stoličku, dobře známou i z neolitických sídlištních a hrobových kontextů (*Makkay 1964; Kalicz 1970; Korek 1987; Kaufmann 2000*). Důvod beztvárnosti tkví v tom, že u zdejších (a mnoha dalších) národů přináší smrt ztrátu individuality a zesnulí náleží k jiné kategorii než živí. S pozemským životem ztrácejí i pozemské rysy, mimo jiné obličej. Sošky tedy obličej nepotřebují, znázorňují mrtvé předky a konkrétní osobou se opět stávají až s oslovením během rituálu. Jinou motivací beztvárnosti může být strach z duchů. Duchů se dodnes týká mnoho kmenových tabu, například na Sibiři (*Svoboda 1986; 1999; 2003; 2009*).

Kult předků představuje jednu z možných a pravděpodobně nejlépe doložených oblastí, při které mohly být lidské sošky v neolitu používány. Byl ale zároveň nejspíš jen jednou z mnoha složek neolitického náboženského systému. Neolitická kosmogonie a představy o chodu světa byly jistě bohatší a poskytovaly prostor i pro uctívání zvířat (znovu podotýkám, že zoomorfní sošky tvoří nedílnou součást neolitické plastiky), přírodních jevů a jiných entit.

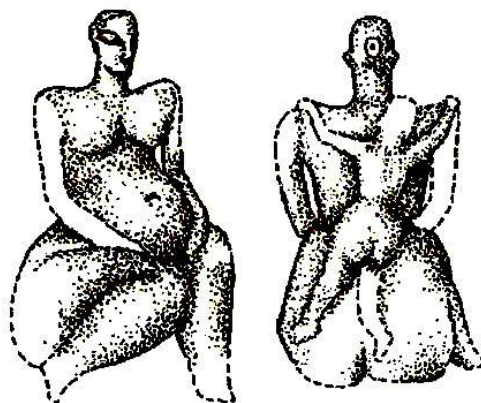
Další oblastí, u které se často zvažuje spojitost s figurální plastikou, je smrt. Z dostupných pramenů se však spíše kloním k názoru, že se smrtí je patrně spojena zoomorfní symbolika (*Mellaart 1975; Wunn 2001; Hodder 2004*), o čemž by mohly svědčit i pohřby dobytčat nebo částí (zejména lebek) jejich těl, samostatné i přidané do hrobů lidských. Ty se vyskytují snad ve všech neolitických a mnoha následujících kulturách (*Věšíňová 2005*). Exemplářů figurální plastiky v hrobových kontextech bylo na území neolitického osídlení nalezeno zatím jen velmi málo v porovnání s nálezy z obytných jednotek. Jedná se většinou o izolované nálezy z různých evropských lokalit, jedinou výraznější enklávu tvoří kultury sídlící v oblasti Černého moře, např. kultura Hamangia (*Wunn 2001*), odkud pochází i unikátní sošky Myslitele a Myslitelky, nalezené v ženském hrobu. Tyto kultury, které mají ve svém inventáři největší počet hrobových nálezů figurální plastiky, jsou navíc považovány za doznívající mezolitické osídlení. Z mezolitické lokality Lepenski Vir (*Srejović 1972; Handsman 1991*) známe mužské hroby, ve kterých byly kolem lebek rozmístěny dvě až čtyři lidské sošky. Možná by se tedy měl výzkum hrobových nálezů plastiky soustředit spíše na toto období. Izolované nálezy známe i z vinčanských lokalit [*Gimbutas (ed.) 1976; Lazarovici 1977*].

Pohřeb samotný je však jen jednou součástí většinou velmi složitých pohřebních rituálů, které zaručují přechod ze světa živých do světa mrtvých (*Barret 2004*). Proto několik nálezů plastiky v hrobech o jejich spojení se smrtí nic nevypovídá. Zda byla plastika součástí pohřebního rituálu se již nedozvíme, neboť rituál většinou nezanechává stopy v archeologických pramenech. Izolovanost neolitických nálezů svědčí spíše o povaze osobního daru zemřelému, či spíše zemřelé, protože většina neolitických exemplářů byla nalezena právě v ženských hrobech.

Smrt ale přímo souvisí i s kultem předků. Je tedy možné, že nálezy v hrobech byly jakýmsi zkušenými „průvodci“ do světa mrtvých, o souvislosti s předky by mohly svědčit i nálezy koncentrací sošek uprostřed hřbitovů vinčanské kultury (*Chapmann 2000; Wunn 2001*). Předkové jsou ti, kdo oscilují mezi životem a smrtí (*Halstead – Hodder – Jones 1978*) a v tomto kontextu spatřuji souvislost figurální plastiky s ní.

Velmi často jsou tyto nálezy uváděny v souvislosti s kulty plodnosti a plodivých sil. Takové interpretace se v kontextu zemědělských civilizací nabízejí samy a svědčit o nich mohou i nálezy sošek v domácích koších na obilí či obilných jamách na předovýchodních lokalitách (*Mellaart 1965; 1975; Gimbutas 1982; Cauvin 2000; Hodder 2004*). Některé anatolské, řecké (*Talalay 1987*) i vinčanské (*Garašanin 1979*) sošky

měly dokonce v oblasti zad implantována přepálená obilná zrna (Bailey 1996). Souvislost plastiky se zemědělskou symbolikou (plodností Země) je patrná. Otázka plodnosti lidské je komplikovanější. Jsou evidovány nálezy sošek žen s dítětem, jakýchsi pravěkých Madon, (obr. 36) a sošky těhotných žen, které bývají považovány za součást kultu plodnosti (Bercin 1960; Mateescu – Voinescu 1982). Nejvíce takových sošek pochází z inventáře vinčanské kultury. Jsou zde však dva zásadní problémy: 1) minimálně polovina (soudím podle vyobrazení v práci autorů Mateescu – Voinescu 1982) domnělých

Obr. 36. Plastika ženy s dítětem, Hačilar (podle Müller-Karpe 1968).

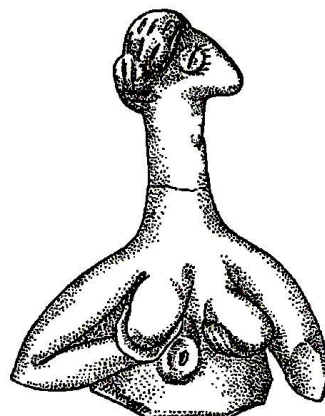
„těhotných sošek“ nezobrazuje podle mého soudu ženy těhotné, ale obézní (proporcionální ztvárnění u těhotných a obézních žen je odlišné); 2) netuším, na základě jakých podkladů jsou sošky těhotných žen považovány za reprezentaci kultu plodnosti. Myslím si, že se jedná o další genderový stereotyp (Reilly 1997), spíše než archeologicky či jinak podloženou analýzu. Interpretace sošek jako symbolu „ženské“ plodnosti nemají empirickou bázi, stejně tak mohou mít i čistě profánní, umělecký význam. Figurální plastika může souviset se zemědělskou symbolikou a plodností Země, což by u usedlých populací bylo logické, rozhodně si však nemyslím, že by byla předmětem souvisejícím s jakýmkoliv „kultem plodnosti“. V této hypotéze, stojící na velmi vratkých základech, zcela chybí prostor pro mužské, bezpohlavní, dvojpohlavní, zoomorfní, dvojhavé či fantaskní plastiky, které do jejího rámce vůbec nezapadají.

Kromě výše zmíněných hypotéz se vyskytují i daleko prozaičtější vysvětlení funkce neolitické plastiky, mající někdy až kuriózní nádech. V Africe byly ženské sošky používány při iniciačních rituálech u chlapců, ve starověkém Egyptě (Boas 1943) naopak mužské sošky představovaly „Matku Zemi“, či domácí služebnice. Často byly pak v různých kulturách využívány jako didaktická pomůcka [Egypt, Frýgie (Roller 1999), dětské hračky (západní Afrika, Mezoamerika (Bečková a kol. 1995)]. Jako dětské hračky ale mohly být sošky využity i druhotně (Svoboda 2009). Poté, co splnily svůj „náboženský“ úkol, si je děti jednoduše vzaly na hraní.⁵⁹

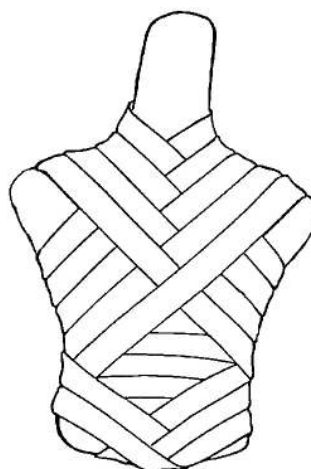
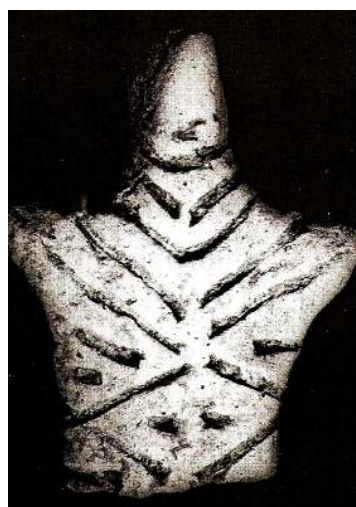
Někteří autoři považují ženské i mužské sošky za jakési „erotické modely“ a je pravda, že vyzývavé pozice některých z nich by tomu nasvědčovat mohly (Nea Nico-

⁵⁹ Vlastní praktická zkušenost z letošních Dnů pravěkých technologií v Praze-Tróji mi tuto hypotézu potvrdila. Když jsem se zabývala výrobou „pravěké keramiky“ a mé dvě děti mi chtěly „pomáhat“, jen tak narychlo jsem jim vyrobila lidskou figurku, která je na chvíli zabavila, a já mohla pokračovat ve své původní práci. Nevidím důvod, proč by tento klasický rodičovský trik nemohly používat i neolitické matky.

medea, Sesklo) (obr. 37). Se zajímavou interpretací přišel i D. Georghiu (2001) při interpretaci výzdoby některých sošek cucuteno-tripolského komplexu (obr. 38). Usoudil, že rytá výzdoba, která se vyskytuje přibližně u poloviny sošek, představuje pohřební bandáž, která sloužila na ochranu proti revenantům. Část sošek tedy znázorňovala svět mrtvých a v binární opozici k nim byly sošky nezdobené (tedy nezabandážované), které představovaly svět živých.

Obr. 37. Téměř erotická plastika ženy kultury Sesklo (podle Kalicz 1970).

Obr. 38. Výzdoba interpretovaná jako pohřební bandáž, lokalita Draguseni (podle Georghiu 2001).

Je pravděpodobné, že neolitická plastika mohla zastávat všechny zmíněné funkce (snad až na tu poslední), a být zároveň součástí rituálů spojených s několika sférami (předkové, smrt, plodnost), neboť ty se v mnoha rovinách prolínají, stejně jako sakrální a profánní aktivity. Ať již budeme tento fenomén interpretovat jakýmkoliv způsobem, musíme jej vždy zkoumat pouze na základě dostupných a spolehlivých dat.

Neolitický systém víry byl jistě komplexní entitou, jejíž součástí bylo mnoho sakrálních i profánních prvků. Jedním z těchto prvků snad byla i neolitická plastika, která je nesporně impozantním uměleckým fenoménem pravěku (Neustupný 1940a; Filip 1941; Sandars 1968; White 2003). Každý její druh mohl, ale nemusel, být důležitý v jiném náboženském kontextu. Je také možné, že význam lidské figurální plastiky

v neolitickém náboženství je přeceňovaný a ona je neprávem ve středu zájmu, neboť je z archeologického hlediska „zajímavá“. Já však upřímně věřím, že tomu tak není a plastika byla významným prvkem neolitického kulturního a sociálního světa a dnes je významným pomocníkem při pokusech o jeho rekonstrukci.

Sošky pravděpodobně plnily různé, ale vzájemně se doplňující funkce, vyjadřovaly genderový status, společenské postavení, vztahy mezi ženami a muži, sociální vazby. „Výzdoba“ mohla reprezentovat pozici ztvárněného jedince v rámci skupiny. Je navíc patrné, že lidské sošky se vyskytují všude tam, kde se objeví složitější ekonomický systém (*Hansen 2001*). Předkládám proto několik závěrů, volně inspirovaných studií *S. Hansena (2001)*, jejichž platnost je podle mého názoru univerzální:

- 1) Neolitická figurální plastika je integrální součástí a projevem náboženských systémů víry a hraje významnou roli v rámci různých rituálů. Antropomorfní sošky nejsou ztvárněním bohů a bohyň, spíše jsou abstraktním ztvárněním lidské bytosti, která je součástí těchto rituálů, týkajících se běžných a každodenních životních situací.
- 2) Sošky hrají aktivní roli v domácí sféře a oscilují mezi světem živých a světem mrtvých.
- 3) V rámci zemědělských populací, které je od 10. tisíciletí př. n. l. vyráběly (*Hansen 2001*), vyjadřovaly lidské sošky známky sociální diferenciacce mezi jednotlivci i skupinami. Genderový konstrukt je na soškách demonstrován v detailech (pohlavní, částečně pohlavní, bezpohlavní, dvojpohlavní, propracované detaily).
- 4) Již paleolitické sošky mají několik morfologických typů a pravděpodobně i sociálních významů. Existuje evidentní kontinuita sošek od paleolitu k neolitu a dále do mladších období, v neolitu však probíhá zásadní změna typů, které se vyvinuly v jeho prekeramické fázi (natufská kultura).
- 5) Výskyt sošek koresponduje se sociální komplexitou společnosti (*Hansen 2001*).

To znamená, že sošky se ve větším množství vyskytují v komplexních společnostech s rozsáhlými lokalitami, které mohly plnit centrální funkci. V jihovýchodní Evropě jsou sošky spojeny s permanentním osídlením (vyznačujícím se tellovou strukturou), na jiných lokalitách je jich výrazně méně.⁶⁰

3.4. Gender a rituál

V úvodu této kapitoly jsem zmínila, že pokus o rekonstrukci rituálního (náboženského) chování pravěkých populací je jedním z hlavních témat zkoumaných genderovou archeologií. Ta se na základě kombinace archeologických dat a dalších pramenů snaží zjišťovat zejména účel rituálů, genderový status jejich provozovatelů/ek a z archeologických pramenů rekonstruovat místa, kde k rituálním aktivitám docházelo.

Nálezy, pocházející z neolitických, ale i starších a mladších lokalit, definitivně prokazují existenci rituálních či náboženských aktivit různého charakteru. Někde se dokonce naskytne výjimečná možnost rekonstruovat pravěké rituály na základě orálních výpovědí. U většiny lokalit však bohužel tuto možnost nemáme a jsme odkázáni na výpovědní potenciál archeologických artefaktů a nálezových situací. Pro Přední Východ stejně jako pro celé evropské území platí (*Roller 1999*), že se musíme spolehnout na

⁶⁰ Například starčevo-krišský okruh nemá tellová sídliště a má i relativně málo exemplářů figurální plastiky ve svém inventáři.

informace, zprostředkované artefakty v primárních nálezových kontextech. Ty nám mohou povědět mnohé a struktuře osídlení či jednotek domácností, o běžném životě jejich obyvatel, někdy i o genderové (sociální) struktuře zkoumané společnosti. Jsou i nedoceneným a dosud plně nevyužitým zdrojem informací o duchovním životě pravěkých populací, jak jsem v této kapitole (snad) dokázala sdělit na příkladu figurální plastiky. V jejím případě je markantní, že ignorování archeologických kontextů a kulturně-sociálního prostředí, ze kterého artefakt pochází, vede ke značnému omezení interpretačních možností, nebo k jejich posunu do často neseriózní a nevědecké roviny.

Velmi komplikovaná je rovněž detekce „rituálních areálů“ zvláště z důvodů prolínání „posvátného“ a „profánního“, které se na základě mnoha etnologických i etnoarcheologických výzkumů současných i zaniklých populací dá předpokládat i v případě populací pravěkých. Nálezy konkrétních typů artefaktů (např. plastiky, ale i předmětů bez jasné interpretace, které k označení za „kultovní“ či „rituální“ často svádějí) navíc nemusí nutně zaznamenat přítomnost rituálních aktivit na zkoumané lokalitě. Často právě proto, že s podobnými aktivitami nemají nic společného. Jejich označením za „kultovní“ či „rituální“ dochází k paušalizaci a následnému zkreslení variability jejich možných významů a funkcí (*Barret 2004*).

Z dostupných informací lze ale soudit, že jedním z míst kde se rituály v neolitu pravděpodobně odehrávaly, byly prostory vztahující se k jednotce domácnosti, o čemž svědčí i nálezové kontexty předmětů, jejichž aktivní role se v neolitických rituálech předpokládá, mimo jiné například figurální a jinou plastikou. Při analýze funkce artefaktů v rituálech nesmíme zapomínat ani na naturfakty, které měly v jejich rámci jistě velmi důležité místo (*Svoboda 2003; 2009*). Je téměř nemožné zjistit souvislosti a vztah rituálního chování k jednomu genderu, sociálnímu statusu, věkové kategorii či specifické skupině jednotlivců (*Marangou 2001*). Etnologické studie dobře znají strukturu rituálního chování u přírodních národů, tyto poznatky však v drtivé většině případů nelze aplikovat na pravěké populace. Je však možné je použít jako inspiraci a velkou pomoc při osvětlování funkce artefaktů a vysvětlení některých archeologických nálezových situací. Rituály neolitické doby byly jistě velmi variabilní obsahem i místem, kde byly provozovány a stejně tak se jistě lišili i jejich účastníci. Nesmíme rovněž zapomenout na rozdíly mezi rituály „veřejnými“ (kterých se většinou účastnili všichni bez rozdílu a tyto rituály probíhaly často pod vedením nějakého duchovního vůdce, např. šamana) a „domácími“, či jinak specifickými (kterých se účastnily určité skupiny komunity v závislosti na pohlaví a genderovém statusu).

Neolitický systém víry obsahoval mnoho rituálů, úzce propojených s veřejným životem, často tak úzce, že je nelze od každodenních aktivit vůbec odlišit, z nichž každý měl svůj osobitý význam a mohl být provozován jinou skupinou populace. I když není a nikdy nebude možné všechny tyto rituály odhalit a rekonstruovat, je evidentní, že některé z nich byly spojeny s domácím prostředím, zejména pak s tkaním, předením (*Talalay 1993*), přípravou potravy (*Tringham 1994; Hodder 1989; 2004; Stig Sørensen 2000*), jejím skladováním a souvisejícími objekty (pecemi, ohništi, zásobnicemi). Další byly zcela jistě spojeny se smrtí a pohřbíváním. V rituálech hrála pravděpodobně relativně významnou roli i antropomorfní i jiná plastika a vzhledem k prokázanému „domácímu“ kontextu lze uvažovat o tom, že byly spojeny s „ženskými“ aktivitami a tím pádem mohly být ženami i provozovány [*Gero – Conkey (eds.) 1991; Tringham 1994; Stig Sørensen 2000; Marangou 2001; David – Kramer 2001; Lewis-Williams – Pearce 2008*].

Snažila jsem se poukázat na význam neolitické plastiky v neolitických systémech víry z pohledu genderové archeologie a na základě staronových poznatků ukázat,

že odlišný úhel pohledu a zasazení problematiky do více kontextů najednou dokáže přinést mnoho nových informací, užitečných pro další bádání. V neolitu byla minimálně část rituálních praktik nejspíše provozována na posvátných místech, které nebyly zcela odděleny od prostor profánních, o čemž svědčí zejména nálezy specifických předmětů v interiérech a bezprostřední blízkosti jednotek domácnosti na celém území osídleném neolitickými kulturami a další se vázaly na výrazné krajinné body (hory, skály, prameny, háje atd.).

Role žen v nich mohla být důležitá, jak vypovídají i některé etnografické výzkumy (*Marcus 1998; David – Kramer 2001*). Míra významu „rituálních“ předmětů, tak, jak je určuje archeologie, však není zjistitelná a můžeme se o ní jen dohadovat. Je nutné si uvědomit, že v rámci rituálů mají význam předměty sakrální, ale i zcela běžné, profánní, neboť až konkrétní použití či situace určuje jejich případný náboženský význam.

4. ARCHEOLOGIE POHŘBÍVÁNÍ

*„Pohřby nejsou zrcadlem života. Když už, tak halou plnou zrcadel.“
(H. Härke)*

Čtvrtá kapitola této práce rozhodně nemá ambice předložit přehled vývoje a zevrubnou analýzu neolitického pohřbívání, spíše se na něj snaží za pomoci konkrétních příkladů nahlížet okem moderních archeologických metod. Tyto metody, genderovou analýzu nevyjímaje, se snaží uchopit pohřby a pohřbívání jako komplexní soubor aktivit, artefaktů a rituálů, které mohou do jisté míry pomoci s odkrýváním kulturních a sociálních struktur zaniklých společností.

Na rozdíl od starších metod nekladou ty nové důraz pouze na (artefaktuální) obsah hrobových celků, ale spíše na komplexní kontext všech hrobových dat v nich obsažených, včetně funkčního i symbolického kontextu samotných hrobů ve vztahu k sídelním strukturám. Přestože bádání nad významem a výpovědní hodnotu hrobových dat zažívá v posledních třiceti letech obrovský boom a za tuto dobu vznikl i nespočet nových teoretických a metodologických přístupů k problematice, v důrazu na kontextuální uchopení problematiky se shoduje drtivá většina z nich.

Je téměř nezpochybnitelné, že hrobové celky a v nich obsažená hrobová data nelze studovat jinak než v rituálně-sociálním kontextu. Tato kapitola představí možnosti studia pravěkého pohřbívání (s důrazem na neolit) spolu s výsledky, které může pohled z jiného úhlu či úhlů přinést v poznávání života zaniklých populací. V samostatných oddílech se pak budu zabývat genderovou analýzou převážně neolitických hrobových dat z evropského a českého území.

Pohřby jsou specifickým archeologickým pramenem, který obsahuje více informací na metr krychlový než nálezy jiného typu (Crass 2001), je však nutné se zamyslet nad tím, jaký typ informace nám vlastně poskytují. Ukazují nám odraz společnosti, jejímž byl pohřbený jedinec členem (např. strukturu genderových rolí, horizontální či vertikální stratifikaci, symbolické smýšlení jejích členů, zlomky náboženských systémů víry), za předpokladu, že se tyto v hrobových datech odrazily, nebo jsou především subjektivním obrazem ideální reality, která nemá s životem ve zkoumané pravěké společnosti mnoho společného? Zastávám názor, že hrobové celky nám poskytují objektivní i subjektivní data, a je na nás, abychom se s nimi „poprali“ a vytěžili z nich co nejvíce použitelných informací pro vědeckou analýzu. Protože povaha hrobových dat je jistým způsobem ambivalentní, považuji za nutné tento vnitřní rozpor, který souvisí zejména s rituálním chováním pohřbívající komunity, rozebrat podrobněji. Pak bude jasnější, z kterých dat lze při kontextuální analýze spolehlivě vycházet, aby dosažené výsledky nebyly jen subjektivním odrazem archeologovy současnosti.

4.1. Povaha a výpovědní potenciál hrobových dat

V úvodu této kapitoly byl několikrát použit termín „hrobová data“. Jelikož se v našich zeměpisných šířkách nejedná o termín zcela zažitý, je na místě doplnit, že „hrobová data“ představují soubor veškerých informací, pocházejících z hrobových

kontextů. Nejedná se tedy pouze o „zemřelého“ a jeho „hrobovou výbavu“, ale i o data získaná pomocí přírodovědných analýz či kontext samotného „hrobu“ v sídelní a sociální struktuře (lokace, typ hrobu atd.). Tento termín, který jsem si vypůjčila od *H. Härkeho (1997a)*, bude používán v celé kapitole, neboť nejlépe vystihuje kontextuální pojetí analýzy a integruje v sobě komplexní výpovědní potenciál hrobového celku.

Pohřby představují vedle sídlištních objektů pravděpodobně nejhojnější typ archeologického nálezu na evropském i jiných územích a bývají proto často východiskem pro konstruování teorií a dohadů o životě pravěkých, ale i mladších historických společností. Otázkou však zůstává, zda rozdíly mezi „světem živých“ a „světem mrtvých“ v zaniklých populacích vytváření takových interpretací vůbec umožňují.

Dosavadní interpretační postupy vycházely ze dvou předpokladů (*Chapman 2000; Härke 1997a*):

- 1) Náboženského: předpoklad, že pohřební ritus je determinován vírou v posmrtný život a hrobová výbava tedy odpovídá sociálnímu statusu zemřelého, aby tento status zůstal zachován i ve světě mrtvých.
- 2) Majetkoprávního: předpoklad, že část majetku zemřelého je nepřenosná a nezděditelná, tudíž se, coby osobní majetek zemřelého, stává jeho hrobovou výbavou.

Tyto dva předpoklady, zejména druhý zmíněný, zásadně ovlivnily archeologickou interpretaci. Jejich vliv byl však spíše negativní a projevoval se ve formě kruhového argumentu – pakliže se vycházelo z předpokladu, že sociální status determinuje akumulaci movitého majetku, z něhož se část později stává hrobovou výbavou a zároveň se usuzuje, že tato výbava reprezentuje funkční celky hmotné kultury (nádobí, zbraně, nástroje atd.), často se na základě toho předpokládá, že pokud se určitá část movitého majetku stala hrobovou výbavou zemřelého, reflektuje přímo jeho bohatství a sociální status za života. To znamená, že hrob je považován za jakýsi „obraz života“. Tímto argumentem se interpretační kruh uzavírá (*Härke 1997a; Doucette 2001; Weglian 2001*).

Použití takové argumentace je však značně problematické. Předně na základě těchto postupů vzniká silně deterministický a umělými normami omezený pohled na sociální struktury zaniklých populací, který v podstatě nedovoluje jiné interpretace hrobových celků a výbavy, než ty, které vychází z náboženských a majetkoprávních předpokladů. Mnoho podložených (např. hrobová výbava jako způsob výměny „darů“ se zemřelými (*Parker Pearson 1982*), i nových a doposud nepropracovaných teorií tak nemá šanci do těchto normativních struktur proniknout a zůstává nespravedlivě opomíjena. Znovu se objevuje i problém zpětné projekce. Vztah zemřelého k majetku i význam majetku ve společnosti jsou posuzovány podle současných kritérií, čímž značně subjektivizují a oklešťují archeologické interpretace. Hroby jsou stále považovány za „zrcadlo života“, či dnes spíše za „zrcadlo majetkoprávních vztahů“.

Zastánci nových metod, kteří s determinujícími interpretacemi a vytvářením stále nových nekonečných typologických řad hrobových artefaktů nesouhlasí, neboť v podstatě ještě nikdy nepřinesly kýžený výsledek v podobě objektivního pohledu na zaniklé populace, se přiklání spíše k detailní analýze hrobových nálezů (zejména výbavy) v kontextu pohřebních rituálů. Tento postup nejlépe dokumentuje vztahy mezi pohřebním rituálem, představovaným hrobovou výbavou, a sociálním kontextem, jehož byl součástí, tedy genderovými konstrukty a demografickými strukturami.

Klíčový kontextuální koncept studia, který je vlastní i genderové analýze, nás nutí nedívat se na hrobovou výbavu izolovaně. Při kontextuální analýze však nesmíme zapomínat na to, že hrobová data nejsou objektivním obrazem společnosti, ani pohřeb-

ního rituálu. *H. Härke (1997a)* navrhuje pět klíčových charakteristik hrobových celků, které jsou velmi důležité, avšak mnoho optimismu, co do výpovědního potenciálu, nevzbuzují. Považuje hrobová data za zlomkovitá, neúplná, neobjektivní, konceptuálně pojatá a selektivní.

Uvedu nyní vysvětlení jednotlivých aspektů, doplněná vlastními poznatky. Formování archeologického nálezu a podmínky jeho zachování, objevu a „znovuoživení“ determinují rozsah toho, jakou měrou vypovídá nález o minulosti. „Zachovaný nález“ a „pravěká realita“ nebudou ve výsledku nikdy identické, tudíž výsledek, archeologický záznam, bude nutně vždy **zlomkovitý**. Situaci navíc komplikuje skutečnost, že hrobová výbava mohla odrážet pouze ideální realitu, takovou, jakou ji pozůstalí chtěli vidět nebo jak chtěli, aby byla vnímána ve „světě mrtvých“. S tímto jevem se ostatně setkáváme i dnes. **Neúplnost** dat se pak projeví zejména v sociální rovině, archeologický hrobový nález je pouhým zábleskem či odrazem komplexního pohřebního rituálu. Samotný hrob je pak pouze jednou součástí pohřebních rituálů, vzniká někde uprostřed procesu pohřbu, o kterém se za okamžik zmíníme podrobněji.

Rituály spojené s pohřbem mohou být různé povahy. Může se jednat o klasické rozloučení s mrtvým, o přechodový rituál, někdy pohřeb slouží jako pojistka k přetvoření potenciálně „nebezpečného“ právě zemřelého člena společnosti v jakéhosi „pasivního“ předka, který je v sociálních a náboženských strukturách velmi důležitý, avšak po „pohřbu“ již nepředstavuje nebezpečí pro „svět živých“ (*Parker Pearson 1999*). Prevence revenance je ostatně zachytitelná ještě dnes v lidových zvycích, například se jedná o vynášení mrtvého oknem místo dveřmi, bouchání rakví o práh atd. (*Langhammerová 2004; Pertold 1956; Zíbrt 1995*). Pohřeb a pohřební rituál jsou rovněž důležitou součástí systémů víry. Pokud budeme „hrob“ interpretovat pouze v jednom z těchto kontextů, a logicky se tak většinou stává, neboť nedisponujeme dostatečným objemem dat, která by nám dovolila jej v rámci pravěkých společností interpretovat například v kontextech sociálních a náboženských, bude výsledek nutně **neobjektivní**. **Konceptuální aspekt** povahy těchto informací souvisí s označováním původu všech hrobových dat za „rituální“. V hrobech nalezené artefakty však samy o sobě rituál nereprezentují, rituál je kontextem jejich vzniku a jako k takovým je k nim nutno přistupovat. Rituály odrážejí systémy víry, z toho vyplývá, že ani pohřební rituál nemůže odrážet „pravěkou realitu“, ale spíše „pravěké myšlení“. Poslední z pěti aspektů, které charakterizují hrobová data, je **selektivita**. Hroby vždy obsahují zcela subjektivní (pozitivní?) vzorek z hmotného inventáře kulturního celku. Na rozdíl od primárních sídlištních kontextů jsou tedy i značně subjektivním ukazatelem.

Z pěti jmenovaných charakteristik jsou to zejména konceptuální pojetí a selektivita, které podle mého názoru nejvíce ovlivňují interpretaci hrobových celků. Na co se tedy při jejich studiu soustředit, aby byla výpovědní hodnota archeologického materiálu co nejobjektivnější? Jsem přesvědčena, že by to měla být kombinace antropologické analýzy (kosterních) pozůstatků zemřelého, která nám podává nepředpojaté informace o životě zemřelého a jeho životním prostředí, a kontextuální analýzy hrobových dat, která byla záměrně vytvořena (zde se nejedná pouze o artefaktuální výbavu, ale i o konstrukci hrobu, jeho tvar, lokaci v rámci sídelních struktur atd.) pro účel pohřbu. Při analýze pohřebišť, pokud jsou nalezena, platí, že by se naše pozornost měla upírat na stav a analýzu lidských pozůstatků, prostorové uspořádání hřbitovů, přítomnost/absenci hrobové výbavy a jejího významu (*Doucette 2001*) a odrazy sociálních struktur a systémů víry v pohřebních zvyklostech (sekundární pohřby, výbava typická pro zkoumaný kulturní celek, její distribuce vzhledem k genderovým/sociálním rolím atd.).

Pohřeb je součástí komplexního rituálu, který začíná smrtí jedince (a někdy i dříve – *Härke 1997a*), pokračuje pohřbem a s ním spojenými, často velmi složitými procesy a končí až s ukončením období smutku či oplakávání. Podle mého názoru je možné za součást pohřebního rituálu považovat i následné rituály vzpomínek na mrtvé (*Lévi-Strauss 1996b; Frazer 1977; Langhammerová 2004; Zíbrt 1995*). Rituál tedy existuje před, během i po samotném „pohřbu“.⁶¹ Hrobový celek je pouhá část tohoto složitého komplexu úkonů, kterou disponuje archeolog. To však neznamená, že by nebyl důležitým a bohatým zdrojem informací, zejména o myšlení a tělesném stavu pravěkých populací.

4.2. Vývoj neolitického pohřbívání

Pohřby a jejich forma tedy odrážejí spíše myšlenkové systémy a idealizovanou tradici, než reálné sociální struktury. Přestože tím pádem není možné na základě hrobové výbavy objektivně rekonstruovat „pravěkou realitu“, jsou pohřby, jejich uspořádání, jejich pozice v rámci sídelních struktur a v neposlední řadě i v nich obsažená hrobová data, například významným ukazatelem probíhajících sociálních změn.

Hovoříme zde samozřejmě o lokalitách s potvrzenou kontinuitou pohřbívání alespoň ve dvou po sobě jdoucích obdobích nebo o relativně blízkých lokalitách se současnými či navazujícími pohřebišti, ne o jednotlivých hrobech, které jsou, zvláště ve starším neolitu, poměrně častým typem nálezů. Ten ovšem nemá příliš vysoký výpovědní potenciál, zvláště je-li na lokalitě nalezen například jeden hrobový celek.

Budeme-li vycházet z předpokladu, že pohřby jsou odrazem duchovních systémů a lokální tradice spíše než vertikální či horizontální stratifikace,⁶² je nutné alespoň rámcově sledovat jejich vývoj, podobnosti, zásadní zvraty ve složení hrobových dat a také změny v umístění hrobů a uspořádání pohřebišť v kontextu sídelních struktur. *J. Chapman (1996)* poukazuje na změnu umístění a uspořádání pohřbů, související s rozvojem sídelních struktur, která je sledovatelná již od mezolitu. Dále tvrdí, že zatímco pro starý a střední neolit jsou typické pohřby vázané na sídliště (plochy domů a prostory mezi nimi), na nichž nelze pozorovat žádná pravidla genderové diferenciaci vztahující se k hrobové výbavě, typu pohřbu či jeho orientaci, v mladém, pozdním neolitu a chalkolitu se pohřby v sídlištních kontextech (na tellech i plochých sídlištích) sice stále vyskytují, ale vykazují již patrnou genderovou diferenciaci. Na tellech se navíc objevují shluky hrobů, zemřelí jsou často ukládáni do dřevěných rakví a výbavy v hrobech je obecně méně. Genderová diferenciaci se projevuje například opačným uložením žen a mužů (levý x pravý bok) a na některých lokalitách absencí dětských pohřbů (*Korek 1987*). V pozdním neolitu se mrtví prostorově vzdalují od živých a tento trend přetrvává v podstatě až do současnosti. Tento jev je pozorovatelný i na limitovaném prostoru telů, ale spojení zemřelých s předky zde nadále přetrvává (pohřby v domech).

O významu skupinového uspořádání hrobů a silné vazbě na předky podala zajímavé informace sérologická analýza lidských pozůstatků uložených ve shlucích hrobů, která byla provedena na lokalitě Hődmezővásárhely-Gorsza (*Horváth 1987*). Zjistilo se, že v jednotlivých shlucích byli pohřbeni členové několika generací jedné genetické jednotky, lidsky řečeno rodiny.

⁶¹ Tj. kremaci, inhumaci, či jiném způsobu odchodu jedince do světa mrtvých.

⁶² Vertikální stratifikace – členění na základě ekonomických vztahů a majetku; horizontální stratifikace – dělení na základě příslušnosti k sociální skupině a/nebo genderu.

Zásadní zlom nastává v rané době měděné (chalkolitu), kdy vznikají první samostatné hřbitovy, které jsou zřetelně odděleny od sídlišť. Největším z nich je zatím hřbitov na lokalitě Tiszapolgár-Basatanya, který je dělen na základě lineárního principu, kdy jednotlivé řady (nebo jejich části) reprezentují pohřbené rodiny (*Bognár-Kutzián 1963*). Celkem zde bylo během dvou výzkumných sezón objeveno 154 hrobů z rané a střední doby měděné s kalibrovanou datací 4500-3600 BC. Podobné členění bylo zaznamenáno i na lokalitě Vésztő-Mágor, kde bylo objeveno 23 pohřbů z časné doby měděné (12 mužů, 5 žen a 6 dětí), přičemž téměř všichni jedinci byli uloženi v dřevěných rakvích. Většina z nich byla i zabalena do jakýchsi rubášů z vrbového proutí a zasypána červeným okrem (*Hegedüs – Makkay 1987; Chapman 1996*).

Zvyk posypávání zemřelých červeným či červeně-okrovým barvivem je bezpečně doložen již z mezolitických hrobů⁶³ a pohřebišť a udržuje se v podstatě po celou dobu trvání evropského neolitu, stejně jako několik dalších jevů, týkajících se hrobové výbavy a lokace pohřbů v rámci sídlištních struktur. Odvážuji se proto tvrdit, že hranice mezi mezolitickou a neolitickou kulturní a zejména duchovní tradicí nebyla na evropském území zdaleka tak ostrá, jak je někdy předkládáno. Je sice evidentní, že v ekonomické a sídelní oblasti zásadní změna proběhla, zdá se však, že v duchovní oblasti byly změny mnohem pozvolnější a nelze je vymezit žádnou datací, ani kalibrováním.

Přestože (nejen) evropská pravěká archeologie trpí nedostatkem porovnatelných archeologických pramenů, výpověď hrobových dat snad může být při kontextuálním uchopení bohatší. Nehodlám zde předkládat přehled neolitického pohřbívání, to již ostatně učinili mnozí přede mnou a jistě fundovaně, ani se nechci pouštět do rekonstrukce pravěkých sociálních struktur na základě hrobových dat, neboť to není předmětem této práce. Chtěla bych však na několika vybraných příkladech a konkrétních problémech demonstrovat, že časové, prostorové i symbolické souvislosti pohřbívání v neolitickém světě lze prokázat, i když těchto případů není mnoho. Protože jsem přesvědčena, že neolit není jasně ohraničeným obdobím, zmíním v samostatném exkurzu i několik příkladů z období mezolitu a přidám několik dalších z doby měděné jihovýchodní Evropy. Podrobněji se také budu zabývat analýzou hrobových dat z českého území, která ve svém katalogu shromáždila M. Zápotocká (1998). Na závěr se budu věnovat genderovému pohledu na výpovědní potenciál hrobových dat a informacím, které nám zprostředkovávají o pravěkém dětství.

4.2.1. Exkurz 2: Zpět v čase – mezolitické hrobové celky a jejich výpověď

Nehodlám datačně vymezovat období mezolitu na evropském ani jiném území. Pro účel této práce to postrádá smysl⁶⁴ a z tohoto exkurzu by se díky tomu stal jen soubor kalibrovaných i nekalibrovaných dat, která by čtenáře pouze mátlá. Důležité je uvědomit si, že:

- 1) „Mezolit“, jako ekonomicky definované období, předcházel neolitu, dožívající lovců-sběračské či pastevecké komunity bez výrazných permanentních sídlišť byly nahrazeny povětšinou usedlými zemědělskými komunitami. Jak je však již delší dobu

⁶³ Ovšem je mnohem staršího data, první doklady pocházejí již z období středního paleolitu (*Fridrich 2005*).

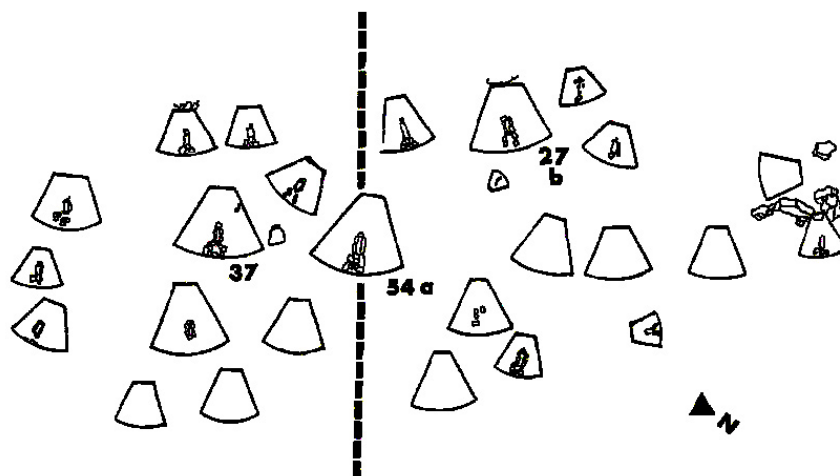
⁶⁴ Blíže k této problematice viz *Fridrich 2005*.

patrné, hranice mezi těmito dvěma celky nebyla tak docela ostrá, například v oblasti duchovní tradice, symbolismu a samozřejmě pohřbívání. Mezolit a neolit jsou období tradičně chápána jako velmi rozdílná, mají ale mnoho společných rysů, z nichž nejvýraznější lze odhalit právě při studiu a analýze hrobových dat.

- 2) „Mezolit“ a „neolit“ se v různých částech evropského i jiných území datačně překrývají, proto není možné s nimi pracovat jako se dvěma odlišnými a ohraničenými celky. Je tedy přesnější i přínosnější k nim přistupovat jako ke dvěma celkům se specifickými ekonomickými, kulturními i sociálními rysy, a uvědomit si, že v mnoha oblastech ostrost hranice mezi nimi bledne nebo se zcela stírá. *J. Chapman* ve své práci (2000) dokonce pracuje s termínem MNCA (Mesolithic-Neolithic-Copper Age) a považuje tato období za víceméně jednotný celek, samozřejmě s vysokou lokální variabilitou. Jsem přesvědčena, že na základě závěrů, vyplývajících z tohoto exkurzu, nám nezbude, než mu dát za pravdu.

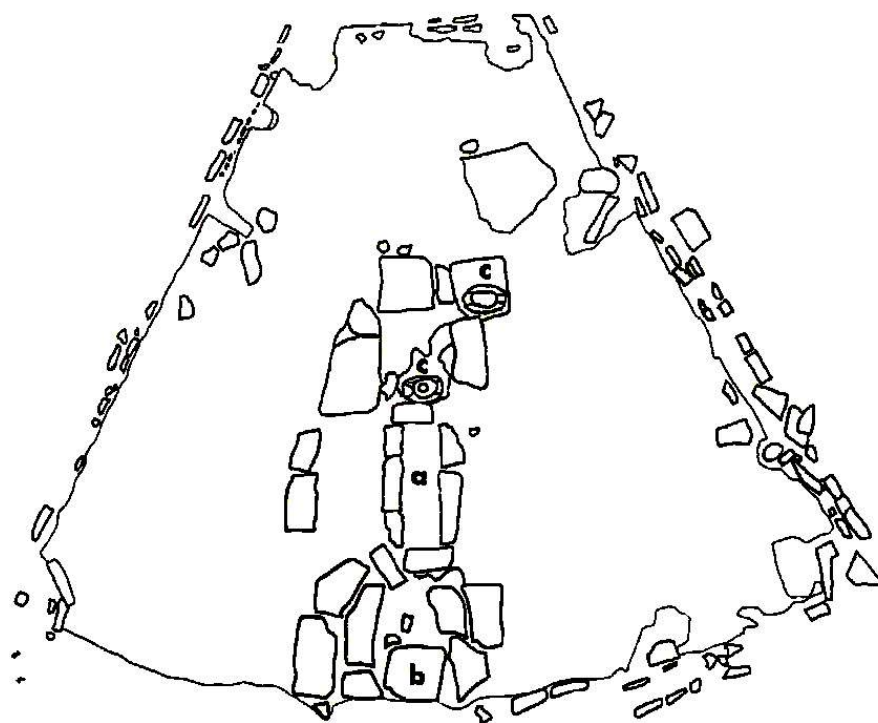
Do mezolitického období spadá několik dobře prozkoumaných lokalit (zejména z oblasti Železných vrat), které nám poskytují informace zásadního charakteru o výrazném symbolismu, který byl součástí mezolitického „duchovna“, ale i o kořenech některých jevů, které dobře známe z neolitických pohřebišť. Dodám jen, že evropské mezolitické pohřby byly podrobně zpřístupněny ve skvělé publikaci *J. M. Grünberg (2000)*.

Nejznámější lokalitou, zmiňovanou v souvislosti s „mezoliticko-neolitickým přechodem“, je pravděpodobně Lepenski Vir, mezolitické sídliště v severovýchodní Jugoslávii, situované na břehu Dunaje (*obr. 39*) v oblasti Železných vrat. Tato lokalita

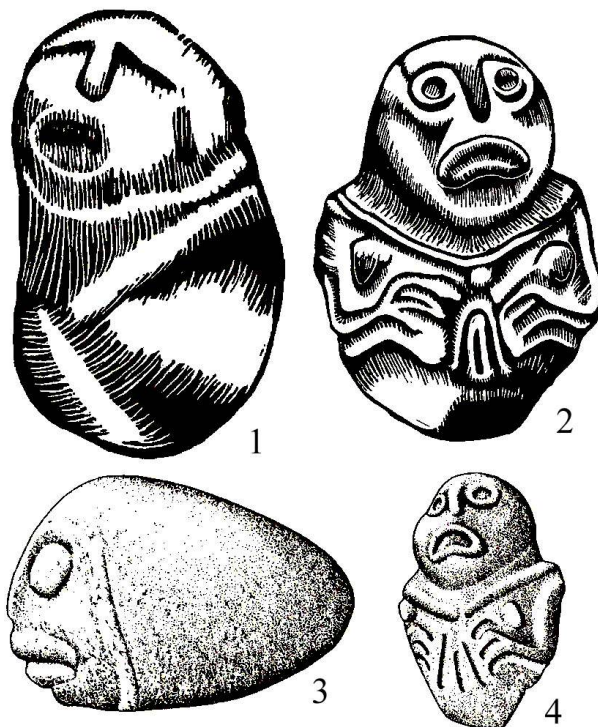

Obr. 39. Plán osídlení lokality Lepenski Vir Ic (podle *Handsman 1991*).

není výjimečná pouze skvěle zachovanými osmi vrstvami osídlení, obsahujícími typické trapézovité domy s vápencem vytvrzenou podlahou, v několika případech zdobenou červeným a bílým barvivem (*obr. 40*). Zásadní informace nám poskytuje i o místních pohřebních zvycích, jejichž variabilita je relativně vysoká. Ve vchodech všech domů bylo shodně situováno ohniště vyložené kameny, k němuž byl připojen kamenný „oltář“ (*Handsman 1991*). Zda se skutečně jednalo o domácí oltář, nevíme, jisté však je, že prostor pod ním byl vyhrazen pro pohřbívání zemřelých. Vyskytují se zde klasické inhumace celých těl i sekundární pohřby (zejména různých částí mužských lebek) (*Srejšević – Babović 1986*). *R. G. Handsman (1991)* tvrdí, že s pohřbenými lebkami souvisely i známé kamenné plastiky (*obr. 41*), které měly funkci pomníků či náhrobků.

Obr. 40. Půdorys trapézovitého domu z lokality Lepenski Vir. Vysvětlivky: *a* – otopné zařízení; *b* – kamenný blok; *c* – skulptury (podle Handsman 1991).

Obr. 41. Příklady monumentálních kamenných skulptur z Lepenského Viru (podle Müller-Karpe 1968; Handsman 1991).

Podle mého názoru však tato souvislost není prokazatelná. Je tedy patrné, že pohřbívání pod podlahami domů ve formě primárních i sekundárních pohřbů není záležitostí neolitu a praktikovalo se i ve starších společenských strukturách. Rovněž je velmi nepravděpodobné, že by se do oblasti mezolitických Železných vrat tento zvyk dostal z předovýchodních lokalit. Situace v této oblasti ukazuje na velmi specifický lokální vývoj, vzniklý nejspíše z paleolitického podloží, což by mohlo historii této tradice posunout ještě dál. V Lepenském Viru se vedle pohřbů v natažené poloze pod podlahami domů a sekundárních pohřbů částí těl objevují i pohřby vsedě, se zkříženými nohama (*ústní informace M. Budja*). Důležité je, že všechny pohřby na této lokalitě jsou vázány na sídlištní struktury, zejména na samotné obytné jednotky, což platí pro všechny mezolitické lokality z oblasti Železných vrat, zmíněné v tomto exkurzu.

Jen 10 kilometrů vzdálená je další známá lokalita mezolitického stáří, Vlasac. Je zajímavé, že dvě sídliště obdobného stáří vykazují tak odlišné typy obydlí i struktury pohřbů. Na rozdíl od Lepenského Viru byla zdejší obydlí kruhová nebo oválná, soustředěná kolem otevřeného prostranství. Pohřby se vyskytovaly mezi domy. Celkem zde bylo nalezeno 118 mužských a ženských hrobů, které byly součástí obytné sféry. Tento jev, přítomný na všech zmíněných lokalitách, velmi pravděpodobně ilustruje úzké vazby na předky a potažmo i na existenci jejich kultu. Setkáváme se s častým použitím červeného barviva, v ženských hrobech v oblasti pánve, v mužských na rukou a nohou a některé děti a dvě ženy byly červeným okrem pokryty celé (*Srejović – Babović 1986; Handsman 1991*). Dále zde byl na jednom místě odkryt depozit lidských pozůstatků, který obsahoval 165 kostí, pocházejících z těl minimálně 119 jedinců. Z Vlasacu II jsou rovněž známy sekundární pohřby fragmentarizovaných (záměrně rozbitých?) mužských lebek, umístěných v kruhových kamenných skříňkách. Na obou lokalitách bylo nalezeno minimum artefaktů v hrobové výbavě.

V oblasti Železných vrat bylo odkryto ještě několik dalších zajímavých mezolitických či mezoliticko-neolitických sídlišť, za všechny zmíním Padinu, v Srbské Vojvodině na břehu Dunaje, se dvěma fázemi osídlení, mezolitickou a neolitickou (náležíci starčevské kultuře). Na sídlišti byly opět objeveny trapézovité domy (osídlení je současné s Lepenským Virem I a II). V domech byly nalezeny artefakty *in situ* (*ústní informace M. Budja*), stejně jako v hrobech, které se nacházely převážně mezi nimi. Hroby obsahovaly vrstvy rybích kostí, které tvořily 80 % všech kostí nalezených na lokalitě, ale i kosti domácích zvířat (ovce, kozy, krávy, ve fázi B i psa), figurální a zoomorfní plastiku. Těla zemřelých byla zatížena balvany a někdy zasypána červeným okrem. Velmi podobná struktura hrobů i jejich výbava byla odkryta na sídlišti nejstarších zemědělců (Starčevo IIa-IIb) v Blagotin-Poljna. Zajímavá byla i struktura zdejšího sídliště, uprostřed stál centrální, rozměrný, zahloubený dům, okolo kterého byly rozmístěny menší domy, zřejmě běžné obytné jednotky. Zdejší pohřební zvyk, ukládat mrtvé okolo ohniště, s nohama směřujícíma k ohni, je rovněž pozoruhodný.

Zamíříme-li dále na severovýchod, narazíme v oblasti Dněperských vodopádů na jihovýchodní Ukrajině na mezoliticko-neolitickou lokalitu Nikolskoje. Zajímavá je nejen nálezy, ale i výzkumnou metodou, která si uložila za úkol na základě analýz dentálních patologií zjistit genderovou stratifikaci zdejší společnosti (*Lillie 1996*). Analýza dentálních patologií na kosterních pozůstatcích z několika lokalit v této oblasti prokázala, že v mezolitických lovecko-sběračských společnostech měly ženy a děti horší přístup ke zdrojům výživných proteinů než muži, na rozdíl od společností neolitických. Vzhledem k tomu, že v oblasti Dněperských vodopádů byl nalezen vysoký počet samostatných(!) hřbitovů z období pozdního mezolitu – raného neolitu, lze předpokládat, že vý-

sledky analýzy jsou objektivní. V samotném Nikolském bylo odkryto 137 hrobů, z toho 80 dospělých jedinců, 13 adolescentů a 9 dětí. Pohlaví bylo určeno u 30 mužů a 21 žen.

V obou fázích osídlení se vyskytovaly tři typy pohřbů, individuální, párové a skupinové. Individuální pohřby neobsahovaly žádnou hrobovou výbavu. Zajímavější byly hroby párové, které vždy obsahovaly společný pohřeb ženy a muže s relativně bohatou výbavou. Mezi párovými hroby se vyskytoval bohatý hrob dvou dětí, ve kterém byly nalezeny kulaté bílé korálky (tento artefakt byl spojen pouze s dětskými pohřby) a zuby cyprinida (sladkovodní ryby) pod pánevní kostí. Mezi skupinovými vynikají dva bohaté ženské hroby. První žena (20-25 let) byla pohřbena se šňůrou 67 achátových perel, druhá (35-45 let) měla ve výbavě kromě šňůry achátových perel ještě 50 zubů cyprinida a přívěsky ze zubů mladého jelena. Pohřební ritus byl na lokalitě jednotný v obou fázích osídlení, v natažené poloze na zádech (*Lillie 1996*). Hrobová výbava ani typy pohřbů pravděpodobně nezávisely na genderovém statusu zemřelého. Svědčí o tom například skutečnost, že hrobová výbava není (až na výjimku v podobě bílých korálků v dětských hrobech) vázána na věk ani pohlaví zemřelého, ale spíše na typ hrobu, ve kterém byl pohřben. Některé artefakty se vyskytovaly ve všech hrobech s výbavou (závěsky z jeleních zubů), některé však pouze v párových hrobech (kančí kly, nože, hroty šípů). I jejich množství bylo úzce vázáno na typ hrobu. Lze usuzovat, že hrobová výbava zde souvisela spíše s vertikální než s horizontální stratifikací. Dětské hroby jsou genderově zcela neodlišené, odrážejí však v náznacích společenské postavení. Jsou navíc často velmi bohaté, což platí pro většinu mezolitických lokalit (*Meiklejohn – Brinch Petersen – Alexandersen 2000; Chapman 2000*). To může mít několik důvodů, ten nejpravděpodobnější však je, že v lovecko-sběračských společnostech byly děti záhy integrovány do společnosti jako důležití ekonomičtí činitelé (sbírat plody může snadno i tříleté dítě, lovit ryby dítě jen o málo starší). Dětské hroby byly vybaveny podle stejného vzorce jako hroby dospělých, na sociální či genderový status poukazují snad jen bílé korálky. Stejný vzorec najdeme i na lokalitách v Pobaltí, v Nikolskoje i na dalších lokalitách v oblasti Dněperských vodopádů (např. sousedící Igren, Vasiljevka, Marjevka, Vovnigi a Jasinovatka a vzdálenější Osipovka a Derievka – *Lillie 1996*), kde téměř beze změn překračuje „mezolitickou datační hranici“ a udržuje se ještě dlouhou dobu v neolitu.

Společné i rozdílné jevy lze pozorovat zejména ve třech vzájemně propojených oblastech, pohřbívání, symbolickém prostoru domů a uměleckých motivech. Pohřbívání je oblastí, kde najdeme více rozdílů než shod, až na zmíněné lokality s kontinuálním osídlením, kde byla lokální tradice silnější než ekonomické změny a ritus se, až na typy artefaktů v hrobové výbavě, udržuje bez výraznějších změn i v neolitu (Nikolskoje, Padina aj.). Obecně platí, že mezolitické děti měly na pohřebištích často nejvíce milodarů ze všech zemřelých (*Tringham 1971; Parker Pearson 1982; 1999; Chapman 1996; Lillie 1996; Meiklejohn – Brinch Petersen – Alexandersen 2000*), často včetně genderově či věkově specifických (typ šperku, čepel aj.). Jak jsem již zmínila dříve, může být tento stav odrazem brzké integrace mezolitických dětí do sociálních a ekonomických struktur a/nebo odrazem sociálního statusu což by zase svědčilo o rozvinuté stratifikaci společnosti již v mezolitu.

Dalším společným jevem mezolitických, neolitických i mladších pohřebišť jsou sekundární pohřby částí těl, které se rovněž vyskytují v obou obdobích, mají pravděpodobně vysoce symbolický význam a mohou souviset s uctíváním předků. Zejména lebky (často mužské) byly samostatně pohřbívány na zvláštních místech, svázaných s obytnou jednotkou a často i specifickým způsobem. V Lepenském Viru či Vlasaci (*Chapman 2000*) byly mužské lebky umísťovány do kamenných skříněk vedle ohniště u

vchodu do domu, v Hódmezővásárhely-Gorsza zase byly objeveny přepálené lebeční kosti v ženské antropomorfní urně (Horváth 1987). Pohřbívaly se však i části dlouhých kostí, a to jak v mezolitu, tak neolitu. Velmi časté jsou i pohřby celých nebo částí těl pod podlahami domů, které můžeme sledovat na mezolitických i neolitických lokalitách celého světa, včetně Předního Východu. V neolitu se do pohřební symboliky přidalo zakomponování částí těl, většinou lebek, do zdí domů či jejich pohřbívání pod podlahy v místě ohniště (Körös, Starčevo, Vinča), spojené nejspíše s uctíváním předků. Podle mého názoru je pohřbívání v rámci obytných jednotek, ale i pohřby v jejich těsné blízkosti (Padina, Vlasac, Blagotin-Poljna a většina staroneolitických lokalit) v mezolitu i neolitu významově velmi podobným jevem.

Podobně lze spatřovat shody i v tzv. „smrti domu“, známé z archeologických i etnologických pramenů [Shanks – Tilley 1982; Hodder (ed.) 1982; Tringham 1991; Lévi-Strauss 1996a]. Z důvodu smrti důležitého člena rodiny nebo z jiného závažného důvodu již není dům nadále obyvatelný a musí být odstraněn. Tento jev⁶⁵ známe ve formě zachovalých požárových situací s artefakty (někdy i zemřelým jedincem) *in situ* z lokalit obou období, Lepenski Vir, Vlasac, Padina, ve starém neolitu pak zejména z křišské kultury, kde jsou nálezy tohoto typu časté (Handsman 1991; Chapman 2000). Zásadní rozvoj této tradice nastává však až na přelomu mladého neolitu a eneolitu. Někteří autoři uvažují o podobném jevu i v české LnK (Lutovský – Smejtek a kol. 2005).

Zajímavé podobnosti vykazují i výzdobné motivy, například ve známé italské Grotta dei Cervi (Jelení jeskyně), neolitické lokalitě s mnoha skalními malbami, byly nalezeny identické černočervené ornamenty jako v Lepenském Viru. Stejně tak se na obou lokalitách objevují kresby bezhlavých lidských postav, v některých případech jedoucích na jelenu (*ústní informace M. Budja*). Vzhledem ke kontextu, ve kterém byly podobné malby nalezeny například v Čatal Hüyük, lze usuzovat opět spíše na souvislost s předky a/nebo sekundárními pohřby (Lewis-Williams – Pearce 2008).

Pohřby z každého období mohou být i dobrým indikátorem sociálních změn, pokud existuje dostatek vhodných dat. Mám na mysli zejména hroby z tzv. přechodných období. Například v Nikolskoje se kolem roku 5000 BC mění skladba a vzhled hrobové výbavy, přestože ritus zůstává uniformní. Nádoby se špičatým dnem z hrobů mizí a jsou nahrazeny keramikou s plochým dnem, ubývá mikrolitické industrie a naopak přibývají nové typy industrie broušené (leštěné sekyry) a obecně vzrůstá počet a kvalita („hodnota“) artefaktů v hrobové výbavě (Lillie 1996).

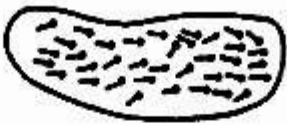

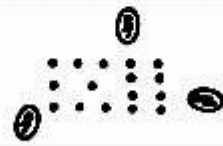

Ukazatelů genderového statusu či stratifikace není z mezolitického ani neolitického období tolik, aby se na jejich základě daly formovat jakékoliv závěry. Když neznáme identitu pohřbeného jedince (tj. alespoň pohlaví, ale i přibližný věk), nelze vyvozovat závěry z jeho hrobové výbavy, ani z typu pohřbu či umístění hrobu v rámci sídlištních struktur. Přestože není možné teoretizovat o genderové diferenciaci v mezolitu, jsem přesvědčena, že tento exkurz zpět po časové ose přinesl zajímavé informace o mezoliticko-neolitickém přechodu, a to nejen v oblasti pohřbívání. Lokality, o kterých jsem v tomto exkurzu hovořila, mají mnoho společného. Mimo jiné i fakt, že stírají hranice mezi mezolitem a neolitem a ukazují mnohem starší původ mnoha „neolitických“ kulturních jevů. Prezentují však i některá čistě „mezolitická“ specifika, která do neolitu většinou nepřežila.

⁶⁵ Poprvé patrně zaznamenaný v pavlovienu (DV 16) (Svoboda 2009).

4.2.2. Pohřbívání v evropském neolitu

Základní prostorový kontext evropských neolitických hrobů je v podstatě dvojitý, pohřby vázané na sídliště a pohřby od sídlišť oddělené. Právě přechod od prvního k (převážně) druhému je výrazným ukazatelem víceméně plošné změny v období mladého neolitu (a doby měděné v jihovýchodní Evropě). Pohřby vázané na sídlištní struktury jsou mnohem variabilnější a mají vyšší výpovědní potenciál, a to z jednoho prostého důvodu, jsou častěji nalézány, na rozdíl od samostatných hřbitovů, prostorově oddělených od sídlišť. *J. Chapman (2000)* vymezil pět základních socioprostorových typů hrobových uskupení, které identifikoval v rámci neolitu a starší doby měděné na Balkáně a v jihovýchodní Evropě (s důrazem na území Maďarska). Až na dataci (tedy cca 5200-3700 BC) je však toto vymezení platné pro celý evropský neolit, zejména v případě komplexu LnK (tab. 4; 5):

- a) pohřby jednotlivců pod podlahami domů;⁶⁶
- b) pohřby skupiny jednotlivců v blízkosti domu, tzv. „domácí shluk“;
- c) pohřeb příbuzenské skupiny v jedné nebo více malých skupinách v neobydlené části lokality;
- d) pohřby spřízněných členů skupiny na malých hřbitovech (desítky hrobů);
- e) pohřby členů velkých spřízněných skupin na velkých hřbitovech (i stovky hrobů).

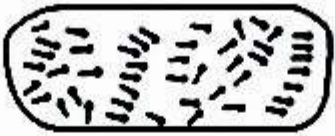

několik příbuzenských skupin		desítky až stovky pohřbů na pohřebišti
příbuzenská skupina		6-8 pohřbů v neobydlené části sídliště
rodina		2-3 pohřby v blízkosti domu
samostatný pohřeb v jámě nebo kulturní vrstvě		jednotlivec

Tab. 4. Příklady prostorového uspořádání pohřbů na území Maďarska v době 5200-4700 př. n. l. (podle *Chapman 2000*).

Velmi komplexní a různorodé pohřební zvyky nalezneme u staroneolitické kultury Körös v Maďarsku, která pravděpodobně sehrála důležitou roli při formování kultury s (alföldskou) LnK (*ústní informace K. Piatničkové*). Velmi výrazné jsou zde pohřby v rámci jednotek domácnosti na malých, otevřených sídlištích. Pro časně 6. tisící-

⁶⁶ Přiřadila bych i pohřby částí těl v prostoru obytné jednotky. Jde také o pohřeb, byť sekundární.

letí (kalibrovaně) př. n. l. vypočítal *J. Chapman (2000)*, že na přibližně dva domy s předpokládanou celkovou životností 50 let připadá 9(!) integrovaných primárních i sekundárních pohřbů. V souvislosti s domy se vyskytují čtyři typy pohřebních praktik: inhumace celých těl, pohřby samotných lebek, deposity kostí (zejména dlouhých a lebečních) a kremace částí těl. Relativně často je zdokumentován i proces, který známe ve

několik příbuzenských skupin		desítky až stovky pohřbů v řadách na pohřebišti
jedna příbuzenská skupina		desítky pohřbů na malém pohřebišti
dvě příbuzenské skupiny		10-30 pohřbů ve skupinách
rodina		pohřby v domě nebo pod jeho podlahou
jednotlivec		samostatný pohřeb v hrobové jámě

Tab. 5. Příklady prostorového uspořádání pohřbů na území Maďarska v době 4700-3700 př. n. l. (podle *Chapman 2000*).

formě archeologického pramenu pod názvem „smrt domu“, opuštěný a spálený příbytek, někdy i s pozůstatky zesnulého jedince [*Kalicz (ed.) 1977; Raczky 1983*]. Krišská kultura má takovýchto nálezů, tedy zachovalých požárových situací domů s mrtvým uprostřed, obloženým výbavou,⁶⁷ ve svém inventáři nejvíce ze všech evropských neolitických kultur. Z lokalit můžeme jmenovat např. Szolnok-Szanda-Tenyösiget či Szajol-Felsőföldék (*Raczky 1983*).

Ani pohřby krišské kultury, přes svou značnou variabilitu, nejsou členěny podle vzorce věk/gender. Výrazně převažují inhumace pod podlahou domu a pohřby v příbuzenských skupinách v těsné blízkosti obydlí nad kremacemi. Pohřební zvyky se mění a částečně ujednocují, i když v závislosti na území a lokální tradici, až s genezí a vývojem komplexu s lineární keramikou.

V rámci kulturního komplexu s lineární keramikou je nejmarkantnější změnou oproti předešlým obdobím vznik kostrových pohřebišť. Velká kostrová pohřebiště se vyskytují na území od jižního Slovenska (Nitra, Mlynárce), přes Moravu (Vedrovice)

⁶⁷ J. Chapman uvádí v hrobové výbavě i figurální plastiku, ale jsem přesvědčena, že se jednalo spíše o vybavení interiéru, ponechané v původním stavu.

po pařížskou kotlinu. Jistou výjimku tvoří území Čech, části Polska a maďarské kotliny, kde rozsáhlejší kostrová pohřebiště zatím chybí. Charakteristická je blízkost nekropolí k sídlištím, někdy i jejich integrace do sídlištních struktur (*Wunn 2001*).⁶⁸ Zemřelí bývají většinou uloženi ve skrčené poloze, v orientaci jsou však již patrné lokální zvyklosti. Ve střední Evropě převažuje poloha na levém boku ve skrčené poloze v orientaci východ-západ, ale existuje i mnoho výjimek, tento jev proto nelze paušalizovat. Zvláště v mladších fázích evropské LnK se objevují pohřby v natažené poloze, ale i pohřby zárovň, případně birituální (*Raczky 1983; Zápotocká 1998; Chapman 2000*). K těmto změnám navíc dochází na různých územích v různou dobu. Jak jsem zmínila, na území Čech, v Polsku a v maďarské kotlině velká pohřebiště dosud chybí. Stále zde převažují pohřby jednotlivců na sídlištích a v blízkosti domů, či skupinky hrobů v neobydlené části sídlišť. Na celém evropském území se pak začínají objevovat pohřby v různých typech sídlištních objektů.

V Maďarsku mizí s alföldskou LnK fenomén „smrti domů“, jako by dům měl nadále patřit spíše živým a vzdálenějším předkům, s nimiž může souviset i figurální plastika, ve větších či menších množstvích nalézaná v jejich prostorách.

Asi nejvíce archeologických pramenů pochází z pohřebišť německých, zejména v Horním Porýní, Sasku, okolí Halle, Posáli, Horní Falci, Dolním Bavorsku a oblasti středního Neckaru (*Zápotocká 1998; Kaufmann 2000; Wunn 2005*). Doposud největší koncentrace velkých kostrových pohřebišť byla objevena v okolí saského Erfurtu, což je však jistě dáno stavem výzkumu. Za všechny jmenujme Wittmar, Arnstadt Bruchstedt, Zauschwitz či Sonderhausen. Všechna tato pohřebiště čítala 10-300 hrobů. Ve Wittmaru jich LnK náleželo 51 a byly uloženy ve dvou různých orientacích (východ-západ, západ-východ), nezávisle na pohlaví (*Wunn 2001*), v Zauschwitz byl odkryt zajímavý hrob mladé dívky (asi 10 let staré), s perlovým náhrdelníkem, který vypovídá o kontaktech se Středomořím, v Sonderhausenu bylo objeveno více než 40 hrobů LnK, většina zesnulých byla uložena ve skrčené poloze na levém boku, ale čtyři byli uloženi v poloze natažené. Osm hrobů bylo párových a tři z nich obsahovaly zároveň kostrový pohřeb ve skrčené a natažené poloze. Třikrát se v hrobech vyskytla drtidla posypaná červenou a černou barvou, což evokuje kombinaci barev známou z mezolitických pohřebišť (*Srejović 1972*). Drtidla a mlýnky známe i z českých hrobů kultury s lineární keramikou (*Zápotocká 1998*). V Sonderhausenu bylo nalezeno i dřevo z rakví a mezi hroby byly na pohřebišti objeveny další objekty obsahující keramiku a drtidla (*Wunn 1997*). Kromě těchto zajímavostí se v hrobech vyskytuje spondylový šperk, který je pojičkem mezi jinak variabilními pohřby z celého evropského území.

Porýní se vyznačuje množstvím menších kulturních skupin, takže ani ritus zde není jednotný. Ještě jednu zajímavost bych chtěla zmínit, a to z Bavorska. V pozdějších fázích LnK zde na některých lokalitách zcela chybí ženské a dětské pohřby a někteří zesnulí mají ruce před obličejem, jako by si zakrývali tvář. S absencí dětských pohřbů se ostatně setkáváme i na lokalitách jihovýchodní Evropy.

Na těchto několika příkladech z evropského území jsem chtěla demonstrovat, že ač je pohřební ritus LnK často prezentován jako jednotný, není to tak docela pravda. Pokud bychom hledali nějaké společné prvky, je patrné, že se v hrobech LnK po celé Evropě objevuje podobné složení výbavy, někdy se však liší její distribuce mezi muže, ženy a děti. Na německých lokalitách je například spondylový šperk výhradně ženskou výbavou, na českém území tomu tak není atd. Obecně platí, že ve starém neolitu pomalu mizí výjimečně „bohaté“ dětské hroby, které známe z mezolitu, což může souviset se

⁶⁸ Například na pohřebišti ve Vaihingen an der Enz v blízkosti Stuttgartu byli zesnulí ukládáni do příkopu opevnění (*Krause 1997*).

změnou postavení dětí ve společenských strukturách. Rovněž lze pozorovat další obecně platný trend, a to postupné vzdalování hrobů od domů (někdy ve formě pohřebišť, jindy skupinek či jednotlivých hrobů v neobydleném prostoru sídliště). Situace, kdy jsou zesnulí ukládáni v blízkosti sídlišť, ale ne již přímo na nich, se vyvíjí v podstatě až do středověku. Myslím si, že prostorové uspořádání pohřebišť, lokace hrobů na sídlišti i mimo něj a jejich souvislost s obydlím vypovídají o komplexitě neolitické společnosti, jejích zvycích, tradici a vztahu ke komunitě a předkům daleko lépe, než stokrát opakovaná typologická a morfologická analýza hrobové výbavy a významu milodarů, která z naší strany nikdy nemůže být objektivní.

Co se týká genderové, sociální či věkové diferenciace, neodráží se v tomto období nijak výrazně v pohřebním ritu ani ve výbavě. Mužské i ženské pohřby jsou doprovázeny přibližně stejným množstvím artefaktů, v některých případech vázaných na pohlaví. Mužské, ženské i dětské hroby jsou někdy posypány červeným okrem. Snad jediným vybočením ze standardu LnK jsou chybějící mužské pohřby v domech na německém území (*Kaufmann 2000*). To je zajímavé zejména ve srovnání s mezolitem a starým balkánským neolitem, kde byly pohřby v domech (primární i sekundární) převážně mužskou doménou.

Komplex kultury s lineární keramikou vystřídal ve střední Evropě komplex s keramikou vypíchanou, v jihovýchodní části byla, co se týče sídelních struktur i pohřbů, výrazná kultura potiská, ale i mnoho dalších lokálních skupin. Pohřební zvyklosti se na celém území mění, nejedná se však o změny náhlé, spíše o postupnou adaptaci nových trendů během celého období středního neolitu. Projevují se například v biritualitě kultury s StK, kdy žárový ritus ke konci jejího trvání převládá, avšak skladba výbavy v žárových a kostrových hrobech se neliší (*Zápotocká 1998*). Většinou se jedná o keramiku ve spojení s broušenou industrií, v počtu 1-2 ks/hrob. Na německém území však po celý střední neolit nadále převažuje kostrový ritus. Na pohřebišti v saském Wittmaru byli zesnulí ukládáni ve skrčené i natažené poloze a jejich orientace byla velmi různorodá (*Wunn 2001*). Obecně začínají převládat pohřby na samostatných pohřebištích, hrobů v sídlištním kontextu výrazně ubývá, někde mizí zcela. Na německých pohřebištích rössenské kultury, která překlenuje do mladého neolitu, se začínají projevovat jisté změny, které nabývají na výraznosti právě v mladoneolitickém období. Mění se orientace uložení těla, která je například ve Wittmaru [*Müller – Bernbeck (Hrgs.) 1996*] sever-jih, v některých hrobech se objevuje výrazně vyšší množství šperků z mušlí, ulit a zvířecích kostí. Genderovou a sociální stratifikaci by zde mohla vyjadřovat i diferenciovaná poloha rukou v jednotlivých hrobech. Velké množství artefaktů i šperků se vyskytuje v rössenských hrobech na lokalitě Jordanów, častý je mramorový šperk u žen (*Wunn 2005*).

Velmi odlišná situace nastává ve středním (pozdním) neolitu jihovýchodní Evropy. Vznikají telly, které zcela mění dosavadní strukturu osídlení a zřejmě i pohřbívání. S obdobím tellů se objevují i první výraznější známky genderové a sociální diferenciace na pohřebištích (odlišná orientace uložení mužů a žen). Zajímavé je, že výbavy na tellových pohřebištích přibývá, ale není v ní rozdíl mezi ženskými a mužskými hroby. Na lokalitě Kisköre-Dunin v severovýchodním Maďarsku je dokonce patrná věková diferenciace, čím starší byl pohřbený jedinec, tím větší počet a propracovanost artefaktů v hrobové výbavě (*Chapman 2000*). Pohřby se sice vzdalují od obydlí, ale stále se ve skupinách objevují i v prostoru sídliště. Vedle toho existují i samostatná pohřebiště v blízkosti tellů či plochých sídlišť. Mrtví bývají často pohřbeni v dřevěných rakvích, pohřební zvyklosti jsou u všech zdokumentovaných sídelních struktur totožné. O genderové diferenciaci však svědčí různé prameny. Ve Varně I, kde bylo v hrobech zastoupe-

no celkem 19(!) druhů surovin, byly ženy a děti vyloučeny z jádra pohřebiště (*Chapman 1991; 1996*). Na pohřebišti vinčanské kultury Belo Brdo zase v posledních fázích pohřebiště výbava značně chudne, zejména u žen. V Makedonii a jižním Bulharsku, kde se tellová sídliště rovněž vyskytují, pohřebiště zcela chybí nebo nebyla nalezena. Vyskytuje se zde pouze pohřby na sídlištích ve formě skupin hrobů v mělkých jámách na odlehlem konci sídliště (těch je výrazně méně) a, častěji, sekundární pohřby ve formě zakomponování kostí/lebek zemřelých do areálu obydlí či přímo do zdí domů, což lze dobře pozorovat například na makedonské lokalitě Anza [*Gimbutas (ed.) 1976; Garašanin 1979*].

Pohřbívání ve středním (pozdním) neolitu je poznamenáno vysokou lokální variabilitou a zároveň výraznější genderovou a sociální diferenciací hrobů a jejich obsahu, která se v mladém (pozdním neolitu/době měděné) neolitu nadále prohlubuje.

Problémem při pokusu analyzovat mladoneolitické pohřbívání je vysoká variabilita jednotlivých kultur a jejich pohřebních zvyklostí. Za všechny tedy zmíním pouze lengyelský kulturní komplex, ve kterém se nově objevují větší rodinné skupinové hřbitovy, čítající 30-35 hrobů. Počty hrobů na objevených pohřebištích jsou obecně značně vysoké, například v Zengővárkony bylo odkryto 368 kostrových hrobů. Celých 11,2 % mužů zde bylo pohřbeno bez lebky, což zcela jistě souvisí s existencí sekundárních pohřbů, provozovaných pravděpodobně podle stále stejného vzorce a v duchu stejné tradice již od nejstaršího neolitu. Tzv. „hnízda lebek“ byla nalezena v Zenkővárkony, Lengyelu, Aszódu, ale i ve slovenském Svodíně (*ústní informace N. Pažinové*). Kostrový ritus lze považovat za obecný znak lengyelských pohřbů, ale je doložen zásadní rozdíl mezi východolengyelským okruhem, který pohřbíval své mrtvé na samostatných pohřebištích, a západolengyelským, kde byly pohřby, často v sídlištních jámách, součástí sídlištních struktur (*ústní informace I. Pavlů*).

Pro úplnost a v duchu dalšího zmatňování ostrých hranic mezi pravěkými kulturami, bych ještě ráda zmínila několik informací o pohřbívání v době měděné jihovýchodní Evropy. Zatímco v rané době měděné byli zesnulí pohřbíváni na samostatných hřbitovech, avšak bez výraznější genderové či sociální stratifikace, v pozdní době měděné je již genderová struktura pohřbů velmi výmluvná, objevují se kurhany a mohyly, vybudované na stálých sídlištích nebo ve volném prostoru v jejich blízkosti. *J. Chapman (1996)* je dokonce interpretuje jako miniaturní imitace tellů. Zásadní je, že všechny kurhany jsou primárně místem pohřbů dospělých mužů.

V jihovýchodo- a středoevropské archeologii představuje přechod od neolitu k době měděné (či chalkolitu/eneolitu) veliký kontrast. V počátcích tohoto období vznikají ploché hřbitovy, postupně mizí pohřby na sídlištích a výrazně se projevuje genderová stratifikace. *J. Chapman (1996)* uvádí tři trendy, které přicházejí se starší dobou měděnou (eneolitem) v jihovýchodní Evropě, avšak jejich platnost lze rozšířit na větší evropských území. Důležitá je jejich vzájemná provázanost a závislost:

- 1) výraznější rozdělení ženské a mužské ekonomické síly v domácí sféře;
- 2) stále výraznější prostorová separace zemřelých od živých;
- 3) zvyšující se diferenciaci mezi genderovými identitami na základě hrobových dat.

Vznik kurhanů v pozdní době měděné a další vývoj tyto trendy ještě posiluje. Kurhany v podstatě vylučují ženy z jednoho typu pohřbů. První jasné známky genderové diferenciaci se však, jak jsem uvedla formou příkladů, objevují již v pozdním neolitu.

Neolitické pohřební zvyky byly mnohem pestřejší a různorodější než se často naznačuje. Věřím, že prezentované příklady tuto variabilitu dostatečně ilustrovaly. Je však nespornou skutečností, že se tyto zvyky během neolitu skutečně mění podle jistých vzorců, tato změna je však pozvolná a nepřichází náhle se „začátkem“ či „koncem“ období některé z neolitických kultur. V neolitu lze rovněž vypořádat určité vzorce souvislosti „hrobových uskupení“ a sídlištních struktur, které se navzájem prolínají a mizí, aby se o něco později objevily jinde (tab. 6). To může souviset s vývojovou etapou konkrétní skupiny, jejím sociálním uspořádáním či ekonomickými poměry, ačkoliv vět-

období	datace kal.	posloupnost lokalit a pohřbů, jihovýchodní Maďarsko		struktura osídlení
		sídelní aspekty	pohřební aspekty	
starý- střední neolit	5200- 4900			selektivní kol. okrajů náplav. rovin
střední neolit	4900- 4600			rychlá expanze do všech pásem
mladý neolit	4600- 3900			soustředěné osídli. okrajů nápl. rovin
st.-stř. doba měděná	3900- 3300			rozptýlení podél okrajů nápl. rovin
pozdní doba měděná	3300- 2800			změna osídli. určité rozptý- lení
pozdní doba měděná	2800- 2400			meziríční erozní území
st.-stř. doba bronz.	2400- 1600			soustř. tálly, rozptýlené farmy

Tab. 6. Vývoj struktury sídelních a pohřebních areálů na území Maďarska (podle Chapman 1996).

šina těchto změn se dříve nebo později plošně uplatňuje na celém území osídleném v neolitu.

Genderové a sociální odlišnosti v pohřebním ritu se poprvé objevují v závěru kultury s LnK, markantnější jsou ve středním neolitu, v mladém už pak nastupuje velmi výrazná lokální variabilita. Poukazují na to i jednotlivé pohřby. Zatímco téměř celé období trvání LnK a dalších kultur starého neolitu se v hrobové výbavě prezentuje jako genderově i sociálně nestratifikované a jeho pohřby ještě nemají jednotnou podobu samostatných pohřebišť, oddělených od sídelních prostor, v pozdějších obdobích, zejména v mladém neolitu, se tato diferenciaci v hrobových celcích projevuje mnohem výrazněji, aby nakonec převládla.

Co je velmi důležité, ukazatele genderového a/nebo sociálního statusu, pokud jsou přítomny, jsou velmi variabilní, takže na jejich základě nelze s obecnou platností předpokládat, že například „bohatý“ hrob reprezentuje osobu na (potenciálně, pokud jde o dítě) vysoké pozici ve společenském žebříčku. To platí o i samotné hrobové výbavě. Ta je sice víceméně „uniformní“ (co do počtu a typu artefaktů v hrobové výbavě – keramika, nástroje, občas šperk), ale zároveň natolik variabilní, že z jejího samotného složení nelze vyvozovat obecně platné závěry. Jak jsem již zmínila v předchozím oddíle, je potřeba se soustředit spíše na hrobový celek, jako součást širšího kontextu sídelních, sociálních a duchovních či náboženských struktur, než na jako na „zemřelého“ a jeho „výbavu“. Pouze v takovém kontextu se navíc mohou odrážet zlomky pohřebních zvyklostí a rituálů. Jenom kontextuální analýza nám může objasnit souvislosti pohřbů s uctíváním předků a jen v sociálním kontextu lze také například uvažovat o důvodu

absence „bohatých“ dětských hrobů, které známe z mezolitu. Platí to samozřejmě pro veškeré specifické jevy, které chceme v souvislosti s pohřby analyzovat.

Když se na strukturu neolitického pohřbívání podíváme v časovém kontextu, zjistíme, že všechny tehdy vytvořené trendy v podstatě existují i dnes: biritualita, hromadné hroby, mrtví předkové uloženi v domě, nebo rozptýl popela (*Zápotocká 1998*). I dnes se „typy pohřbů“ liší lokálně i v rámci jedné „kulturní skupiny“. Někde převládá rítus žárový, jinde kostrový nebo jsou přítomny oba. Mějme toto na paměti při vytváření teorií o pravidlech pravěkého pohřbívání, jejich změnách a jejich významu v životě pravěkých kultur.

4.2.2.1. Hrobová data z českého území

Analýza hrobových dat z území Čech je komplikovanou záležitostí. Doposud byla zpracována jen malá část pohřbů a pohřebišť z období neolitu, rozhodně menší, než by odpovídala stavu výzkumu. Mnohá z nich sice možná zpracována byla, ale nebyla publikována, což přináší stejný výsledný efekt. V tomto oddílu proto plně vycházím z dat, publikovaných v doposud posledním komplexním katalogu, zpracovaném *M. Zápotockou (1998)*.

Původním záměrem byl pokus o genderovou analýzu českých hrobových dat, jak jsem však během studia podkladů zjistila, jednalo se o plán nereálný, tedy pokud by mělo jít o komplexní analýzu se všemi jejími náležitostmi. Hrobových celků, které by splňovaly potřebná přísná kritéria, je málo, mnoho nálezů je navíc velmi starého data a spolehlivost údajů, které již většinou není možné zpětně ověřit, je přinejmenším sporná. Pokusila jsem se tedy alespoň nabídnout pohled na pohřbívání v českém neolitu, který je metodami genderové archeologie silně inspirován.

Katalog *M. Zápotocké (1998)* ukazuje, že i relativně chudý soubor českých pohřbů může poskytnout bohaté informace. Zahrnuje velký počet nálezových situací, z nichž 231 bylo autorkou s jistotou určeno jako hrobové celky. Genderovou analýzu (v tomto případě její velmi okleštěnou verzi) je však možné provádět pouze na pohřbech jedinců, u kterých bylo určeno pohlaví, a kteří byli alespoň rámcově zařazeni do věkové skupiny. Protože pohřbů, které by splňovaly obě zmíněná kritéria, je v českém souboru minimum, rozhodla jsem se je sledovat odděleně a zjistit, zda tato metoda přinese nějaké výsledky. Analyzovala jsem tedy zvlášť skupinu pohřbů, u kterých bylo určeno pohlaví (těch je ovšem z celkového počtu pouze 27) a zvlášť pohřby jedinců, kteří byli zařazeni do věkové skupiny. Ty tvoří o něco početnější složku analyzovatelných dat.

Jedinců, u kterých se podařilo určit pohlaví, příslušnost k věkové skupině nebo (výjimečně) obojí, je v souboru celkem 99, pohřbených v celkem 85 hrobových celcích. To je z původního počtu 231 hrobů téměř přesná třetina. Z těchto 85 hrobových celků jich 26 náleží kultuře s LnK, 56 kultuře s StK a pouhé 3 jsou datovány do období lengyelské kultury. Pohřby lengyelské kultury do analýzy pro jejich evidentně nulovou výpovědní hodnotu nezahrnuji, stejně jako 7 hrobových celků s nejasnou datací. V tabulkách se ovšem objevují, aby byly údaje kompletní (*tab. 7*).

Prvním ze sledovaných aspektů byly nálezové kontexty pohřbů, tedy jejich lokace v rámci sídelních (či sídlištních) struktur. Struktura prostorového rozmístění pohřbů (*tab. 8*) odpovídá struktuře pohřbů platné pro většinu neolitických kultur v daných obdobích, které byly podrobně rozebrány v předchozím oddíle (*tab. 6*). Největší část pohřbů (pro LnK plná třetina) pochází z hrobových jam, druhým nejčastějším nálezovým kontextem jsou sídlištní jámy rozličného charakteru. Vzhledem ke zlomkovitosti údajů o starších nálezech není bohužel možné zjistit, kde byly tyto jámy umístěny ve vztahu

k obytným jednotkám. Zatímco u LnK představují pohřby v sídlištních objektech 24 % z celkového počtu, u pohřbů StK je to již pouhých 7 %, a to i přesto, že tato kultura je v analyzovaném souboru zastoupena nejpočetněji. Z obou kultur známe též pohřby v zásobních jamách, přestože, zejména u nálezů staršího data, lze pochybovat o spolehlivosti jejich určení. V mnoha případech se mohlo jednat i o jiný typ sídlištního objektu. Po jednom pohřbu kultur s LnK a LgK pochází z kontextu jeskyně, LnK je reprezentována pohřbem dítěte v jeskyni Prokopského údolí, s relativně početnou výbavou (*tab. 7*). Další pohřby pocházejí z komplexů sídlištních jam nebo je jejich kontext nejasný, což v těchto případech znamená totéž – nelze je analyzovat. Ve srovnání se situací ve starém a středním evropském neolitu je důležité, že jí struktura českých pohřbů ve vztahu ke strukturám sídelním proporcionálně odpovídá. V Čechách sice dosud chybí rozsáhlá kostrová staroneolitická pohřebiště (stejně jako například v Polsku či maďarské kotlině), ale to je spíše dáno stavem výzkumu. Zarážející je snad jen malý počet pohřbů v prostoru obydli nebo jejich bezprostřední blízkosti, protože ten nemůže být stavem výzkumu příliš ovlivněn. Pro LnK nemáme v rámci analyzovatelného souboru zdokumentován žádný, pro StK jsou zdokumentovány 3 případy. Nutno dodat, že od roku 1998, kdy vyšla publikace *M. Zápotocké*, je mezi nepublikovanými pohřebišti jistě mnoho důležitých nálezů, které by strukturu českých pohřebišť doplnily o nové informace. Bohužel, do této analýzy je nelze zařadit.

V různých kontextech, tj. hrobových jamách i sídlištních objektech, se objevují i párové a skupinové pohřby, jejichž interpretace bývá často tvrdým oříškem. Ve sledovaném souboru se vyskytuje 5 případů, 2 z nich náleží LnK, 3 StK (*tab. 7*). Ve dvou případech se jedná o pohřby párové; v Hořanech (o. Kutná Hora) byl objeven společný pohřeb staršího muže a dospělé ženy (LnK), v Miskovicích (o. Kutná Hora) pak hrob dospělého jedince a dítěte (StK). Šlo by snad uvažovat o společném pohřbu matky a dítěte, u jedinců však nebylo určeno pohlaví. V souboru se také vyskytují 3 hroby skupinové. Pohřeb 5 dětí a jednoho mladistvého z Třebestovic (Nymburk), patřící LnK, by mohl poukazovat na jev, vyskytující se na několika evropských lokalitách (*Chapman 1996; Welinder 1998*). Ten bývá na základě etnologických paralel interpretován jako „oběť“ nebo pohřeb dětí, které ještě nebyly integrovány do společenských struktur (například formou přechodového rituálu (*Ucko 1969; Frazer 1977*)). O dalších příkladech z evropského území bude podrobněji pojednáno v oddíle, zabývajícím se dětskými pohřby. Dva zbylé skupinové pohřby náleží kultuře StK, hromadný hrob 3 dospělých jedinců bez výbavy (Krpy, o. Mladá Boleslav) a na české poměry doposud unikátní pohřeb rodiny (2 starší dospělí jedinci, 2 děti a 1 mladistvý) z Loděnic u Berouna.

Často sledovaným aspektem bývá u pohřbů „bohatost“ jejich výbavy. I v českém souboru se takové hroby vyskytují, ale objektivně posoudit, který z nich je „bohatý“ a který již ne, mně připadá jako téměř nemožný úkol. Toto rozlišení je činěno z pohledu dnešních archeologů, což výrazně snižuje jeho interpretační objektivitu. Na základě dostupných archeologických dat totiž nelze tvrdit, že pokud má některý jedinec vyšší počet artefaktů ve výbavě než jiný, určuje to například jeho společenský status. Jde o to, že z dnešního, ekonomicky determinovaného pohledu je bohatší výbava automaticky atributem bohatšího nebo společensky významnějšího jedince, což ovšem nemusela být v pravěké společnosti vůbec pravda, mimo jiné i proto, že se ve sledovaném souboru většinou jedná o hroby dětské (například Tetín, Platiště nad Labem LVII a LVIII). Těch několik přívěsků, případně nástrojů „navíc“ (často se jedná pouze o jeden či dva kusy), mohlo být i osobním darem rodičů či příbuzných jako symbol rozloučení se s milovaným dítětem, bez obecného společenského významu. Navíc se, až na naprosté výjimky, v hrobech nezachovala složka výbavy z organických materiálů (až na zvířecí

Lokalita	okres	Publaci	věková skupina	ritus	kultura	kontext	objekt	výbava	karamika	nástroje	ozdoby	zvláštní kosti	červené barvivo	ostatní předměty	poznámky
Prácheň B - Bubeneček B	Prácheň	7	adultus - mladina	K	SKK	hrdlová jama		+	+	-					
Prácheň B - Bubeneček D	Prácheň	7	infans	K	SKK	adultová jama		+	+	-					
Prácheň B - Bubeneček E	Prácheň	7	adultus	2	SKK	nejasný		+	+	-					
Prácheň B - Dolníok A	Prácheň	7	infans	2	SKK	hrdlová jama		+	+	-	2 domnělé prácheňské kosti				
Prácheň B - Dolníok B	Prácheň	7	infans III (10)	K	SKK	nejasný		+	+	SL, BI		neopálené kosti			
Prácheň B - Dolníok A2	Prácheň	7	adultus	2	SKK	hrdlová jama		+	+	-					
Prácheň B - Dolníok A3	Prácheň	7	adultus	2	SKK	hrdlová jama		+	+	-					
Prácheň B - Dolníok A4	Prácheň	7	adultus	K	SKK	hrdlová jama		+	+	-					
Prácheň B - Dolníok A5	Prácheň	7	adultus	2	SKK	hrdlová jama		+	+	SL, přehrádek SL, BI					
Prácheň B - Dolníok B	Prácheň	7	infans	K	SKK	adultová jama		+	+	-		neopálené kosti			
Větrná (v Chrástě)	ČV	17	mladina I	2	SKK	nejasný	2010/14	+	+	-					
Záhoř	LN	7	infans	K	SKK	hrdlová jama		-	-	-	napřesávaný náhradek				
Královský Větrný	MČ	17	adultus - mladina	K	SKK	hrdlová jama		+	+	-		neopálené kosti			
Ločkovice	HK	7	infans B	K	SKK	hrdlová jama	7/79	+	+	SL, BI			*		
Slavětín	NS	7	infans III (B - 10)	K	SKK	hrdlová jama		+	+	-					
Slavětín C	NS	7	adultus (25 - 30)	K	SKK	nejasný		+	-	-	přehrádky z prácheňské kuli	neopálené kosti			
Záhoř	LN	7	mladina	K	SKK	hrdlová jama	2	+	+	SL, BI					
Prácheň	SK	7	infans	K	LPH	infans (hrdlová)		+	-	-	napřesávaný náhradek				
Ločkovice	HK	7	infans	K	LPH	adultová jama	4/202	+	+	-				střížky	
Prácheň (v Chrástě)	ČV	17	adultus II	K	LPH	hrdlová jama	50, 51	+	+	-					

Tab. 7. Neolitické pohřby z českého území (výběr) (podle Zápotocká 1998). Tabulka v plné verzi je zařazena na konci práce.

kontext	LnK	StK	LgK
hrobová jáma	11	43	1
sídlíšní jáma	8	4	1
komplex jam	2	1	-
zásobní jáma/ silo	2	1	-
jeskyně/ převis	1	-	1
prostor obydlí	-	3	-
nejasný/ neznámý	3	4	-
celkem hrobů/ pohřbených jedinců	27/33	56/63	3/3

Tab. 8. Hrobové kontexty českých neolitických pohřbů.

kosti, které jsou pravděpodobně pozůstatkem potravinových darů), tudíž je výbava v podstatě nekompletní (Härke 1997a). Množství potravin, kterými byl zemřelý vybaven na svoji poslední cestu, mohlo však právě být ukazatelem jeho majetkoprávního postavení ve společnosti (Lévi-Strauss 1996b). Z těchto důvodů není „bohatost“ hrobů, na rozdíl od genderově či věkově vázané výbavy, objektivním kritériem pro jejich analýzu, a proto tento aspekt nesledují.

Velmi důležitou součástí genderové analýzy je sledování hrobové výbavy pohřbeného jedince v závislosti na pohlaví, neboť výbava někdy bývá⁶⁹ genderově specifická. Pokusila jsem se o to i v rámci českého souboru, avšak počet analyzovatelných pohřbů je tak nízký, že zjištěné výsledky mají spíše informační charakter (tab. 9). Hro-

	LnK		StK		LgK	
	♂	♀	♂	♀	♂	♀
keramika	4	6	3	11	-	1
ŠI	-	2	2	2	-	-
BI	-	1	1	1	-	-
spondylus	-	-	-	-	-	1
mušle	-	1	-	-	-	-
jiné ozdoby	-	-	1	-	-	1
nespálené zvířecí kosti	-	1	1	1	-	-
přepálené zvířecí kosti	1	-	-	4	-	-
uhlíky	-	-	-	5	-	-
molusky	-	1	-	-	-	-
plastika	-	-	-	1(?)	-	-
celkem hrobů dle pohlaví	4	6	4	12	0	2
celkem hrobů	10		15*		2	

Tab. 9. Distribuce hrobové výbavy podle pohlaví. Vysvětlivky: * – součástí nálezů StK je i pohřbená rodina z Loděnic u Berouna, kde bylo z pěti jedinců pohlaví určeno u dospělého muže a ženy, pravděpodobně rodičů zbývajících tří jedinců, spadajících do kategorie infans a juvenis.

⁶⁹ Týká se to zejména mladších fází neolitu, ale výjimečně jsou doklady genderové diferenciaci hrobové výbavy známy i z některých mezolitických pohřebišť (Schmidt 2000).

bová výbava celkem 37 jedinců,⁷⁰ u kterých bylo pohlaví určeno, se nijak nevymyká standardu kultur, kterých jsou součástí, ani nevykazuje, na rozdíl od zahraničních lokalit, žádná lokální specifika. Keramikou byli vybaveni všichni zemřelí až na jednoho, z nástrojů se vyskytuje štípaná (šipky, čepele, v jednom případě i jádro kamenné suroviny), broušená (sekery, kopytovité klíny) a v několika případech i kostěná (šídla, jehly) industrie. Často se objevují nespálené a přepálené zvířecí kosti (jejich stav je většinou závislý na ritu, ale ne vždy). Podle *tab. 9* se zvířecí kosti vyskytují častěji v ženských hrobech, tento údaj však nemusí být směrodatný, neboť pohřbů s určeným pohlavím je obecně málo a pohlaví se navíc ve více případech podařilo určit právě u žen. O případné souvislosti uhlíků s výbavou by se snad dalo uvažovat v případě kostrových hrobů, kde jejich přítomnost, vzhledem ke způsobu pohřbu, není tak předpokladatelná, spíše se však jedná, stejně jako v případě mazanice, o součást hrobového zásypu. V jednom případě uvádí *M. Zápotocká (1998)* zlomek plastiky v hrobě dospělé ženy na pohřebišti v Miskovicích (o. Kutná Hora). Sama autorka však tuto položku označila otazníkem a i já se spíše kloním k názoru, že se jedná o nestandardní zlomek keramické nádoby, například část aplikované výzdoby či funkčního prvku. I na základě výsledků z nepočetného českého souboru lze ovšem vyvodit, že hrobová výbava není v závislosti na pohlaví diferenciovaná.

Daleko zajímavější výsledky přinesla genderová analýza hrobové výbavy v závislosti na věkové skupině (*tab. 10*). Celkem 85 jedinců (27 LnK, 56 StK, 3 LgK) bylo zařazeno do věkové skupiny. V této části analýzy bylo použito pouze rámcového zařazení, tedy infans, juvenis, adultus, maturus, senilis (*Stloukal a kol. 1999*), přestože u některých jedinců byl ještě věk upřesněn stupni (*tab. 7*). Nebylo jich však mnoho, proto by dělení do stupňů nebylo pro zjištěné výsledky nijak určující, naopak by čtenáře mátló, neboť by je příliš štěpilo. Stupňové dělení by jistě bylo významným ukazatelem při zpracování jednoho konkrétního pohřebiště, kde by mohlo přinést zajímavé výsledky, pro účel genderové a sociální komparace v souboru hrobových celků z mnoha různých lokalit a tří kulturních celků je rámcové zařazení plně dostačující.

V kultuře s LnK byly největším počtem artefaktů v hrobové výbavě doprovázeny skupiny infans a adultus. U celkem 25 jedinců z těchto věkových skupin (14 infans, 11 adultus) byly ve výbavě zastoupeny všechny typy sledovaných artefaktů (i když samozřejmě ne najednou). Nejpočetnější složku tvořila tradičně keramika, která se ovšem v podobném poměru (téměř 100 %) vyskytovala i u všech ostatních věkových skupin. Další typy artefaktů však byly v drtivé převaze přítomny pouze u dětí a dospělých (adultus), přičemž u dětí ještě častěji než u dospělých, jak je patrné například u ozdob. Dětské hroby mají navíc ve starém i středním neolitu jedno specifikum, pouze v nich se totiž vyskytuje kostěná industrie. Tento jev má analogie například na neolitických pohřebištích jihovýchodní Evropy (*Rega 1997; 2000*). Dalo by se tedy uvažovat o genderové diferenciaci, jejíž pozadí nám však prozatím zůstává skryté. Z dalších specifických artefaktů se v hrobech vyskytují i miniaturní keramické nádoby (1x infans a překvapivě i 1x adultus)⁷¹ (*obr. 42*), typ artefaktu, který je na celém evropském území v neolitu i pozdějších obdobích spojován zejména s dětskými pohřby. Jeho možnému významu se bude věnovat jeden z dalších oddílů této kapitoly.

⁷⁰ Z nichž jsou navíc ještě dva případy nejasné: u pohřbu dospělé ženy z Prahy-Podbaby, který pocházel z kulturní vrstvy, nebylo zdokumentováno nejbližší okolí hrobu a tudíž ani případná přítomnost výbavy a u pohřbu dospělého muže z Hořan (o. Kutná Hora) byl hrobový kontext nejasný, výbava nepřítomná, nelze tudíž s jistotou tvrdit, že se vůbec jednalo o hrob a nejasná je i jeho případná datace.

⁷¹ Další dva exempláře známe z Prahy-Vokovic, kde však nebylo určeno pohlaví ani věková skupina pohřbeného jedince, a z Kolína D, kde je souvislost miniaturní s hrobovým celkem nejasná.

V kultuře s StK opět vykazují největší počet artefaktů v hrobové výbavě skupiny infans a adultus, v poměru k LnK jsou však bohatší i hroby skupiny maturus. Například 5 z celkového počtu 8 sledovaných pohřbů v této kategorii má ve výbavě štípanou industrii, 2 z nich navíc i exempláře industrie broušené.⁷² Nejmenší počet artefaktů opět připadá na skupiny juvenis a senilis, ovšem v případě druhé jmenované (stejně jako u LnK) nejsou výsledky směrodatné, neboť ji v každé kultuře zastupuje pouze jeden hrob. Kostěná industrie je opět spojena výhradně s dětskými pohřby, stejně jako miniatury, tentokrát broušené industrie (*obr. 42*). Všechny 3 zdokumentované exempláře pocházejí z jediného dětského hrobu LVII, skupiny infans II, z Plotiště nad Labem. Z dětských hrobů StK pocházejí také téměř všechny nalezené šperky a ozdoby. Výskyt zvířecích kostí (opět nespálených i přepálených) je pak mezi skupinami infans a adultus poměrně vyrovnaný, stejně jako výskyt červeného okrového barviva v hrobech. Červený okr se jako součást pohřbů vyskytuje již od paleolitu, pokračuje v mezolitu, kde je součástí zejména mužských hrobů (někdy se objevuje i v ženských a dětských, například v Lepenski Vir) a neolitu, kde přítomnost není pohlavně ani věkově vázaná, ale častější je jeho výskyt v hrobech dětských.

Staroneolitické a středoneolitické pohřby z českého území nevybočují, co se týče zastoupených hrobových kontextů, lokace pohřbů v rámci sídelních struktur a skladby hrobové výbavy, nijak ze standardu platného pro zastoupené kulturní skupiny (*Chapman 1996; 2000*) a nevykazují ani výrazná lokální specifika, jako je tomu například v sousedním Německu (*Krause 1997; Kaufmann 2000; Wunn 2001*). Jediným lokálním specifikem pro kulturu s LnK je absence rozsáhlejších kostrových pohřebišť na našem území, známých z většiny sousedních zemí, která by doplnila obraz o pohřebních zvyklostech v tomto období. Výbava pohřbů, spadajících do starého a středního neolitu, je spíše chudší, standardně se vyskytuje keramika, broušená a štípaná industrie, méně hojně jsou zvířecí kosti a ozdoby těla i oděvu (například mušle, zvířecí zuby atd.). Výjimečně se vyskytnou i ne zcela typické artefakty, například obilná zrna (2 případy), jádro kamenné suroviny či jiné netypické kamenné nálezy (2 případy) nebo mlýnky a drtidla (2 případy).

Pokus o analýzu hrobové výbavy v závislosti na věku zemřelého, silně inspirovaný metodami genderové archeologie, přinesl poměrně zajímavé výsledky, které lze shrnout v následujících tvrzeních, týkajících se zároveň i lokace pohřbů v rámci sídelních struktur:

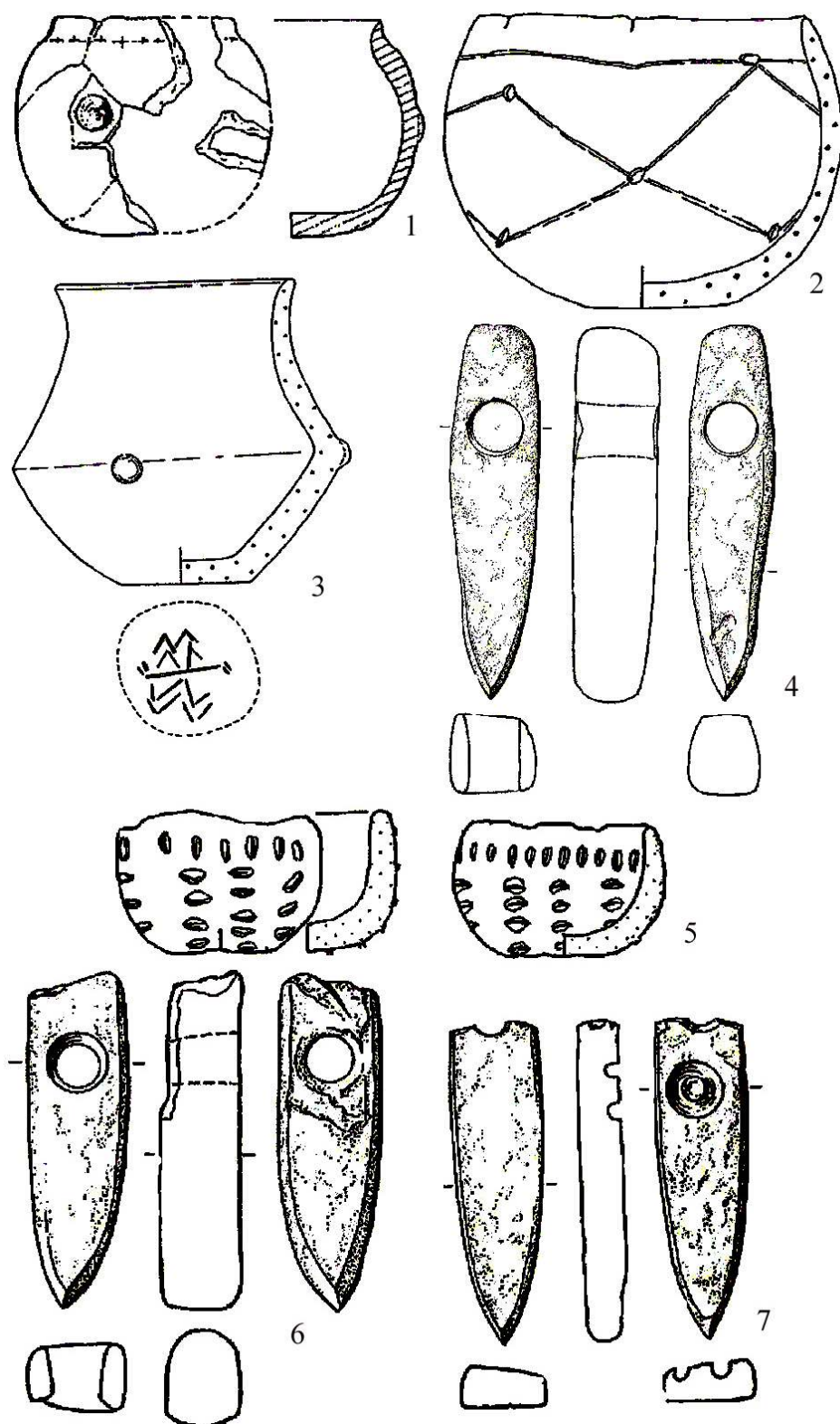
1) V kultuře s LnK bylo nejvíce artefaktů ukládáno do hrobů dětem a dospělým (adultus), což odpovídá pohřebním zvyklostem této kultury na celém území jejího rozšíření. Tento trend, spolehlivě pozorovatelný již od mezolitu, pravděpodobně souvisí s genderově-sociálním postavením těchto dvou skupin v rámci společenských struktur a mizí až se vznikem výrazněji sociálně stratifikované společnosti v mladším pravěku (počínaje mladým neolitem), aby se znovu objevil na přelomu letopočtu (*Chapman 1996; Lillie 1996; Rega 1997; Weglian 2001*).

2) V kultuře StK rovněž platí, že nejvíce artefaktů ve výbavě mají děti a dospělí, ale přibývá i artefaktů ve výbavě skupiny maturus, což může opět souviset s výraznější

⁷² Broušená industrie byla velmi častým nálezem i na pohřebišti StK v Horoměřicích (Praha-západ). Jeden až 2 kusy obsahovala nejméně polovina žárových hrobů z celkového počtu 35. Strukturu podle věkových skupin bohužel neznáme, neboť tento výzkum z roku 2003 dodnes nebyl zpracován.

	LaK					StK					I pK				
	infans	juvenis	adultus	maturus	senilis	infans	juvenis	adultus	maturus	senilis	infans	juvenis	adultus	maturus	senilis
keramika	8	2	10	3	1	17	4	21	8	1	1	1	1	1	1
miniatury keramiky	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ŠI	3	1	4	-	-	8	2 ^{na}	3	3	-	-	-	-	-	-
hl	2	-	3	-	-	8	1	6	2	-	-	-	-	-	-
Kl	1	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
mlynček/ drnčlo	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
jiné nástroje	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
miniatury nástrojů	-	-	-	-	-	3*	-	-	-	-	-	-	-	-	-
spomýhač	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
ječiení grunde	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
jiné sochoty	2	-	1	-	-	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-
máble	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
maličky	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ocedlené zvířecí kosti	1	-	3	-	-	4	-	3	1	-	-	-	-	-	-
přepážené zvířecí kosti	-	-	-	1	-	3	-	6	1	-	-	-	-	-	-
červená barvivo	6	-	1	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-
ubítky	1	-	2	-	-	5	-	7	2	-	-	-	-	-	-
celkem jedince	14 ^{***}	3	13	3	1	20	4	30	8	1	1	1	1	8	8
celkem hrobu	14	3	13	3	1	20	4	30	8	1	1	1	1	8	8
	27					55					55				

Tab. 10. Distribuce hrobové výbavy na základě příslušnosti k věkové skupině. Vysvětlivky: * – všechny 3 exempláře (miniaturní sekera a 2 miniaturní kopytovité klíny) pocházejí z hrobu LVII v Plotištích nad Labem (HK) (Zápotocká 1998); ** – souvislost ŠI se dvěma jedinci z věkové skupiny juvenis není jasná, pocházejí totiž z rodinného hrobu v Loděnicích (BE) a ŠI mohla být určena jinému členu rodiny; *** – 5 zástupců věkové skupiny infans pochází ze společného hrobu v Třebestovicích (NB). Tabulka v plné verzi je zařazena na konci práce.

Obr. 42. Miniatury nádob a nástrojů českého neolitu. Vysvětlivky: 1 – Hrdlovka; 2 – Praha-Vokovice; 3 – Vrbčany; 4, 6, 7 – Platiště nad Labem; 5 – Kolín D (podle Zápotocká 1998).

genderovou a sociální stratifikací, kdy měnící se společenská struktura dodává příslušníkům této věkové skupiny na důležitosti, například díky jejich „životní moudrosti“, jako je tomu často u přírodních národů, nebo majetkoprávnímu postavení (*Lévi-Strauss 1988*).

3) V obou kulturách, stejně jako v jihovýchodní Evropě či na Balkáně, je kostěná industrie spjata výhradně s dětskými pohřby, stejně jako miniatury nádob a nástrojů.⁷³

4) V kultuře s StK dochází k výraznějšímu oddělení pohřebišť od sídlišť, ale pohřby v sídlištních kontextech se i nadále vyskytují až do závěru mladého neolitu (někde ještě déle).

5) Hrobová výbava (kromě kostěné industrie) ve starém a středním neolitu není genderově specifická, není vázána na pohlaví zemřelého. Patrná je ovšem souvislost množství výbavy zemřelého/ho s jejím/jeho věkem.

6) Hrobová výbava v kulturách LnK a StK není vázána na ritus.

7) Ostře vymezené hranice mezi kulturami a kulturními komplexy postupně blednou. Naopak je, i díky podobným analýzám, patrné, že některé tradice, týkající se hrobové výbavy a kontextů pohřbů, mají velmi hluboké kořeny a přetrvávají po velmi dlouhé časové úseky, například od paleolitu po neolit a déle. Důležitým ukazatelem jsou v tomto ohledu dětské pohřby. V mladších obdobích však tyto jevy postupně ztrácí na výraznosti, neboť vzhledem k postupující ekonomické a sociální diferenciaci se do popředí dostávají jevy odlišné, například genderově diferenciovaná hrobová výbava, která není ve starším pravěku patrná.

4.3. Genderová analýza hrobových dat

4.3.1. „Dary“ a „nedary“ – problematika hrobové výbavy

Gender je kulturní interpretací pohlavních rozdílů, která vede ke kategorizaci jedinců, artefaktů, prostorů a těl (*Gilchrist 1999*). Dáme-li za pravdu této definici, rozdíly mezi jednotlivými gendery a prezentací genderových rolí by se logicky měly odrazit i v pohřbech těl jejich nositelů, kromě jiného i ve složení a typu hrobové výbavy. Obecně se poukazuje na vysoký výpovědní potenciál hrobových celků, neboť jsou to celky uzavřené [*Høilund Nielsen – Kjeld Jensen (eds.) 1997; Vencl 2001*]. Otázkou zůstává, do jaké míry jsou schopny objektivně vypovídat o životě pravěkých populací. Nevíme totiž, a ani se nedozvíme, co předcházelo uložení výbavy do hrobu, zda a jakým způsobem změnil pohřební rituál význam v něm obsažených artefaktů. Nevíme ani, jakými pravidly se řídilo její složení, jestli bylo čistě náboženským projevem či bylo poplatné místní či na širším území platné tradici. V případě artefaktů, jejichž funkce není na první pohled jasná, ale i těch zcela běžných, tak lze těžko rozlišit, zda se jednalo o osobní dar či předmět s celospolečenským rituálním významem. (Nutno podotknout, že archeologové se častěji kloní ke druhé variantě.)

Skladba hrobové výbavy vykazuje velkou variabilitu v čase, prostoru a v závislosti na lokální tradici. V Německu se například výbava liší i na pohřebištích jedné kultury (*Kaufmann 2000; Wunn 2001*). Právě lokální specifika mohou být velmi

⁷³ Z Čech však pochází i v evropském kontextu výjimečný nález miniatury keramické nádoby z hrobu dospělého jedince (LnK).

nápomocna při kontextuální genderové analýze pravěkých pohřebišť, neboť se v nich často odrážejí i ta genderová.

Užitečným vodítkem při rekonstrukci sociálních struktur mohou být i tzv. „bohaté hroby“, které se v různém počtu objevují ve všech obdobích pravěku již od paleolitu, za předpokladu, že jsou sledovatelné u jedinců s určeným pohlavím a věkovou příslušností. Mohou například reprezentovat postavení jedince v sociálně-ekonomické struktuře společnosti. Ale pozor, artefakty v nich uložené mohou být, zejména v pravěku, stejně dobře i osobními dary zemřelým. Při definici „bohatých hrobů“ je tak nutné sledovat více faktorů, ne pouze počet artefaktů v hrobové výbavě a jejich skladbu. Zdá se, že některé genderové ukazatele, vázané na věk či pohlaví zemřelých, lze pozorovat již ve starších fázích pravěku, tedy v paleolitu a mezolitu.

V paleolitu jsou artefakty, ale i červené barvivo, spojeny v drtivé většině s mužskými pohřby (Svoboda 2003; 2009), v mezolitu se naopak velmi často jako samostatná analytická kategorie objevují bohaté dětské hroby (Lillie 1996). Rovněž rozdíly v hrobové výbavě mezi „bohatými“ (nezávisle na pohlaví) a „chudými“ hroby jsou na některých pohřebišťích výrazné (a na některých naopak chybí docela). Na rozdíl od starších období je výbava neolitických pohřbů relativně uniformní, vyskytnou se sice i hroby s bohatou výbavou, často dětské (Zápotocká 1998), ale rozdíl mezi nimi a hroby se standardní výbavou není tak výrazný. Genderová diferenciací je obecně nevýrazná, objevuje se spíše diferenciací na základě příslušnosti k věkové skupině. V mladém neolitu a v eneolitu se pak situace znovu mění, tentokrát ve prospěch stále výraznější genderové diferenciací.

Existuje mnoho hypotéz, zabývajících se výzkumem hrobové výbavy, ale žádnou z nich nelze jednoznačně archeologicky dokázat. Zbývá tedy jen nahlas uvažovat. Jedna z teorií říká, že hrobová výbava představovala pozemský majetek zemřelého, u dětí jejich nedosažený, avšak připsaný sociální status, zdá se však nepravděpodobné, že hmotné statky všech jedinců byly stejné a skládaly se z několika keramických nádob a případně několika exemplářů štípané či broušené industrie. Mohlo by se tedy spíše jednat o zástupný symbol, který měl sdělit, že zemřelý vůbec nějakým majetkem disponoval, na rozdíl od těch, kteří byli pohřbeni zcela bez výbavy. Jak jsem však již zmínila dříve, u neolitických pohřbů jsou analytická východiska komplikována relativní uniformitou nálezových situací, která by ukazovala na téměř identický majetek všech zemřelých, a jakýkoliv zástupný symbol by v tomto případě postrádal smysl. Pravděpodobnější se jeví předpoklad, že hrobová výbava představuje jakési „posmrtné minimum“, tedy soubor předmětů nutný k přežití nebo „novému začátku“ ve světě mrtvých. Třetí hlavní názorový proud tvrdí, že hrobová výbava nemá náboženský podtext, ale jedná se o společensky kodifikovaný jev, zažitou tradici, jejímž významem se tehdejší populace nezabývaly a artefakty vkládaly do hrobů svých zemřelých prostě proto, „že se to tak dělalo odjakživa“.

Na každé z těchto hlavních hypotéz bude jistě něco pravdy, jsem ovšem přesvědčena, že skutečný význam hrobové výbavy byl nejspíše kombinací všech a ještě nějakých navíc.

Dvěma závažnými problémy, provázejícími pokusy o interpretaci hrobových dat, jsou nejednotná metodologie, tedy nejednotný přístup k řešení problému a nahlížení na něj z mnoha různých úhlů, což nutně vede k neobjektivním závěrům, a vytržení hrobové výbavy z kontextu hrobových dat i sociálních struktur „žijící populace“. Tato skutečnost se projevuje např. vytržením celé skupiny hrobů z kontextu pohřebních dat (ať již bohatých, dětských, ženských, sídlištních atd.) a jejich následná oddělená analýza, přičemž každý badatel si často zvolí jinou kategorii, kterou analyzuje podle svého nej-

lepšího vědomí. Výsledky těchto analýz však většinou nejsou kompatibilní ani porovnatelné a daly by se přirovnat k nepasujícím dílkům skládačky. Je tedy nutné analyzovat zvolenou kategorii vždy ve vztahu k celku, nebo ještě lépe analyzovat celek (např. hroby jedné kulturní skupiny) a z přítomných kategorií pak zvolit ty, kterým bude věnována bližší pozornost, pokud to budou ze své podstaty vyžadovat. Opakuji, že „hrobová data“ jsou celkem, který zahrnuje veškeré přítomné pohřby na lokalitě, jejich lokaci, uspořádání, formu, výbavu a případná specifika a odchylky v rámci zkoumané populace. Shrnutí v jedné větě, ve výsledku je nepřínosné zkoumat „dětské hroby lengyelské kultury“, pokud toto studium postrádá zpětnou vazbu na celek, tedy na „strukturu pohřbívání v mladém neolitu“.

Další skutečnost, na kterou nesmíme zapomenout, je nekompletnost hrobové výbavy. Zatímco artefakty z trvanlivých materiálů se ve větší či menší míře zachovávají, ty organické po nějaké době z běžných situací nenávratně mizí. Týká se to například potravinových darů. Jídlo je odjakživa jedním z nejdůležitějších sociálních činitelů, který navíc podléhá dosti přísné kodifikaci a restrikcím (tabu, rituály aj.). Stejně tak mizí i další předměty z organických materiálů, které mohly mít klíčový význam například pro určení genderové identity jedince. Proto mohla být skladba potravin a dalších darů z organických materiálů velmi důležitou složkou hrobové výbavy, ukazatelem genderové (i čistě pohlavní) diferenciaci pohřbených a zároveň důležitou složkou pohřebních i následných vzpomínkových rituálů. V různých formách se s tímto jevem dodnes setkáváme po celém světě, výrazně např. ve Střední a Jižní Americe.

Je pravděpodobné, že pokud nebyla v evropských neolitických populacích genderová diferenciaci výrazná, nebylo důležité ji odrážet ani v tak významném souboru rituálů, jakým pohřeb bezesporu je. Bývá pravidlem, že pokud jsou genderově vyhraněné struktury přítomny ve světě živých, reflektují je i pohřební praktiky a naopak. Vzorovým příkladem genderově nevyhraněné společnosti jsou tradiční inuitské populace. Genderová diferenciaci není patrná v žádných společenských aspektech, ženy běžně loví a dávají se najímat na loď coby velrybářky, muži šijí oděvy i vaří. Genderová identita zde úzce souvisí s kultem předků. Jména, která Inuité dostávají právě po nich, obsahují zároveň i vlastnosti předků. Čím více jmen jedinec za celý život dostane, tím více genderových rolí je mu určeno. Odborně se tento stav nazývá „mnohonásobnou genderovou identitou“ (Crass 2001). Genderově odlišený je i oděv, který však nemusí reflektovat biologické pohlaví(!). Pokud totiž dítě dostalo jméno po předkovi opačného pohlaví, přizpůsobí se tomu i jeho genderová identita. V případě nerovnosti pohlaví v rodině je část dětí vychovávána jako pohlaví opačné. Genderová nevyhraněnost je přítomna i v pohřebních praktikách. V rámci velkého výzkumného programu (Crass 2001) bylo analyzováno 797 nadzemních mohylových (cairn) hrobů šesti inuitských skupin (zejména v Grónsku a Kanadě) (obr. 43). Z celkového počtu bylo 637 pohřbů individuálních, 140 vícečetných a 20 kenotafů. Celkem v nich bylo uloženo 1 067 jedinců. Z toho 276 bylo spolehlivě určeno jako mužských a 201 jako ženských.

Hrobová výbava nebyla genderově specifická, tedy spíše nebyla vázána na pohlaví, což jistě souvisí s mnohonásobnými genderovými identitami pohřbených jedinců. Je pravda, že v ženských hrobech se objevovalo nádobí, někde i záměrně rozbité či proděravělé (Labrador), lampy, potřeby na šití [jehly, pouzdra na jehly, náprstky (Grónsko)], ale ty samé předměty se objevovaly i v hrobech mužských. Muži byli na poslední cestu vybaveni kajaky a sáněmi, ty se však vyskytují i v ženských a dětských hrobech. Zbraní bylo v hrobech celkově malé množství, a pokud byly přítomny, opět nebyly vázány na biologické pohlaví. Z velmi stručného přehledu tedy vyplývá, že v tradiční inuitské společnosti neexistovala genderově specifická hrobová výbava a naopak velmi zajímavé genderové konstrukty. Navíc je třeba znovu upozornit na nekompletnost hrobových dat, konkrétně na „vykrádání“ hrobů archeology, polárníky i samotnými Inuity,

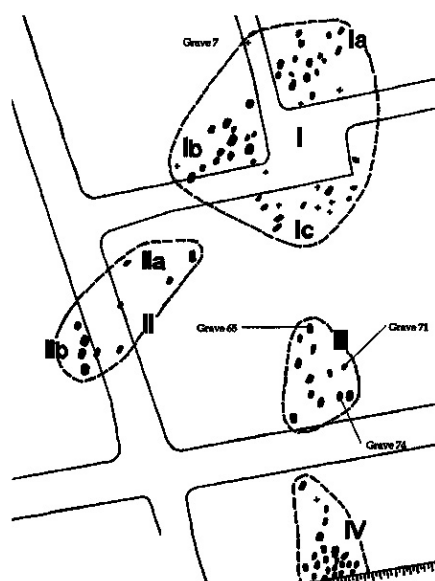

Obr. 43. Rozšíření inuitských skupin (podle Crass 2001).

kterí tak činí z důvodu „výměny artefaktů“ se zemřelými. Když nutně potřebují něco, co uložili do hrobu matce nebo dědečkovi, jednoduše to vykopou a nahradí jiným artefaktem (Crass 2001).

Nelze v žádném případě srovnávat inuitské pohřby s neolitickými, tento krátký exkurz měl spíše upozornit na genderovou různorodost žijících tradičních populací a její reflexi v pohřebních zvycích. Možnost existence mnohonásobných genderových identit bychom rozhodně měli zvážit i u pravěkých populací. Přestože na většině evropských neolitických (i bronzových) pohřebištích je možné s jistotou vyčlenit jen dvě genderové kategorie, které přesně korespondují s biologickým pohlavím, existují i výjimky, často označené za „anomálie“, kdy se objeví hrob s opačnou orientací, než je zaznamenán u většiny, pohlaví neodpovídající hrobová výbava, „nesprávná“ lokace hrobu v rámci jinak přísně strukturovaného hřbitova atd. I na pohřebištích, která jsou zdánlivě „nezajímavá“, se objevují specifika, která nám pomáhají nahlédnout do tradice a pohřebních zvyků pravěkých populací. Například na pohřebišti Singen am Hohentwiel (Krause 1997; Weglian 2001), datovaného na konec neolitu a začátek doby bronzové (2175-1950 př. n. l.) byli jedinci pohřbíváni ve skrčené poloze, muži na levém boku s hlavou k severu, ženy na pravém, s obličejem k východu. Na tom by nebylo nic až tak zvláštního, kdyby podle tohoto vzorce nebyly pohřbívány i děti. U jedinců na pravém boku (dospělých i dětí ženského pohlaví?) se v hrobech vyskytoval často jeden společný artefakt, šídlo. Dýky, uložené vedle pánve zemřelých, ale již na pohlaví vázány nebyly, neboť se ojediněle vyskytovaly i v ženských hrobech. Mohly by být ukazatelem členství v nějaké sociální skupině nebo vícenásobné či specifické genderové identity jedince. Pohřebiště je navíc prostorově členěno do několika skupin (obr. 44).

Genderový status se v hrobové výbavě staro- a středoneolitických pohřebišť příliš často neodráží, spíše je možné jej vystopovat ve struktuře samotných pohřebišť: v odlišném způsobu či lokaci pohřbů mužů, žen a dětí, v absenci mužských, ženských či dětských pohřbů atd. (Wunn 2001). V těchto obdobích se v podstatě nevyskytují genderově specifické milodary. „Bohaté“ hroby coby doklad genderové a sociální diferenciace v pravěku jsou sporným ukazatelem, neboť hrobová data jsou nekompletní, chybí v nich artefakty z organických materiálů a jsou často zkoumány v chybném (nebo žádném) kontextu. Na místě je tak velká obezřetnost při určování „vyššího“ a „nižšího“ statusu pohřbeného, neboť status, stejně jako genderová identita, se v pohřebních praktikách nemusejí odrazit (Beuan 1996). Hrobová výbava nemusí vůbec odrážet „pravě-

Obr. 44. Rozmístění příbuzenských skupin hrobů na starobronzovém pohřebišti v Singen am Hohentwiel (podle Weglian 2001).

kou realitu“, může být pouze obrazem reality ideální, tedy takové, jakou pohřbívající chtěli zdůraznit. Rozvoj genderové stratifikace souvisí s rozvojem sociálních struktur, proto jsou v mladších obdobích pravěku genderová specifika v hrobové výbavě více markantní.

4.3.2. Atypické pohřby a jiné „anomalie“

Nález hrobu, který se nějakým způsobem vymyká standardu zkoumaného období, území či kultury, archeologa vždy potěší, zároveň však vyvolá mnoho otázek, na které se těžko hledá jednoznačná odpověď. Ptáme se po důvodu takového způsobu uložení a jaksi automaticky již předpokládáme, že netypicky pohřbený jedinec byl nějakým způsobem výjimečný již za svého života, ať již v pozitivním (lokální autorita, honorace, člověk s výjimečnými schopnostmi) či negativním (mentálně či fyzicky postižený, duševně nemocný či obávaný jedinec) smyslu slova. Tato úvaha jistě není chybná a má své opodstatnění, problémem je spíše absolutní koncentrace na onoho jedince a jeho hrobovou výbavu a ignorance kulturních, sociálních, genderových a prostorových souvislostí pohřbu. Přitom pro další (např. sociální) kontextuální analýzy je nutné zjistit, jakou pozici zastával atypický hrob v kontextu ostatních hrobů na lokalitě (či v rámci kultury), a zejména to, zda se v dané kultuře skutečně jednalo o anomálii bez analogií nebo byla „atypičnost“ pohřbu způsobena subjektivní interpretací archeologů. Přestože se nám pohřeb může zdát atypický, v pravěké kulturní i sociální struktuře mohl totiž mít své pevné místo.

Atypické a anomální způsoby zacházení s mrtvými, zahrnující primární i sekundární pohřby, se vyskytují od paleolitu. Interpretace pohřbů a jejich místa v sociálních strukturách je předmětem zájmu genderové archeologie již od dob jejího vzniku, neboť pohřby mohou, v některých případech, dobře odrážet genderové struktury „živé“ společnosti, včetně přítomnosti specifických genderových statusů a kategorií. Pro svou analýzu jsem rozdělila pohřby, nejčastěji označované za atypické, na primární a sekundární

a obě větší skupiny pak dále na několik okruhů, kterými se budu zabývat podrobněji. Mým cílem bylo prokázat, že nejméně polovina z takto označených pohřbů vlastně nebyla v kontextu neolitických kultur vůbec atypická, natož anomální, ale že tyto hroby byly nedílnou a opodstatněnou složkou pravěkých sociálních struktur a byly pravěkými populacemi pravděpodobně vnímány jako něco zcela běžného.

Primární pohřby zahrnují všechny hroby, do kterých již po uložení mrtvého nebylo druhotně zasahováno. Jejich možné atypické varianty jsem rozdělila do následujících okruhů. Je ale nutné dodat, že některé atypické hroby často spadají do několika okruhů zároveň:

- 1) atypické uložení jedince;
- 2) poloha hrobu v rámci pohřebiště;
- 3) pohřby v jiných než hrobových kontextech;
- 4) atypická hrobová výbava.

Atypické uložení jedince má několik podob a ještě více možných interpretací. Do této skupiny jsou zařazeny hroby s opačnou orientací než většinou, hroby s netypickým vnitřním uspořádáním, jedinci pohřbení v jiné poloze než ostatní. Vycházíme z předpokladu, že jevy jako odlišná poloha či orientace mrtvého skutečně měly společenský význam, přestože o tom někteří badatelé začínají v poslední době pochybovat (*Krause 1988*) a tvrdí, že se jednalo o „špatně“ pohřbené jedince (*Crass 2001*). Jsem ovšem přesvědčena, že pokud společnost přistoupí k pohřbu jedince, pravděpodobně ho nepohřbí „špatně“, a že pokud byli jeden či dva jedinci na pohřebišti uloženi v opačné orientaci než ostatní, nejednalo se o náhodný jev. Pohřební rituály a praktiky jsou často přísně kodifikované a jejich nahodilé porušení by bylo více než podezřelé.

Interpretací opačné orientace a odlišné polohy zemřelého je mnoho, velmi pravděpodobné jsou ty, které je dávají do souvislosti s genderovým statutem. Právě hroby s opačnou orientací na neolitických pohřebištích mívají většinou standardní hrobovou výbavu, tedy stejnou jako jedinci orientovaní „správně“. Dalo by se uvažovat o souvislosti orientace s nějakou zásadní situací, která se odehrála ještě za jeho/jejího života, stejně tak se může jednat o pohřby zástupců třetích (transgenders, gender-crosses) a dalších genderů, o kterých bylo pojednáno v předchozích oddílech. Co se zdá být „špatně“ z archeologického pohledu, který často uvažuje jen v souvislosti s biologickým pohlavím, může být zcela správné z pohledu genderového.

Na pohřebišti Oleneostrovski mogilnik (Karélie, západní Rusko), které je největším dosud objeveným pozdně mezolitickým pohřebištem v Rusku [*Zvelebil (ed.) 1986*], bylo odkryto 170 hrobů (datovaných cca 7500 let př. n. l.), přičemž odhad jejich původního počtu se pohybuje kolem 400-500. První zajímavostí je, že okolo pohřebiště nebyly nalezeny stopy osídlení. Při tomto počtu hrobů se nabízí vysvětlení, že se mohlo jednat o centrální hřbitov pro obyvatele více lokalit, což by v mezolitu bylo opravdu výjimečné (*Schmidt 2000*). Zajímavé byly i pohřby čtyř jedinců, které se od zbytku hřbitova lišili orientací i početnou hrobovou výbavou. Jednalo se o dva muže a dvě ženy, kteří jsou, na základě analogií se současnými praktikami sibiřských kmenů a jejich pohřebními zvyklostmi, interpretováni jako šamani, tedy jako zástupci „třetích genderů“. Podobná situace byla objevena na pohřebišti ve Skateholmu (jižní baltské pobřeží Švédska). Zde bylo pohřbeno 80 jedinců na dvou chronologicky odlišných mezolitických pohřebištích, mezi nimi i jeden „muž s kulturně unikátní identitou“ (*Schmidt 2000*), která se projevovala opačnou orientací a „ženskou“ hrobovou výbavou.

Velmi podobné příklady známe i z evropského neolitu. Na již zmíněném pohřebišti v Singen am Hohentwiel (*Krause 1988; Weglian 2001*), prostorově členěného do skupin (*obr. 44*), byly objeveny dva hroby s opačnou orientací, než měli ostatní jedinci na pohřebišti (tzn. ženy na pravém boku a muži na levém). V jednom z nich byl pohřben velmi starý muž na pravém boku, bez hrobové výbavy. Tělo bylo zatíženo třemi velkými kameny. Mohlo se jednat o prevenci revenance (tento termín je však k interpretaci neobvyklých pohřbů používán až příliš často), to však nevylučuje, že muž mohl mít za života specifickou genderovou identitu a s ní spojenou společenskou roli. V druhém hrobě byla v rakvi pohřbena mladá žena na levém boku, u hlavy a nohou měla hromadu kamenů, na pravé ruce bronzový náramek a u krku malou bronzovou jehlici (*Krause 1988*). Hroby s opačnými orientacemi nemusí vůbec být anomální, neboť se v malém procentu vyskytují na většině rozsáhlejších neolitických pohřebišť. Mohou naopak poukazovat na existenci více než dvou standardních genderových kategorií, tedy „ženské“ a „mužské“.

Hroby s netypickým vnitřním uspořádáním mají rovněž mnoho podob, přesto bývají rovněž nejčastěji interpretovány jako pohřby potenciálních „revenantů“. Mrtvý/á je často zatížen/a kameny, někdy nese stopy svázání a preventivní opatření proti jeho/jejímu návratu jsou někdy ještě posílena například polohou na břichu. Je opravdu možné, že tímto způsobem mohli být pohřbíváni lidé společensky „anomální“, jen je nutné mít se na pozoru, aby tímto způsobem nebyla vysvětlována každá neobvyklá hrobová situace, která třeba mohla mít ještě jiný nebo naopak zcela odlišný význam.

Poloha hrobu v rámci pohřebiště může být rovněž dobrým ukazatelem genderových struktur. Již v neolitu bývají některé hřbitovy členěny podle rodinné a/nebo genderové příslušnosti. Jsou známy příklady členění pohřebiště podle genetické (rodinné) příslušnosti, ale i vyloučení celých skupin z určitých prostor na něm. Jsou známy příklady, kdy na pohřebišti zcela chybějí dětské, ženské či mužské hroby nebo je určitá část populace vyloučena například z centrální části hřbitova (*Chapman 2000; Wunn 2001*). Platí to i pro jiné lokace pohřbů, než jsou hřbitovy – některá místa bývají vyhrazena jedné věkové skupině či jednomu genderu. Pravidla pohřbívání jsou v tomto ohledu značně lokálně variabilní.

Jako atypické či anomální jsou někdy neprávem označovány i pohřby v jiných než hrobových kontextech. Nejčastěji se jedná o sídlištní jámy různého charakteru, síla, prostory pod podlahami obydlí, blízké okolí domu atd. Téměř všechny jmenované hrobové kontexty jsou však zastoupeny na naprosté většině (zejména staro- a středoneolitických) pohřebišť. Tyto typy pohřbů tvořily pravděpodobně běžnou složku společenských struktur a nelze je tím pádem označit za atypické. Pochybnosti vzbuzuje i termín „nerituální uložení“, který je často v souvislosti s pohřby v sídlištních jamách používán. Pokud společnost jedince pohřbívá, nepohřbívá ho „jen tak“ a uložení v tomto kontextu muselo mít nějaký jiný (rituální) význam než „pohození“. Zvláště ve starších fázích neolitu je tento jev velmi běžný, a to i na českém území (*Chapman 1996; 2000*). Pohřby v sídlištních jamách blízko domů, často dětské, mohly být zhmotněním přání mít dítě nebo jiného zemřelého stále nablízku. Samozřejmě mohlo existovat mnoho dalších příčin tohoto jednání – souvislost s kultem předků (pohřby pod podlahami domů, ohništi či v jejich blízkosti), zemědělská symbolika, tedy návrat do „lůna matky země“ (síla, zásobnice na obilí). Zvláštní kategorií, kterou však rovněž, nelze nazvat anomálií, jsou mrtví, kteří byli spáleni spolu s domem, který s největší pravděpodobností dříve obývali. Tento jev, nazývaný „smrtí domů“ (*Tringham 1991; Chapman 2000; Lutovský – Smejtek a kol. 2005*), je příkladem velmi rozvinutého symbolického smýšlení a spojení funkčního cyklu domu s cyklem lidského života (*Tringham 1991; Stig Sørensen 2000*).

K příkladům pohřbů ve zvláštních kontextech lze jistě počítat i ty z lokality Vaihingen an der Enz (*Krause 1988*), kde byli mrtví záměrně pohřbíváni v příkopu opevnění. Tato aktivita měla jistě i výrazný symbolický rozměr.

Poslední podskupinu představují pohřby s atypickou výbavou, tedy takovou, která neodpovídá standardu kulturnímu či standardu na pohřebišti. Zde dochází k mnoha dezinterpretacím, neboť i z malého vybočení je vytvořena „anomálie“ ve vztahu k celku. Nutno podotknout, že i artefakty v rámci jedné hrobové výbavy mohly mít dvojí význam, některé mohly být například osobními dary některého z pozůstalých či přátel. Pokud tyto artefakty nevypadají zcela „standardně“ (keramika, broušená či štípaná kamenná industrie, ozdoba atd.), stávají se při slepém dodržování definicí automaticky anomálií. Další část artefaktů v hrobové výbavě pak mohla mít symbolický význam podle platných místních pohřebních zvyklostí. Atypická, nebo lépe variabilní, hrobová výbava provází neolitické hroby ve všech hrobových kontextech. V případě velmi bohatě vybavených hrobů lze někdy uvažovat nad sociálním statutem zemřelého, ale pouze ve vztahu k ostatním hrobům na pohřebišti a jejich kontextům (ale pozor na ideální realitu!). V případě „opačné výbavy“ pak o transgenders či gender-crossers, což mohli být šamani, ale i běžní transsexuálové či homosexuálové, kteří byli jistě přítomni i v pravěkých populacích. Odchytky mezi jednotlivými kulturami nemusely být nábožensky podmíněné, mohlo se jednat pouze o silnou lokální tradici.

Symbolický rozměr sekundárních pohřbů je lépe vystopovatelný a s větší jistotou interpretovatelný než u atypických pohřbů primárních.

Sekundární pohřby představují druhotné pohřby celých nebo částí již dříve pohřbených těl do jiných kontextů. Tímto kontextem bývá během celého mezolitu i neolitu (včetně prekeramické fáze) nejčastěji jednotka domácnosti a její bezprostřední okolí. S druhotně pohřbenými těly nebo jejich částmi se setkáváme na území od Předního Východu přes Středomoří, Balkán, jihovýchodní Evropu až po Evropu střední, východní a částečně i severní. S neolitem ale samozřejmě druhotné pohřby nemizí, kontinuálně se vyskytují v podstatě až do současnosti.

V mezolitu se na lokalitách v oblasti Železných vrat (například Lepenski Vir, Padina, Vlasac) (*Lillie 1996; Chapman 2000*) objevují jak pohřby lidských lebek v kamenných skřínkách v prostoru obydlí, tak i pohřby částí těl v jamách v prostoru sídlišť či pohřebišť (zde se opět většinou jedná o části lebek, ale časté jsou i nálezy lopatek a dlouhých kostí).

Se širokou škálou typů sekundárních pohřbů se setkáváme již od prekeramických fází na předovýchodních neolitických lokalitách (Jericho, *Mellaart 1965; 1967; 1975; Tringham 1991*). Do stěn obytných domů jsou zabudovány lidské lebky s hlínou domodelovanými a domalovanými obličejí,⁷⁴ v Çatal Hüyük i Jerichu bylo odkryto velké množství bezhlavých, ale i kompletních lidských těl pod pódii, která byla místem odpočinku živých (*Mellaart 1975; Hodder 2004*), často opět spolu s býčími lebkami či bucranií. Relativně často byly vedle lebek zabudovaných ve zdech obydlí či pohřbených v blízkosti ohniště nalezeny i antropomorfní a zoomorfní sošky. Tradice sekundárních pohřbů byla ještě podtržena nástěnnými malbami supů „ohlodávajících“ bezhlavá těla, v tzv. domech mrtvých.

Trend pohřbů rodinných příslušníků v obytných prostorách a jejich bezprostřední blízkosti se přes Středomoří dostal na Balkán a do jihovýchodní Evropy, ale je nutno počítat i s odděleným lokálním vývojem v těchto oblastech. Lebky lidské i býčí jsou přítomny ve zdech domů na tellových sídlišťích (*Chapman 2000*), v jejich blízkosti se

⁷⁴ Na většině neolitických lokalit je ovšem podobně nakládáno i s lebkami býčími či jeleními (*Chapman 1996*).

vyskytují i pohřby částí lidských těl v sídlištních objektech. Podobné jevy se však vyskytují i v rámci komplexu kultury s LnK, přestože vzhledem k odlišné konstrukci obydlí nejsou nalézány v primárních kontextech zdí obydlí, ale přesouvají se spíše pod jejich podlahy a do blízkosti ohnišť. Podle dosavadních nálezů se zdá, že v kultuře s LnK převažují nálezy částí lidských těl a zvířecích lebek (včetně bucraní) a nálezy kompletních lidských lebek jsou v kontextu sekundárních pohřbů vzácnější. Oproti tomu se objevují pohřby kompletních těl (zvláště dětí) v blízkosti domů, někdy přímo pod jejich podlahou (Hödmezövásárhely-Gorsza, *Chapman 2000*). Zde se však jedná o pohřby primární. Nálezy lidských či zvířecích dlouhých kostí a částí lebek, někdy i v doprovodu dalších artefaktů (včetně figurální plastiky), známe i z německého území, pohřeb dobytčete v prostoru vchodových dveří dlouhého domu pochází z Postoloprť. V mladších fázích neolitu (zejména v komplexu LgK) se kompletní lidské lebky v sekundárních kontextech znovu objevují, i když v jiných situacích. Tento jev je známý pod označením „hnízda lebek“ (*ústní informace K. Piatničkové*) a vyskytuje se již v mezolitu (např. Grosse Ofnet). Symbolismus sekundárních pohřbů v neolitických kulturách je velmi výrazný a interpretační teorie jsou s menšími odchylkami v podstatě zajedno. Vzhledem k nejčastějšímu kontextu nálezů v prostorách obytných jednotek nebo pohřebišť se zdá, že druhotné zacházení s mrtvými má jednoznačnou souvislost s uctíváním předků. Svědčí o tom mimo jiné i péče, která byla věnována jejich hlavám. Hlava je místem, kde mnohé dnešní i historicky a etnologicky zdokumentované národy vidí sídlo duše (*Frazer 1977; Lévi-Strauss 1996a,b; Durkheim 2002; Soukup 2004;*). Uchováním hlavy a její případnou dodatečnou úpravou je tak vlastně zajištěna neustálá přítomnost, potažmo dohled a ochrana, zemřelého předka či rodinného příslušníka. Vypovídající a zároveň logické je i ukládání pozůstatků v obydlích, tedy tam, kde je rodina nejčastěji pospolu, a kde probíhá i nejvíce zdokumentovaných rodinných aktivit, včetně domácích rituálů. Důležité je, že ve stejných primárních kontextech bývá často nalézána i figurální plastika, což jen utvrzuje moje přesvědčení o jejím významném místě v rámci domácích rituálů, spojených s oslovováním a uctíváním předků.

Spojení sekundárních pohřbů lebek a dalších částí těl s uctíváním předků je nejčastější hypotézou, existují však i další. Ty se však týkají spíše pohřbů bezhlavých těl, které bývají někdy interpretovány jako pohřby společensky patologických jedinců, u kterých hrozí revenance. Ve světle dostupných archeologických pramenů je však toto vysvětlení málo pravděpodobné.

Interpretace pohřbů částí těl v sídlištních jamách je, zejména ve starém neolitu, komplikovanější. Existuje mnoho hypotéz, některé je opět spojují s předky,⁷⁵ jiné předkládají odlišná vysvětlení. Ani jedna z nich však zatím nemůže být archeologicky prokázána.

Sekundární zacházení s lebkami má i genderový rozměr, ten byl však zatím zkoumán jen na několika málo lokalitách a zůstává tedy důležitým úkolem do budoucnosti. Již nyní je však zřejmé, že zatímco například na mezolitických lokalitách v oblasti Železných vrat bylo pietní zacházení s lebkou vyhrazeno zemřelým mužům (*Handsman 1991; Chapman 1996*), v neolitu Předního Východu byly ve zdech i pod pódií nalezeny kromě mužských i lebky ženské.

⁷⁵ Zdá se však nepravděpodobné, že by části ostatků byla věnována maximální péče a byly pohřbeny v interiéru obydlí, zatímco další by byly jen tak umístěny do vyhloubené jámy v prostoru sídliště, byť v blízkosti domu či hrobu, když navíc často není jasné, zda byla tato blízkost záměrná či náhodná. Problematické je i vysvětlení sekundárních pohřbů jako lidských obětí nebo dokladů po kanibalských hodech (*Kaufmann 1986*).

Spojitosť sekundárních pohřbů s uctíváním předků je velmi pravděpodobná. Atypické pohřby v primárních kontextech měly asi celou řadu příčin, kromě (potenciálně) sociálně patologických jedinců nesmíme zapomínat ani na zástupce třetích a dalších genderů, případně nositelů mnohonásobných genderových identit a jejich přítomnost v pravěkých sociálních strukturách. Lze však tyto atypické situace označit za anomální? Každý prvek má v kontextu kultury své místo, všechny její aspekty pomáhají utvářet obraz komunity, která byla její nositelkou, i když je tento obraz často velmi zamlžený. „Atypické“ hroby jsou kulturní složkou významově rovnocennou se všemi ostatními. Pokud by se v neolitickém pohřbívání dalo něco označit jako anomální, byla by to spíše absence hrobů příslušníků konkrétního pohlaví či věkové skupiny (*Wunn 2001*). Ta musí nutně souviset s místní tradicí, na rozdíl od hrobů s opačnou orientací, výbavou, zvláštní pozicí těla či pohřbů v jiných kontextech než v hrobových jamách, které provázejí téměř všechny neolitické kultury po celou dobu jejich existence. Rovněž nesmíme zapomínat na rizika zpětné projekce: co je atypické pro nás, rozhodně nemuselo být nezvyklé pro příslušníky pravěkých populací. A také na to, že co označíme za atypické, nemusí být v žádném případě anomální.

4.3.3. „Lid“ na neolitických pohřebištích

Jedním z nejvýraznějších faktorů, který znesnadňuje archeologické rekonstrukce pravěkých společností, je genderová slepota. Jak již bylo řečeno, termín „pravěký lid“ zcela stírá rozdíly mezi příslušníky pravěkých populací a znemožňuje tak veškeré pokusy o sociální rekonstrukce. V případě pohřebních zvyklostí a zejména hrobové výbavy byl „lid“ alespoň částečně diferencován na základě pohlaví (muž – žena) a věkové skupiny (infans – juvenis – adultus – maturus – senilis). Toto dělení však není zcela dostatečné a tam, kde je to možné, by se měl vždy učinit alespoň pokus o genderovou analýzu hrobových dat se všemi náležitostmi.

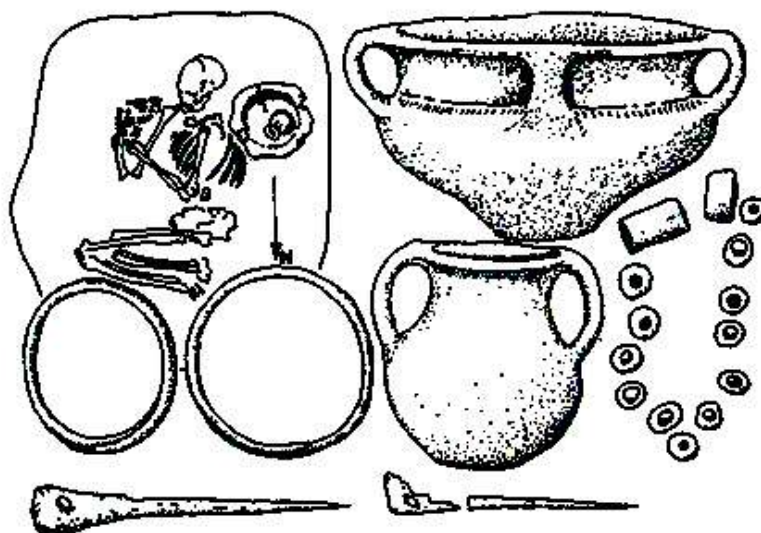
Pohřeb, jako archeologický pramen, je výsledkem dlouhodobého procesu, jenž může v jistém smyslu zahrnovat i celý předcházející život zemřelého (*Vejskalová 2009*). Pokud budeme souhlasit, musíme akceptovat i skutečnost, že hrob, nebo raději hrobová data v nejširším významu, nutně musela odrážet i genderový status zemřelého. Je jasné, že ve většině případů z nich již tato zpráva není čitelná, navíc nemusela ani být jejich materiální součástí. Jevy, poukazující na genderový status, mohly být kupříkladu součástí pohřebního rituálu nebo případné artefakty s genderovým nábojem mohly být vyrobeny z organických materiálů atd.

Alespoň část genderových ukazatelů však bývá v případě většiny neolitických pohřebišť zachována, aby nás o těchto společenských aspektech informovala. Jedná se o rozdíly ve výbavě mezi pohlavími, rozdíly v uložení, orientaci a lokaci hrobu v rámci pohřebiště či sídelních struktur, případně absenci hrobů celé jedné genderové kategorie. Na tomto místě považuji za nutné znovu připomenout archeologicky, etnologicky i historicky podloženou existenci mnohem více genderových kategorií, než jen „žen“ a „mužů“. Akceptování třetích, dalších a vícenásobných genderů přitom výrazně obohacuje a zpestřuje obraz pravěkých společností [*Schmidt – Voss (eds.) 2000*]. V pohřebních analýzách však bývají často a neprávem opomíjeny. To je mimo jiné spojeno i se vznikem genderových stereotypů v 19. století, kdy vědci uměle rozdělili společenské sféry na „soukromou“ a „veřejnou“ (*Wilkie 2000*). Tyto částečně uměle vytvořené sféry se následně staly synonymem pro „ženské“ a „mužské“ (hroby, aktivity, prostory atd.). Vědecké analýzy se jim často zcela podřídily a uvažovaly pouze v jejich

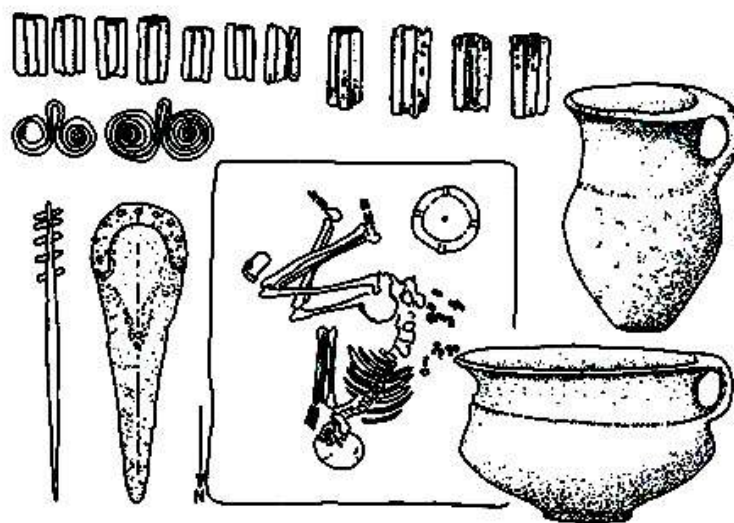
rámci, čímž v podstatě nepřipustily existenci jiných genderových kategorií než těch, které jsou vázány na biologické pohlaví. A protože v dřívější době neexistovala možnost tak důkladných osteologických analýz, čímž mohlo mimo jiné docházet i k dezinterpretaci pohřbů, jejichž výbava nespadala do „ženské“ či „mužské“ kategorie, vznikl „pravěký lid“.

V neolitu, na rozdíl od mezolitu či eneolitu a následujících období, je genderová analýza hrobových dat relativně komplikovaná, neboť hroby jsou často uniformně vybavené, jen výjimečně v závislosti na pohlaví či věku, ale jinak je výbava ve většině případů genderově indiferentní. Genderové kategorie tak můžeme často pozorovat jen na jednotlivých příkladech (Bavorsko, Balkán) nebo v mladším pravěku, počínaje mladým neolitem, což činí toto období unikátním ve srovnání s většinou ostatních. Například na pohřebišti Tiszapolgár-Batasanya (*Chapman 2000*) je dokonce mezi „neolitem“ a „dobou měděnou“ (podle datace) patrný zlom, kdy se zcela mění hrobová výbava. Artefakty spojené v neolitu s jednou genderovou kategorií (v tomto případě pohlavím) jsou najednou nalézány v hrobech jiné, objevuje se navíc výrazná genderová stratifikace ve výbavě hrobů i struktuře pohřebišť. Výmluvným příkladem genderově stratifikovaného pohřebiště je i starobronzová lokalita Mokrin kultury Maros. Na této banátské lokalitě bylo odkryto 312 hrobů, přičemž se odhaduje, že třetina až polovina pohřebiště zůstala neprozkoumána (*Rega 1997; 2000*). Hroby na pohřebišti jsou primárně rozlišeny podle tří kategorií: věku, pohlaví a příbuzenství, přičemž hrobová výbava je v závislosti na věku a pohlaví zemřelého variabilní a jako celek není genderově vázaná. Téměř tři čtvrtiny hrobů mají výbavu sestávající se z 1-2 keramických nádob, spínadel, šperků, nástrojů a zvířecích kostí. Přítomnost nádob i jejich počet tvoří neměnný základ, vše ostatní se vyskytuje v mnoha variantách. Důležitá je prostorová orientace hrobů. Dvě třetiny jsou ve shlucích seřazeny do linií, vedoucích od severu k jihu, přičemž bylo zjištěno, že se v případě těchto shluků jedná o příbuzenské skupiny (*Rega 2000*). Ženy bývají ukládány na pravém boku, muži mají orientaci opačnou, ale příslušníci obou pohlaví hledí k východu. Na lokalitě je pohřbeno i několik jedinců s „kulturně unikátní identitou“ (např. H 10), kteří jsou interpretováni jako zástupci třetího pohlaví (*Rega 2000*) nebo rovnou jako homosexuální jedinci (*Lillie 2000*).

Kromě genderově variabilních složek existuje i výhradně ženská výbava, kterou tvoří korálky, provrtané zvířecí zuby, kostěná šídla, spirálové náramky, bronzové závěsky, měděné disky a destičky a obloukovité jehlice (*obr. 45*). Výhradně mužskou výbavu zase představují kamenné sekery a měděné nože (*obr. 46*). Většina, 63 %, kovové výbavy byla nalezena v ženských hrobech, což ovšem rozhodně nesvědčí o jejich společenském statusu, neboť přírodovědecké analýzy neprokázaly dietní rozdíly ani vyšší úmrtnost v závislosti na pohlaví. Vzorek pohřbené populace odpovídá populaci reálné a genderově velmi specifickou skupinu na pohřebišti znovu tvořily dětské pohřby (*obr. 47*), kterými se bude zabývat následující podkapitola.

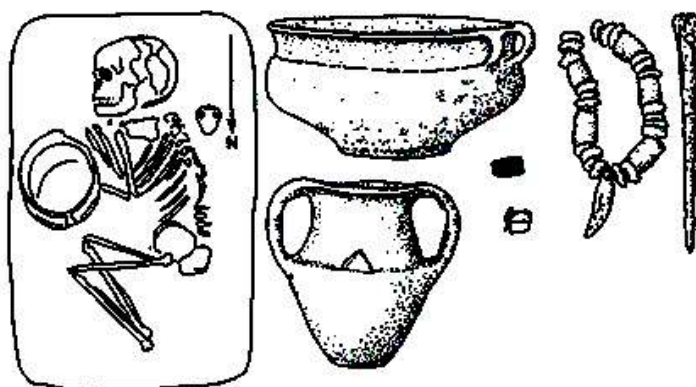
Obr. 45. Typická výbava starobronzového ženského hrobu z lokality Mokrin (podle Rega 2000).

Obr. 46. Typická výbava starobronzového mužského hrobu z lokality Mokrin (podle Rega 2000).

4.3.4. Dětský svět, dětské pohřby a možnosti archeologického studia

Dětský svět začal být předmětem akademického zájmu relativně pozdě, výrazněji až od 70. let 20. století, kdy se archeologie dětství tak, jak bude představena v této kapitole, oddělila od vznikající genderové archeologie (Wilkie 2000). Zájem o zkoumání dětského života v pravěku přirozeně existoval již mnohem dříve, literatura k tématu se objevuje již na počátku 20. století, ale na vytváření komplexní metodologie se začalo

Obr. 47. Typická výbava starobronzového dětského hrobu z lokality Mokrin (podle Rega 2000).

pracovat teprve nedávno a tato práce ještě zdaleka nebyla dokončena. Už nyní je však jisté, že studium dětství je velmi přínosným krokem, které pomáhá odhalovat sociální i genderové struktury pravěkých i téměř recentních zaniklých populací zase z jiného úhlu pohledu. Tato kapitola se nesoustředí pouze na období neolitu (vzhledem ke stavu výzkumu by to ani nebylo možné) a ukazuje možnosti studia pravěkého dětství i na příkladech z mladších období.

Co to obnáší, porozumět dětskému světu, a v archeologickém kontextu rozpoznat, že určitá část nálezového materiálu je právě jeho stopou? Hledání odrazu dětského světa v archeologických pramenech je metodologický problém, neboť získaná data jsou limitována omezeným množstvím dostupných dat. A jestliže jsou naše znalosti o životě pravěkých dospělých omezené, co teprve o tom dětském? Archeologický potenciál tkví v tomto ohledu v citlivém hledání pramenů, souvisejících se světem dětí (Lillehammer 1989). To ovšem vyžaduje nejen dokonalou znalost světa dospělých, ale i intenzivní mezioborovou spolupráci.

Dětský svět má i svou definici, publikovanou například v článku G. Lillehammer (1989). Ta označuje jeho tři klíčové aspekty a může posloužit i jako velmi užitečný odrazový můstek pro studium. Tvrdí, že dětský svět se skládá z:

- 1) kultury, která je tvořena dětmi samotnými a jejich působením na okolní svět, formující vztah dítěte k prostředí;
- 2) kultury, která je dětem zprostředkována dospělými a formuje vztah dětí k nim;
- 3) kultury, která se šíří mezi dětmi bez dospělého prostředníka a formuje vztahy mezi dětmi.⁷⁶

Dětství je kulturní konstrukt a od toho se odvíjí jeho vysoká variabilita, která se zprostředkovaně projevuje i v archeologických pramenech. Různé společnosti na něj měly a mají různý pohled (Arwill-Nordbladh 1998; Welinder 1998). Některé společnosti zdůrazňovaly věk přechodu k dospělosti, jiné zas reálný nebo potenciální sociální status apod. Jisté však je, že děti tvoří důležitou složku všech zkoumaných společností, včetně těch pravěkých. Přesto jsou jako sociální aktéři často a neprávem opomíjeny, což úzce souvisí s pojetím pravěkých populací jako jednotného „lidu“.

⁷⁶ Doplněno autorkou.

Kulturně-etnologický (antropologický) přístup je pro poznávání pravěkého dětství klíčový. Doba a průběh dětství jsou velmi variabilní a úzce souvisí se sociálními, ekonomickými a technologickými aspekty jednotlivých kultur. V pravěku je to ilustrováno například markantními rozdíly v pohřbívání dětí u lovecko-sběračských a zemědělských populací. Zdá se, že mladopaleolitické a mezolitické dětské hroby jsou obecně „bohatší“ než ty neolitické. *M. Lillie (1996)* to vysvětluje výraznější ekonomickou rolí, kterou mohly děti v lovecko-sběračských populacích zastávat oproti populacím zemědělským.

Děti mohly být výraznými ekonomickými činiteli (práce v domácnosti, zemědělství). Nebyly rozhodně pasivními členy pravěké společnosti, naopak ji ve velké míře pomáhaly formovat⁷⁷ (*Lillehammer 1989; Wilkie 2000*). Přítomnost dětské složky také jistě ovlivňovala i časovou a prostorovou organizaci aktivit dospělých, což mnozí z nás znají i z vlastní zkušenosti. A naopak, socioekonomické struktury, které byly vytvořeny dospělými, výrazně ovlivňovaly životní podmínky pravěkých dětí. Jakým způsobem, nám mohou napovědět i dětské pohřby z pravěkého období a jejich analýza.

Dětské pohřby jsou, kromě nálezů z močálů a primárních kontextů obytných jednotek, hlavním, i když ne vždy zcela objektivním archeologickým pramenem, který nás o pravěkých dětech a jejich světě informuje.

Dětské pohřby jsou sice pramenem hlavním, ale zároveň komplikovaným. O objektivitě a kompletnosti hrobových dat bylo pojednáno již dříve, není tedy třeba opakovat, že postrádají materiální doklady komplexních a důležitých pohřebních rituálů. Další komplikací analýzy je skutečnost, že dětské pohřby jsou variabilní nejen v čase a prostoru, ale často i v rámci jednoho kulturního kontextu či lokality (*Welinder 1998*). Mnoho dětí (s odkazem na demografické výpočty) bylo pohřbeno dnes nezjistitelnými způsoby, takže na pohřebištích zcela absentují (*Chapman 2000; Wunn 2001*), což platí pro velkou část neolitických kultur.

Variabilita v čase je přítomna samozřejmě i u pohřbů dospělých jedinců, markantní rozdíl ve výbavě dětských hrobů však můžeme sledovat mezi mladopaleolitickými a mezolitickými pohřby na jedné straně a neolitickými na druhé. V mladopaleolitickém období neexistuje výrazný rozdíl v hrobové výbavě dětí a dospělých, bohaté dětské hroby s korálky z mušlí a zvířecími zuby se však vyskytují často (*Svoboda 2003*). Z lokality Kostěnky je dokonce znám dětský hrob s nástroji (*Roveland 2000*). Bohatá výbava dětských mezolitických hrobů pravděpodobně souvisí se sociálním statutem dětí v tomto období, který byl pravděpodobně významnější než v neolitu (*Lillie 1996; Schmidt 2000*). Roli mohla hrát významnější pozice ve společenských a zejména ekonomických strukturách, ale i tradice. Vzhledem k tomu, že se v těchto obdobích jedná o víceméně paušální jev, přikláním se však k prvním dvěma jmenovaným příčinám. V neolitu se bohaté dětské hroby rovněž vyskytují, několik jich známe dokonce z českého území (*Zápotocká 1998; Vejskalová 2009*), jedná se však spíše o výjimky mezi standardně (či vůbec) vybavenými hroby.

Prostorová variabilita pohřbů je naopak výraznější v neolitických kulturách, dětské hroby se objevují na pohřebištích, ale relativně vysoký počet jich známe ze sídlištních kontextů (sídlištní jámy, síla) a zejména z kontextů obytných jednotek a jejich bezprostředního okolí. V evropském neolitu jsou zde dokonce objevovány častěji než pohřby dospělých, na rozdíl od předovýchodních lokalit. Na pohřebišti ve Vedrovicích byly dětské pohřby s výbavou v sedmi případech situovány u západních stěn obytných

⁷⁷ I když kupříkladu děti dnešních !Kungů se do 14-ti let věku téměř nepodílí na práci pro společnost, péči o mladší děti ani na dalších úkonech, včetně domácích prací (*Draper 1976*), což mohlo jistě fungovat i v některých populacích pravěkých.

domů (Ondruš 1972), autor je vysvětluje jako základové obětiny, to však není příliš pravděpodobné. Někde chybí dětské hroby docela, což svědčí zejména o dalších existujících způsobech pohřbívání. Nejpravděpodobnější příčiny pohřbů dětí v prostorách obydlí a kolem něj spatřuji ve dvou rovinách, které se však mohou i prolínat. První z nich souvisí s uctíváním předků. Námitka, že děti nejsou zrovna typickým příkladem předka, je na místě, lze ji však vyvrátit kulturně-antropologickými studiemi, které se zabývají konceptem cyklického času. Toto pojetí je dodnes běžné u mnoha přírodních národů (Frazer 1977; Lévi-Strauss 1996a; Budil 1998; Welinder 1998; Soukup 2004). Vychází z předpokladu, že život začíná a končí ve stejném bodě. V praxi to znamená, že se děti nerodí, nýbrž jsou znovuzrozeny. Jsou tedy reinkarnacemi (zejména nedávno zemřelých) starých lidí, se kterými mají mnohé společné a v podstatě je nahrazují v pozemském životě. Mohlo by tedy být možné, že zemřelé děti byly považovány za reinkarnované zemřelé předky a podle toho s nimi bylo zacházeno. S uctíváním předků však souvisejí i pevné rodinné vazby a pohřby dětí v těchto kontextech mohly být i jejich fyzickým projevem.

Druhá rovina je čistě citová, rodiče toužili mít své dítě nablízku i po smrti, proto ho pohřbili na místo, které bylo centrem rodinného dění. V Africe byly v domech pohřbívány děti, které zemřely přirozenou smrtí (Vejskalová 2009).⁷⁸ Důležitým faktorem, určujícím způsob jak, kde a zda vůbec bude dítě pohřbeno, mohla tedy být i okolnost jeho smrti (Matoušek 1987). Například děti, zemřelé za podivných okolností, nemusely být pohřbeny vůbec, ze strachu z revenance. Z mladší historie jsou známy pověsti o duších „nedělnítek“, tedy dětí, které zemřely během matčina šestinedělí a nestihly být tudíž pokřtěny. Tyto děti nenaleznou nikdy klid a za nocí pláčou v blízkosti obydlí rodičů (Pertold 1956; Zíbrt 1995; Langhamerová 2004).

Variabilita v rámci jednoho kulturního kontextu může být velmi vysoká nebo žádná a je koncentrovanou verzí variability časoprostorové. Naopak jevově stejné pohřby na pohřebištích i sídlištích mohou mít zcela odlišný význam v kontextu jednotlivých archeologických kultur a jejich zobecnění je zavádějící (Rulf 1996).

Genderová analýza dětských pohřbů je komplikovaná, vzhledem k omezeným možnostem osteologické analýzy pozůstatků malých dětí. Přesto existují lokality, které se analyzovat podařilo. Vraťme se znovu na banátskou lokalitu Mokrin a tentokrát se zaměříme na dětské pohřby, které v tomto případě genderové kategorie reprezentují. Doposud bylo na lokalitě odkryto 96 dětských hrobů z celkového počtu 312. Pohřbené děti měly velmi podobnou výbavu jako dospělí a jejich orientace byla závislá na pohlaví (kopírovala orientaci dospělých, tj. dívky hlavou k jihu, na pravém boku, chlapci hlavou k severu, na levém boku, obličej všech jedinců směřoval na východ). Většina artefaktů v hrobové výbavě nebyla genderově vázána. Všechny děti byly vybaveny nejčastěji dvěma nádobami (mísou a pohárem). E. Rega (2000) je interpretuje jako nádoby na potravinové dary: mísu na pevnou stravu, pohár na tekutinu. Ve všech typech dětských hrobů se vyskytují ozdoby, specifický výskyt pak mají ozdoby hlavy (bronzové trubičky a spirálové závěsky, původně pravděpodobně našité na pokrývku hlavy), které se ve více než 30 % vyskytovaly u dívek a v pouhých 5 % u chlapců. Tyto ozdoby jsou vždy vázány na věkovou skupinu rané dospělosti. S touto skupinou je spojen i výskyt jednoduchých náramků, amfor a hrnků (Rega 1997). Korálkové náhrdelníky se sice rovněž objevují ve všech typech hrobů, ale převažují (56 %) v hrobech dívek ve věku 6-18 let. Genderově specifická je i přítomnost některých nástrojů. Zatímco kostěné jehly (obr. 47) byly nalezeny ve 20 % hrobů, patřících dětem od narození do 12 let, nezávisle na

⁷⁸ V této souvislosti nesmíme zapomínat, že i část artefaktů v hrobech mohla být čistě osobními dary, což platí i u dospělých. Jsem přesvědčena, že to byl i případ Myslitele a Myslitelky kultury Hamangia.

pohlaví, kovové nože byly vyhrazeny pouze mužům nad 18 let věku. Co se týče výživy dětí, osteologická analýza neodhalila rozdíl oproti dospělým ženám a mužům (Rega 1997; 2000). Genderový status dětí, který často uniká pozornosti analýz, byl na této lokalitě pravděpodobně závislý na věkové kategorii, přičemž nejvíce specifická výbava doprovázela hroby raně dospělých jedinců. Jsem přesvědčena, že kdyby existovaly časové a finanční prostředky k provádění osteologické analýzy na všech objevených pravěkých pohřebištích, genderový status dětí by v nich byl často lehce rozpoznatelný.

Pro období českého a moravského neolitu se dětskými hroby zabývala L. Vejskalová (2009). Její rozbor ukazuje, že i na našem území byl výskyt artefaktů v hrobové výbavě vázán na věkovou skupinu. V kultuře s LnK se v dětských hrobech od 2 let (infans II) objevuje kamenná industrie, ve věku 4-5 let (infans II/III) se vyskytují šipky, v kategorii infans III (6-7 let) se v hrobech nacházejí kostěné a parohové artefakty, grafit a barvivo. Největším počtem artefaktů byla vybavena skupina ve věku 8-10-ti let, nejméně jich naopak měli 10-14-ti letí jedinci.

V sídlištních kontextech byl pohřben vysoký počet žen a novorozenců, což vysvětluje jejich absenci na „pohřebištích“ (Vejskalová 2009). Autorka uvažuje i o vázanosti výbavy na pohlaví. Tvrdí, že v kultuře s LnK byly na našem území typicky mužskou výbavou kopytovité klíny, včetně miniatur. U dětí se objevují kostěná šidla, naopak spondylový šperk není vázaný na pohlaví ani na věk. Nadále se vyskytují pohřby v blízkosti obydlí i v jejich interiérech (Plotiště nad Labem, Libenice) (Zápotocká 1998) a zdá se, že v mladém neolitu je oproti předchozím kulturám častější pohřbívání v sídlištních jamách. Nesouhlasím však s tvrzením, že by se jednalo o pohřby rituální, vzhledem k běžnému výskytu tohoto hrobového kontextu během celého neolitu. Domnívám se navíc, že tímto způsobem analyzovatelných pohřbů je v českém souboru příliš malé množství, než aby z něj mohly být vyvozovány obecné závěry (viz Podkapitola 4.2.2.1.) Pro kultury StK a LgK (MMK) nejsou archeologické prameny v tomto ohledu dostatečně zpracovány.

Další zajímavé informace o životních podmínkách pravěkých dětí, a nejen jich, poskytují přírodovědné analýzy, zejména v oblasti dětské mortality. Existují dva hlavní faktory ovlivňující dětskou úmrtnost, biologický a kulturní (Lillehammer 1989). Biologické faktory zahrnují celkový zdravotní stav dětské populace a případné genetické defekty, zatímco kulturní faktory reflektují lidskou adaptaci na prostředí. Zahrnují míru úmrtnosti závislou na životních podmínkách (výživa, hygiena a péče, nemoci, úrazy atd.), ale i kontrolu a regulaci porodnosti (potraty, infanticida).

Pravděpodobný doklad infanticidy byl zdokumentován na dvou starobronzových pohřebištích na švédském Gottlandu (Lillehammer 1989). Na prvním z nich byly v jedné jámě na okraji pohřebiště nalezeny pozůstatky asi 20 dětí, zejména novorozenců, na druhém se jednalo o pozůstatky 30 novorozenců spolu se zvířecími kostmi. Mohlo by se však jednat i o oběť nebo o pohřby dětí, zemřelých krátce po narození, které ještě nedospěly k získání vlastní identity.

Jeden aspekt je společný většině dětských pohřbů, ať jsou objeveny v jakémkoliv kontextu, a tím je hrobová výbava. Ta je důležitou složkou hrobových dat, a přestože její interpretace nebude z naší strany nikdy zcela objektivní, vypovídá o sociálních i genderových strukturách společnosti. Výbava dětských hrobů navíc leckdy bývá specifická, což ukazuje, že děti musely být vnímány jako výrazná sociální skupina.

Typicky „dětský“ artefakt představuje hračka. Lze ji však v archeologických pramenech spolehlivě rozpoznat? A tvořily hračky i součást hrobové výbavy? Na první pohled se totiž zdá, že výbava dětských hrobů byla tvořena převážně artefakty, které s dětstvím nemají mnoho společného. Často pak bývá interpretována jako odraz budou-

cích sociálních rolí a očekávání, které mělo dítě naplnit. Obojí interpretace může být pravdivá. Hračky, potenciálně se vyskytující v hrobové výbavě, mohly mít i sociální dimenzi (*Wilkie 2000*). Vycházejme tedy z předpokladu, že jsou logickou součástí náleзовých souborů, stejně jako děti byly nedílnou součástí pravěkých (neolitických) populací. Otázkou zůstává, zda jsme schopni je v těchto souborech identifikovat. Zde se otevírá nový prostor pro genderovou archeologii a kontextuální sociální analýzu.

Hra je nedílnou součástí dětského světa a nepochybně tomu tak bylo odjakživa. Hra ovšem není pouhým trávením volného času, má významnou sociální i socializační funkci (*Frazer 1977; Lillehammer 1989; Tailor 1997; Marcus 1998; Marangou 2001*). Hra má důležitou funkci v rituálech a je součástí sociální strategie při získávání kulturní i osobní identity. Často odráží svět dospělých, je závislá a rozvíjená na kulturní bázi. Dětská hra je tedy logicky hlavním pramenem k rozpoznávání dětského světa v archeologických pramenech. Mnoho artefaktů ze sídlištních i hrobových kontextů, doposud známých zejména z mladších období pravěku, bylo klasifikováno jako hračky (*Lillehammer 1989; Marangou 2001*). Tyto předměty byly dokonce rozděleny do čtyř skupin:

- 1) hudební hračky (píšťalky, bubínky, chrastítka atd.);
- 2) hračky napodobující předměty denní potřeby dospělých (nástroje, figurální plastika, kuchyňské vybavení, dřevěné loďky apod.);
- 3) části her;
- 4) sportovní vybavení.

Zatímco první dvě skupiny jsou v náleзовých souborech rozpoznatelné již od paleolitu a objevují se kontinuálně i v mladších fázích staršího pravěku, kde jsou rovněž spolehlivě určitelné, části her a exempláře sportovního vybavení jsou spíše projevem pravěku mladšího. Další komplikací při identifikaci je, že hračky jsou a jistě i byly tradičně vyráběny z málo trvanlivých přírodních materiálů. Když dětem dosloužily, byly zničeny nebo když o ně ztratily zájem, byly pravděpodobně vyhozeny. I kdyby se tak nestalo, nezjistila jsem jediný příklad dochované „neolitické hračky“ z takového materiálu.

Určení artefaktů ve výbavě dětských hrobů jako hraček je problematické i kvůli jejich dalším možným či simultánním významům. Skvělým příkladem jsou miniatury, které jsou i jedním ze specifíků dětských pohřbů. Miniatury z různých materiálů, v závislosti na období i území, se vyskytují od mezolitu (*Handsman 1991; Lillie 1996*). V neolitu, eneolitu a následujících obdobích jsou relativně běžné a jejich exempláře se objevují až do středověku. Jsou nalézány i v jiných než hrobových kontextech (sídliště, obydlí, základové obětiny) (*Marangou 2001*), hrobové nálezy jsou ovšem nejpočetnější. Jedná se většinou o nádoby a nástroje, i když někteří autoři (*Welinder 1998; Bánffy 2001*) mezi ně řadí i figurální, zejména zoomorfní plastiku. Na již zmiňované lokalitě Skateholm byly v dětském hrobě nalezeny miniatury šperků. Miniaturní keramické nádoby a exempláře broušené industrie (sekery, kopytovité klíny) jsou nalézány v různých kontextech na předovýchodních i středomořských (řeckých) lokalitách (*Gimbutas 1982; Talalay 1993; Marangou 2001*), na evropském území převažují nálezy z hrobů, což je pravděpodobně dáno zejména mírou (ne)zachování obytných a sídlištních struktur na tomto území. Několik exemplářů, které známe z území České republiky, rovněž pochází z hrobových celků, pouze u nálezů z Kolína D není nálezová situace příliš jasná (*Zápotocká 1998*) (obr. 42). V mladších obdobích pravěku se v dětských hrobech vyskytují

miniatury kovových zbraní, velmi dobře je nálezová situace zpracována ve Skandinávii (*Lillehammer 1989*).

Většina interpretací předpokládá u miniatur symbolický význam. Symbolická dimenze nebo indikace společenského statusu je však připisována zejména miniaturám nástrojů v hrobech malých chlapců. Pokud u dítěte, pohřbeného s miniaturou či miniaturami nástrojů není určeno pohlaví, většinou je stejně označeno za „pravděpodobně chlapce“. Podle většiny teorií měly totiž tyto předměty sloužit jako symbol budoucího, nenaplněného postavení jedince a „společenské postavení“ je podle současných genderových konstruktů připisováno zejména mužům. Zde se znovu potvrzuje, že genderové stereotypy mají na archeologickou interpretaci zhoubný vliv. Nechci tvrdit, že miniatury nemohly tento význam nést, nechápu ale, kam z podobných hypotéz zmizely miniatury nádob a dalších předmětů, jejichž zdokumentované exempláře tvoří početně rovnocennou, ne-li převažující složku všech nálezů. Stejně jako studium neolitické plastiky nesmí při analýze vynechat žádný její aspekt, neměly by se „tříštit“ ani pokusy o interpretaci těchto nálezů. Zajímavá je teorie, podle níž byly miniatury nádob zkrátka „dětským nádobíčkem“ a nástroje sloužily k tréninkovým účelům (mezi miniaturami se vyskytovaly i šipky, zbraně, přesleny, šídla aj.). Pro tuto teorii by svědčil i fakt, že malé nástroje často nesou obdobné stopy po pracovní činnosti jako ty standardní. Doklady existují mimo jiné i z prostředí české LnK (*Vejskalová 2009*).

Kuriozitu v tomto ohledu nabízí pohled do mladší historie. Na birituálním pohřebišti v Norfolku (anglosaské období, 5.-7. století) byly v jeho žárové části v dětských hrobech rovněž objeveny miniatury. Důvod jejich velikosti byl však zcela prozaický, větší dary by se totiž nevešly do urny (*Crawford 2000*).

Význam miniatur v tomto textu odborné veřejnosti neodhalím, ani se o to nebudu pokoušet. Je však jisté, že se světem pravěkých dětí bezpochyby souvisely, jejich nálezy navíc pocházejí z velmi dlouhého časového rozmezí, což svědčí o kontinuitě jejich významu, byť možná změněného.

Zkoumání pravěkého dětství je teprve na svém počátku, ale již jeho první výsledky nám nabízejí odlišný pohled na dětský svět před mnoha tisíci lety. Je jisté, že v této oblasti studia je nutné využívat přímé (osteologická analýza) i nepřímé (analogie z historických, lékařských i kulturně-antropologických pozorování) zdroje, které nás mohou informovat, byť jen zlomkovitě, o pozici dětí ve světě dospělých, o jejich hrách, zdraví a životních podmínkách. Děti tvořily významnou a neprávem opomíjenou složkou pravěkých společností a jejich pohřby jsou zajímavými ekonomickými, sociálními, genderovými a symbolickými ukazateli.

4.4. Několik vět závěrem

Analýza pohřbívání a studium hrobových dat mají obrovský přínos při rekonstrukci života pravěkých populací a struktury jejich společností, neboť pohřby jsou odrazem mnoha kulturních, náboženských, sociálních a ekonomických faktorů a konstruktů. Stejně jako jiné typy archeologických pramenů není možné studovat hrobová data odděleně, jako samostatný problém, ale pouze ve vztahu k dalším sociálním i materiálním jevům.

Výpověď hrobových dat přesto nebude nikdy jednoznačná, neboť se konstruovala souběžně v několika praktických a symbolických rovinách, z nichž ne všechny jsou archeologicky rozpoznatelné. Konkrétnější informace nám poskytují praktické významové roviny, například lokace hrobu ve vztahu k sídlištím strukturám, jeho forma a

některé části hrobové výbavy. Lze téměř s jistotou tvrdit, že výbava nikdy není dochována ve stavu, v jakém byla do hrobu nebo na něj uložena v momentě samotného pohřbu. Klíčem k hlubšímu porozumění pohřebním praktikám a hrobovým datům je však spíše rovina symbolická, konkrétně rituální kontext, ve kterém hrob a artefakty v něm obsažené vznikly. Dříve než se pokusíme rekonstruovat sociální struktury společnosti na základě jejich pohřbů, je třeba studovat samotný rituál, který z velké části utvářel jejich formu. To by měl být fundamentální princip všech pohřebních analýz (*Härke 1997b*). Rituálu všech společností, kromě naší vlastní, je však těžké porozumět, neboť rituál je vždy kontextuálně specifický. Jinými slovy, můžeme předpokládat, že stejné objekty měly vždy stejný význam? Do této kategorie spadá zpětná projekce současných myšlenkových struktur, genderová slepota i bezmyšlenkovitá aplikace historických a etnologických analogií. A naopak, můžeme si být jisti, že význam různých objektů byl v jiných společenských strukturách vždy odlišný? Kontext a záměrnost rituálu i předmětů a objektů během něj používaných je totiž kulturně a často i lokálně, v rámci jedné kultury, variabilní.

Archeologická hrobová data většinou dostatečně nevypovídají ani o příbuzenství či jiných aspektech horizontální (genderové) sociální stratifikace. Často se pak stává, že se mnoho badatelů/ek příliš koncentruje na stratifikaci vertikální (sociální či ekonomické postavení), u které věří, že ji hrobová data odráží, přestože pro to v případě pravěkých pohřbů v podstatě neexistují přesvědčivé důkazy.

Tato kapitola se snažila poukázat na skutečnost, že v některých příkladech vypovídají hrobová data o horizontální stratifikaci přinejmenším se stejnou nebo i větší jistotou jako o stratifikaci vertikální. Pohřbívání ve starším pravěku má svá specifika i jedinečné formy, z nichž některé přetrvávají i dlouho po přelomu letopočtu. Některé z nich jsou podle mého soudu neprávem označovány za atypické nebo dokonce anomální. Všechny, i ty vzácné formy, totiž do velké množiny pravěkých pohřbů patří, zásadním způsobem obohacují archeologické prameny a vytvářejí východiska pro sociální analýzu. Stále více v současnosti nebo nedávné minulosti zkoumaných lokalit pak umožňuje i komplexní analýzu genderovou. Hrobové celky mají mnoho praktických i symbolických významů, které mohou být rozpoznány pouze při komplexním studiu, za použití přímých a nepřímých archeologických metod.

Tělo je kritická sociální oblast (*Chapman 2000*) a pohřby vypovídají mnohé o pohřbeném jedinci, ale i o změnách tradic, společenských i ekonomických změnách a vazbách, systémech víry a v neposlední řadě i o přirozeném lidském citu. Výsledky studia tak jistě stojí za vynaloženou námahu.

5. ARCHEOLOGIE SÍDELNÍCH AREÁLŮ, DOMÁCNOSTI A PRODUKCE

„Se skřípěním zubů jsem se zúčastnila konference „Ženy a produkce v pravěku“ v močálech Jižní Karoliny přesvědčena, že genderové rozdíly nejsou v archeologickém materiálu patrné, nejméně ze všeho pak na strukturách a architektuře starého pravěku, který je mým hlavním zájmem. Navíc jsem moc nevěděla, jak změnit svou současnou výzkumnou strategii, abych mohla odpovědět na otázku, co ženy dělaly v těch domech, které jsem tak pilně studovala.

Ta konference byla však nakonec zkušeností, která vyvolala moje „No jo!“

Prezentovala jsem zkrácenou verzi svého článku o výzkumu organizace domácnosti a architektonických pramenech pravěké jihovýchodní Evropy asi dvaceti přítomným účastníkům. Poslouchali mě zdvořile, tedy archeologové, a diskutovali o platnosti dat, která jsem prezentovala v závěru příspěvku.

Potom se někdo zeptal: „No dobře, ale jak si ty domácnosti představuješ?“. Myslím, že to byla Henrietta Moore. „Myslíš, jak si představují jejich strukturu?“ opáčila jsem a v duchu si myslela: „Ó bože, ona chce, abych si představila jejich příbuzenské struktury, ale mě zajímá, jakou činnost domácnosti provozovaly, ne z čeho se skládaly...“

Henrietta řekla: „Ne, jak si představuješ členy domácnosti, kteří provozují každodenní aktivity?“. Jistě si umíte představit, že jsem přešla do defenzívy: „Archeologové tohle nedělají. Neztrácíme čas představováním si, jak lidé ženou krávy na pastvu a tlachají při domácích pracích“. „Ano, ale co kdybys to mohla udělat? Jen klid, nikdo to na tebe neřekne. Jenom nám zkus říct, jak si je představuješ. Jak vypadají?“

(Ruth E. Tringham 1991)⁷⁸

Ruth Tringham v tomto krátkém textu na osobní úrovni demonstruje změnu pojetí studia a smýšlení o pravěkých sídelních strukturách, s důrazem na studium domácnosti, která se v posledních desetiletích začala odehrávat i v obecnější vědecké rovině. Zásadní pro tuto změnu je skutečnost, že archeologické prameny v podobě nalezených artefaktů a nemovitých památek (např. architektonických reliktnů) přestávají být cílem archeologického bádání, ale stávají se naopak jeho počátkem a východiskem pro vědeckou práci.

Pochopení, že materiální kultura hraje v archeologii mnohem bohatší a důležitější roli než pasivní reflexe lidského chování, může vést k mnoha novým poznatkům o sociální, ekonomické a genderové struktuře pravěkých společností.

Studium sídelních struktur a areálů aktivit ani prostorová analýza artefaktů, není v archeologii konce 20. a začátku 21. století žádnou novinkou. V mnoha zemích a pro mnoho kultur od pravěku do současnosti se jí věnovalo velké množství badatelů/ek, výjimku netvoří ani Česká republika. V publikaci „Life on a Neolithic site“ se I. Pavlí (2000) zabývá strukturou sídelního areálu v Bylanech u Kutné Hory, a to i s pomocí jiných než jen čistě archeologických metod, v čemž lze spatřovat velký přínos tohoto textu. E. Neustupný, v o něco starším článku (1986), zase podrobně rozebírá strukturu

⁷⁸ Překlad K. Remišová Věšíňová.

pravěkých sídelních, výrobních a zemědělských areálů a jejich vzájemný vztah. Přestože vyslovuje důležité poznatky o sociální dynamice společnosti v závislosti na její ekonomické situaci a způsobu hospodaření, jeho analýze přeci jen něco schází. To „něco“ je právě „tvář“, o které hovoří R. E. Tringham v úvodním citátu.

Studium sídelních areálů a s nimi souvisejících typů produkce je příkladem komplexního interdisciplinárního studia, které velmi úzce souvisí i s genderovou archeologií a jejími metodami. „Domácnost“ jako analytická jednotka koncentruje a organizuje ve svém rámci rodinné vztahy, konstruuje genderové role, zabývá se produkcí a je významným ekonomickým činitelem v lokálním i regionálním měřítku. Je více než jisté, že domácnost, která zahrnuje obydlí, hospodářství a rodinu (Tringham 1991), musí být složena z členů obou pohlaví a několika věkových skupin (generací), aby mohla plnit svoji roli v rámci sociálních struktur. Zde tkví jádro problému; jak bylo zmíněno v úvodní, teoretické, kapitole této práce, archeologové vytvořili prehistorii bezpohlavního lidu bez tváře a identity. Zčásti z nedostatku vhodných pramenů, zčásti z pohodlnosti, neboť generalizace genderových a sociálních vztahů je atraktivnější a o mnoho snáze se s ní zachází.

Tím samozřejmě nechci nijak znevažovat práci badatelů/ek, kteří se sídelními strukturami zabývali výhradně na základě materiálních pramenů. Jen jsem přesvědčena, že nadešel čas posunout se o kousek dál. Studium pravěkého osídlení, a konkrétně jednotek domácnosti, je o to složitější, že archeologové nedisponují žádným daným historickým kontextem a musí si jej sami vytvořit. Ani domácí aktivity a genderové vztahy v pravěku nejsou danou a neměnnou entitou a jejich studium tudíž není jednoduché. Dáme-li však domácnostem tvář, obohatíme tak archeologické modely a doplníme obecné znalosti o sociálních, genderových, ekonomických a rodinných vztazích v nich (Tringham 1991). Právě způsoby a metodami interdisciplinárního studia sídelních struktur a zejména domácností, obohacenými o několik archeologických i etnologických příkladů, se bude zabývat závěrečná pátá kapitola.

5.1. Domácnost, čas, gender a rituál

Pojetí času, které se liší i v mnoha současných kulturách, je velmi důležitou součástí studia životních cyklů domácnosti i člověka. Časový cyklus existence domu, sídliště i všech ostatních typů sídelních struktur a areálů je úzce spjat se životem jejich lidských obyvatel. Tento cyklus není jednotný ani neměnný, diferencuje se na základě pohlaví, věku a genderové příslušnosti, které konstituují jeho finální podobu.

Dnešní archeologie preferuje zájem o osobní historii jednotlivce a na základě výpovědi historických, sociologických a etnologických pramenů si uvědomuje, že muži a ženy mohou prožívat čas odlišně. V mnoha společnostech byli a jsou muži a ženy podřízeni rozdílným věkovým stupnicím, rituálům a životním obdobím, neboť kulturní podmíněnost stádií životního cyklu jim často určuje místo na jiných nebo dokonce opačných místech pomyslné škály (Lyons 1991; Gilchrist 2000; Lucas 2005). S tímto rozlišením samozřejmě souvisí i množství genderově specifických rituálů, tabu, aktivit i vymezených prostor, kde jsou rituální i běžné každodenní aktivity vykonávány.

Ženy prožívají čas odlišně, ve více ohraničených úsecích, i díky specifickým fyzickým projevům svého těla v různých částech životního cyklu. Důležitým kulturně-sociálním mezníkem bývá první menstruace, ale ženské pojetí času ovlivňují i další po-

dobné „události“:⁷⁹ porod, šestinedělí (které se většinou opakují několikrát) a menopauza. Ženské životy jsou charakterizovány cyklickou kontinuitou a diskontinuitou na rozdíl od mužských, které vykazují mnohem větší fyzickou kontinuitu a působí proto lineárně (*Gilchrist 1999*). To vše se pak nutně musí projevit i ve struktuře a organizaci domácnosti. Dospělí muži a ženy však nejsou jedinými členy běžné domácnosti. Genderová archeologie se někdy až příliš soustřeďuje na tyto dvě analytické skupiny a zapomíná přitom, že děti tvořily významnou část (někdy se uvádí až 50 %) pravěkých populací. Právě jich se jistě týkalo mnoho genderově specifických rituálů, z nichž nejdůležitějším byla jistě iniciace, tedy přechod do světa dospělých. Konkrétní náplň tohoto přechodového rituálu bývá většinou pohlavně specifická (*Service 1971*). Zatímco u chlapců je iniciace často spojena s nějakým úkolem, jehož splnění má prokázat jejich způsobilost stát se platnými členy společnosti, u dívek bývá přechod do dospělosti signalizován právě příchodem první menstruace. Z archeologických pramenů známe i spojitost dívčí iniciace s figurální plastikou. Na reliéfech v aténských hrobkách z 5.-4. století př. n. l. jsou vyobrazeny mladé dívky, které drží v rukou figurky nahých žen s dospělými proporcemi a vyvinutými ňadry (*Reilly 1997*). Je pravděpodobné, že iniciace provázela lidská společenství od nepaměti, neboť právě ona formuje osobnost a genderovou identitu jedince i u mnoha dnešních populací.⁸⁰ O přítomnosti přechodových rituálů ve společenských strukturách mohou svědčit i pravěká pohřebiště, a to ta, kde je patrné odlišení věkových skupin výbavou, kontextem či formou pohřbu.

Prostor, identita jedince a jeho každodenní aktivity jsou propojeny konceptem **habitu** (*Bourdieu 1977*). Habitus je praktický a logický řád, který každý z nás absorbuje podvědomě, prostřednictvím zapojení se do každodenních aktivit. Tyto aktivity, které se odrážejí i v archeologických pramenech, jsou tedy logicky jeho odrazem, tedy vlastně odrazem sociálních struktur i rituálů dané pravěké společnosti, a jsou tím pádem klíčovým východiskem pro jejich studium. Je nutné mít stále na paměti, že časové rytmy a cykly, přítomné v různých sociálních aktivitách, jsou vysoce variabilní a musí být učiněn alespoň pokus o jejich identifikaci předtím, než bude přistoupeno k jakémukoliv pokusu o sociální interpretaci (*Picazzo 1996*). Čas je úzce propojen s prostorem a prostor, zejména ten domácí, je místem prezentace genderových rolí. Právě ve studiu domácího prostoru se může archeologie realizovat s největší šancí na úspěch v podobě nových poznatků o jeho sociálních aspektech.

5.2. Archeologie domácnosti

Archeologie domácnosti je ve své podstatě mikroarcheologií, zkoumající mikrosvět jednotky domácnosti (*Tringham 1991*). Ten je důležitým ukazatelem dění ve společnosti, odrazem sociálních norem a interakcí. Domácnost je místem výroby a směny, je svědkem vzniku svazků na lokální i regionální úrovni a snahy člověka o kontrolu přírodního prostředí, přičemž odráží hierarchii a dominanci mezi jednotlivými sídlišti. Etnografická, historická i archeologická data ukazují, že budovy, a s nimi související materiální kultura, fungovaly a fungují zároveň jako kontext i zprostředkovatel osob-

⁷⁹ S menstruací jsou spojena mnohá tabu i rituály dnešních přírodních národů, ale i tradičních „západních“ společností, např. židovské ženy jsou povinny se po každé menstruaci očistit v mikve; u mnoha přírodních národů je žena po dobu menstruace vyloučena z běžného života i aktivit komunity a pobývá, s podobně „postiženými“ ženami, ve speciálním příbytku na okraji vesnice.

⁸⁰ Například v Melanésii jsou děti před iniciací považovány za oboupohlavní či bezpohlavní (*Gilchrist 1999*).

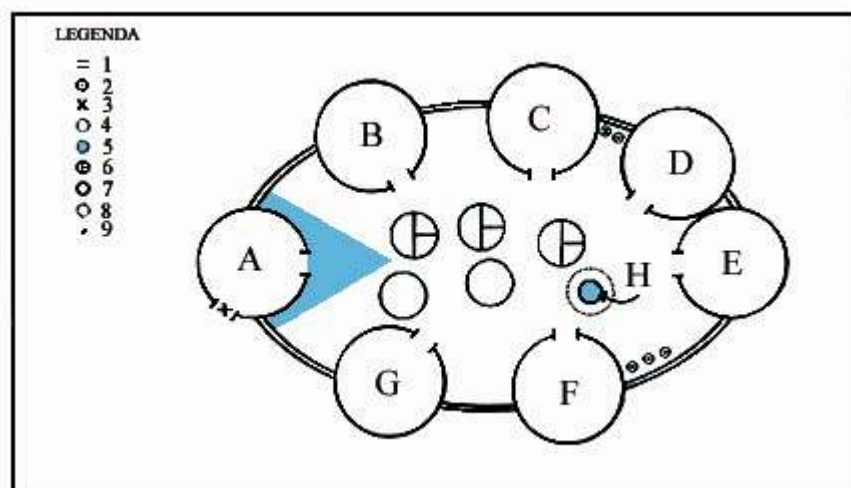
ních interakcí, genderových vztahů a struktur dominance v rámci domácnosti (*Tringham 1991*).

Domácí prostor je místem výrazné genderové performance, místem, kde denně, týdně či sezónně dochází k opakování rutinních úkonů, konverzací a personálních interakcí, které utvrzují genderové a hierarchické konstrukty mezi pohlavími a generacemi. Domácí prostor přebírá genderový význam jako metafora obecných sociálních vztahů a kosmogonií a prezentuje jej navenek mnoha různými způsoby. Nejvýraznějším z nich je symbolická dimenze organizace prostoru, tedy dispozice budov v rámci sídliště a organizace interiéru jednotlivých domácností. Ta, s pomocí habitu, pomáhá formovat a udržovat sociální řád a rovnováhu ve společnosti (*Gilchrist 1993; 1999*). Nutno však doplnit, že genderové koncepty času a prostoru v žádném případě nejsou fixní, ale mění se v závislosti na sociálních a ekonomických transformacích. Z tohoto důvodu je téměř nemožné pravěké genderové role rekonstruovat, ovšem ještě větším problémem a chybou by bylo zobecňování a předpoklad, že se nezměnily od nejstaršího pravěku dodnes, jak se dočteme v mnoha archeologických publikacích. Abychom se na chvíli vzdálili od teoretické roviny úvah, předkládám jeden velmi výmluvný příklad souvislosti genderových rolí a vnitřní organizace domácnosti u kmene Murů tak, jak jej ve svém textu publikovala archeoložka a historička náboženství *Roberta Gilchrist (1999)*. Příklad pochází ze současné kultury, nesnaží se však v žádném případě být etnografickou paralelou, spíše praktickým potvrzením předchozího teoretického textu.

Muži kmene Murů (ze severního Kamerunu) kontrolují veškerou půdu ve vlastnictví komunity na základě dobrých vztahů s předky, který se odráží i v prostorovém uspořádání domácnosti a jejích složek. Murové jsou výrazně patrilokální a polygamní společnosti, muži kontrolují vše, ženskou plodnost nevyjímaje. Navzdory tomu je zde rozvod celkem běžnou záležitostí, žena se může přestěhovat do jiné vesnice či místnosti v domě i několikrát za život, oproti tomu muž žije celý život na jednom místě. Společenská hierarchie zde souvisí zejména se systémem víry. Jak muži, tak ženy disponují nadpřirozenými schopnostmi, ale ovládají odlišné nadpřirozené síly. Muži komunikují s předky, ženy provozují čarodějnictví, které je velmi nebezpečné pro všechny osoby, které jsou s nimi v úzkém kontaktu, a to včetně manžela a spolumanželek. Z toho důvodu jsou ženy považovány za asociální.

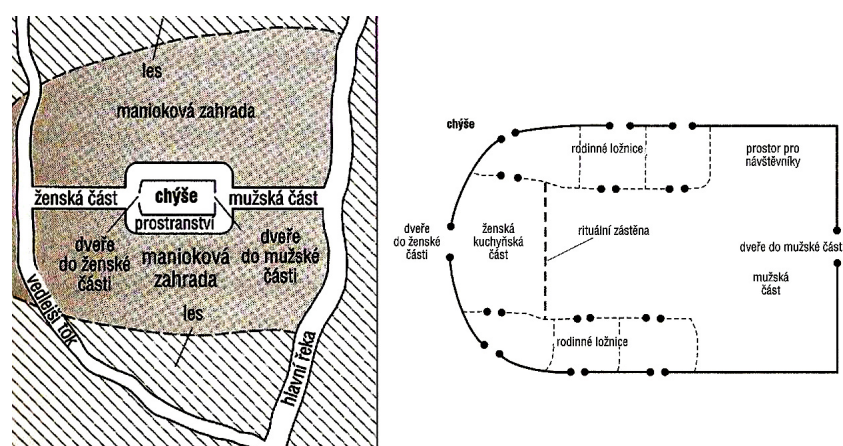
Dům a domácnost Murů jsou navrženy a postaveny muži a striktně reflektují genderové uspořádání společnosti (*obr. 48*). Mužova místnost je vpředu, u hlavního vchodu, na vyvýšeném místě v západní části domu. Místnost první manželky je po ose domácnosti přímo naproti, na východní straně, avšak níže položená. Po obou bočních stranách jsou pak rozmístěny místnosti dětí, dalších manželek a domácích zvířat.

Vzhledem k pozici své místnosti má muž plnou kontrolu nad tím, kdo vchází do domu, neboť ovládá prostor jediného vchodu. Děti vyrůstají v zadních traktech s matkami, chlapci však pouze do 8 let věku, kdy se přesouvají do přední místnosti k otci, zatímco dívky zůstávají v zadních místnostech do doby, než se vdají, aby pak mohly opustit rodný dům a nastěhovat se na zbytek života do zadního obytného traktu svého manžela.

Obr. 48. Uspořádání domácnosti kmene Muruů v severním Kamerunu. Vysvětlivky: 1 – obvodová zeď; 2 – nádoby na placentu; 3 – léčivá otep; 4 – matapram; 5 – další léčivé předměty, včetně kohoutích kostí; 6 – ženské sýpky; 7 – mužova sýpka; 8 – gabaka; 9 – každá další manželka má vlastní soubor budov v této oblasti; A – vchod/manželova ložnice; B – děti/zvířata; C – ložnice dalších manželek*; D – kuchyně dalších manželek*; E – kuchyně první manželky; F – ložnice první manželky; G – děti/zvířata; H – mužova svatyně (pod gabakou); * – každá další manželka obývá vlastní místnosti (podle *Gilchrist 1999*).

Skvělým příkladem toho, jak lidské stavby odrážejí kosmogonii a genderové vztahy ve společnosti jsou i obydlí (maloky) kolumbijského indiánského kmene Barasanů (*Lewis-Williams – Pearce 2008*). Životní podmínky a styl tohoto kmene se podobá předpokládanému způsobu života neolitických populací v oblasti (*Bradley 2005*) a na dispozici obydlí je patrné, jak každodenní činnosti a architektura dokážou sjednotit sociální struktury, náboženství a kosmogonické představy a zároveň reflektovat genderové vztahy (obr. 49).

Obr. 49. Symbolický rozměr uspořádání domu a jeho okolí u kmene Barasanů (podle *Lewis-Williams – Pearce 2008*).

Archeoložka *R. Tringham*, která se studiem domácnosti a pravěké architektury zabývá již mnoho let, tvrdí (1991), že důležitější je soustředit se na činnost domácnosti, než na její sociální formu (tedy konkrétní obyvatelé a jejich vzájemné vztahy). To je

v případě pravěkých populací opravdu jediný možný způsob studia, neboť nedisponujeme takovými daty jako např. historici či etnologové.

Archeologické studium pravěké domácnosti se tedy musí odvíjet z čistě materiálního základu a vycházet z artefaktů, nalezených v primárních kontextech jednotek domácnosti a jejich bezprostředním okolí. I tyto nálezy však mohou ledacos napovědět například o areálech aktivit, výrobních areálech či pracích, které v domácnosti cyklicky probíhaly. Domácí práce totiž nebyly pouhou bezcennou domáckou aktivitou, za jakou jsou považovány dnešní společnosti, ale významnou složkou ekonomických aktivit jednotlivých domácností.

Konstrukty striktní dělby práce na „mužskou“ a „ženskou“, které se často v archeologii používají, byly vytvořeny až ve 20. století na základě etnologických, kulturně-antropologických a historických studií, jejich platnost je ovšem velmi snadno zpochybnitelná. Role žen a mužů totiž nejsou uniformní ani v domácnostech. Umělé konstrukty dělby práce se odvíjejí od určení domácího prostoru jako **ženského**, a veřejného prostoru jako **mužské sféry**. Toto určení je bezpochyby aplikovatelné na mnohé mladší kultury (dokonce v některých případech i na kultury doby měděné/eneolitu, *Chapman 1996*), avšak ani tam nemůže být rozhodně považováno za univerzálně platné. Z neolitu a starších období pro něj však nemáme jediný archeologický doklad. *I. Hodder (2004)* se snažil určit ženské a mužské areály aktivit v prostoru obytných jednotek na lokalitě Çatal Hüyük. Dospěl k závěru, že toto rozdělení bylo vždy spíše teoretické, založené na tvrzení jednotlivých badatelů, případně na etnologických příkladech obrácení genderových rolí v některých společnostech (*Hodder 1991a*). V odkrytých domech věnoval pozornost okolí pece, která byla vždy považována za ženský prostor. Tomu by v Çatal Hüyük odpovídaly i pohřby novorozenců, které byly často v tomto kontextu nalézány. V tomto prostoru se však vyskytoval i vysoký podíl obsidiánových úštěpů, přičemž výroba štipané industrie byla vždy považována za mužskou doménu. Jak je tedy možné, že se její pozůstatky objevily v ženském prostoru? Existují pouze dvě vysvětlení: buď takový pohlavně vyhrazený prostor v Çatal Hüyük vůbec neexistoval, nebo se zde výrobou štipané industrie zabývaly i ženy (*Věšíňová 2005*).

Sídelní struktury nejsou jen zrcadlem sociálních interakcí, jsou také velmi dobrým ukazatelem lokálního a regionálního ekonomického vývoje. Neolitická architektura je závislá zejména na materiálních zdrojích: na předovýchodních lokalitách se setkáváme nejčastěji s domy postavenými ze sušených cihel, v Řecku a Středomoří jsou to malé cihlové stavby nalepené těsně na sebe z důvodu nedostatku prostoru, na Balkáně se cihly mísí s kůlovými stavbami a vyplétanými stěnami, v Evropě pak převažují dřevěné kůlové stavby různých velikostí. To však neznamená, že by obydlí byla v těchto oblastech identická a nevykazovala známky ekonomického rozvoje a sociálních změn (*ústní informace J. Pavúka*). Pokusme se o demonstraci na menším výřezu a několika příkladech z neolitu jihovýchodní, střední a východní Evropy.

V období mezi 5800-2500 let př. n. l., tedy ve starém a středním neolitu, se na tomto území vyskytovala hlavně plochá, otevřená a krátkodobá sídliště, v jihovýchodní Evropě ještě doplněná periodickým dlouhodobým osídlením tellů (*Chapman 1991; 1996*). Jsou známy malé osady, vesnice, ale i samostatně stojící „statky“. Jejich budovy mají většinou shodnou kůlovou konstrukci a proplétané stěny omazané hlínou. Tento konstrukční typ přetrvává do pozdního neolitu, domy se liší pouze velikostí, ale ani v tomto ohledu není variabilita nijak výrazná.

Pouze malé množství artefaktů (kromě figurální plastiky), pocházejících z primárních sídlištních kontextů, vykazuje silnější genderové asociace. Na základě et-

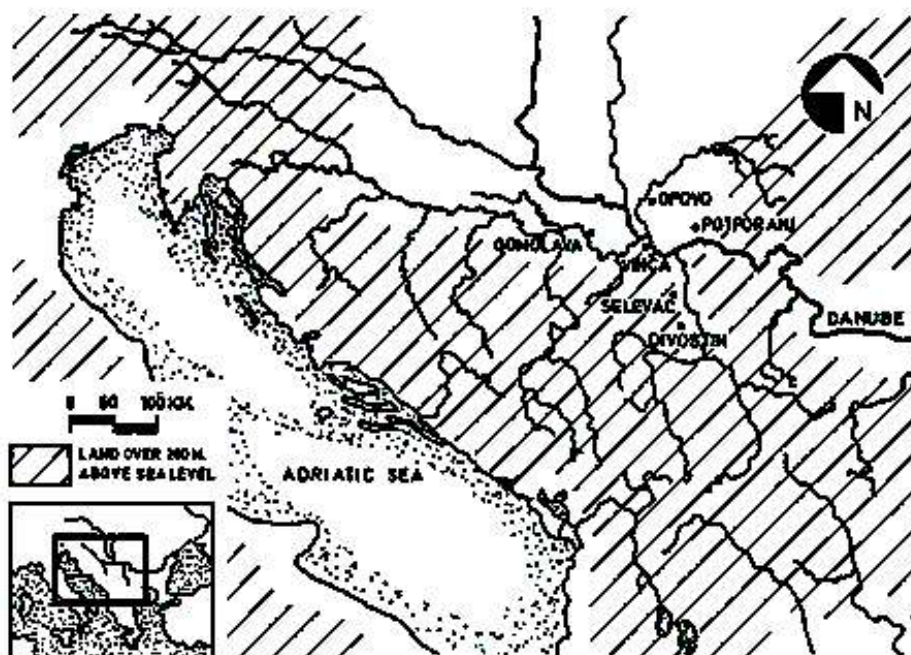
nologických paralel se ukazuje, že ženy bývají často zodpovědné za údržbu, někdy i stavbu domů, péči o ohniště a jeho okolí, vaření, rybaření, sběr mušlí, drobný lov a sběr divokých plodin, a proto i artefakty spojené s těmito aktivitami mohou potenciálně nést ženský genderový náboj [Chapman 1996; Hjørungdal (ed.) 2005].

V pozdních fázích středního neolitu se situace začíná pomalu měnit, zejména z balkánských a jihovýchodoevropských tellů pocházejí nálezy ukazující na velmi rozmanitou a propracovanou materiální kulturu. Kultura s vypíchanou keramikou však zatím žádné výraznější změny ve struktuře sídlišť ani konstrukci budov nezaznamenává. Její domy zůstávají na celém jejím sídelním území a po celou dobu jejího trvání v podstatě stejné (*ústní informace J. Pavůka*).

V mladém a pozdním neolitu nastává zásadní zlom na Balkáně, v jihovýchodní Evropě, kde jsou změny sídelních struktur, a potažmo změny sociální a ekonomické, patrné i na sídlištích lengyelské kultury na území Moravy a Slovenska. Výrazný je v tomto ohledu i cučuteno-tripolský kulturní komplex na Ukrajině. Na území dnešního Maďarska se objevují architektonicky propracované prostorné domy (Szolnok) [Raczky (ed.) 1987], kromě toho se v architektuře, dispozici sídlišť a struktuře obytných jednotek začíná odrážet i výraznější symbolismus a snad i zlomky systémů víry. Na tellech se objevují domácí svatyně, které známe již z dřívější doby z jižněji položených lokalit (Hegedüs – Makkay 1987), objevují se i svatyně veřejné, například v rumunské Partě, které značí narůstající význam sdíleného veřejného prostoru (Lazarovici 1989). Na figurální plastice a keramických nádobách se často objevují textilní vzory, což by mohlo být známkou propojení několika oblastí (ženské) řemeslné výroby. Obecně je patrná narůstající důležitost veřejného prostoru a výraznější rozdíl mezi veřejnými a domácími rituály, spojenými například s kultem předků (viz 3. kapitola). Na diskutovaném území však není jasné, zda či které rituály byly kontrolovány ženami nebo muži.

I ve struktuře tellových sídlišť se však objevují výrazné lokální rozdíly. R. Tringham se účastnila projektu, který měl ukázat měnící se role a aktivity domácností v pozdním neolitu a časném eneolitu jihovýchodní Evropy, neboť z tohoto území pochází dostatek nálezů vhodných pro další analýzu, podpořených navíc detailní stratigrafickou kontrolou, kterou tellová sídliště ze své podstaty umožňují. Ve svém textu (1991) si za příklad zvolila tell Opovo, situovaný uprostřed močálu na území bývalé severovýchodní Jugoslávie, severně od Dunaje, který se rozhodla porovnat s nedalekým tellovým sídlištěm v eponymní lokalitě Vinča (*obr. 50*). Výzkum v letech 1983-1989 odhalil tři fáze osídlení, obydlí v superpozici poskytla velmi dobrou reflexi sociálního života mikrovzorku (rodiny a domácnosti) během funkčního cyklu budov (Tringham 1991). Přesto bylo osídlení na Opovu svou strukturou ve výrazném kontrastu k většině komplexních vinčanských lokalit, situovaných podél Dunaje [Krstić – Tringham (eds.) 1990].

V pozdním neolitu jihovýchodní Evropy se životnost domů díky stabilizaci sociální situace většinou prodlužovala a vznikala dlouhodobější sídla s členitými domy o několika místnostech (Tringham 1991; Chapman 1996). Známkou rozvoje a zlepšování sociálních a ekonomických podmínek obyvatelstva je právě postupné přidávání místností. Oproti tomu byly domy v Opovu mnohem hůře postavené a ve srovnání se všemi zkoumanými telly vinčanské kultury měly i mnohem kratší životnost. Autorka usuzuje, že se mohlo jednat pouze o krátkodobé či sezónní sídliště, které mohli například obývat pouze muži, vykonávající zde sezónní činnost.

Obr. 50. Významná tellová sídliště na území bývalé Jugoslávie (podle Tringham 1991).

Struktura osídlení se v mladém neolitu mění i na sídelním území lengyelské kultury. Oproti uniformním stavbám StK se objevují velké, pravoúhlé, většinou dvojdílné domy, bez typických trojic kůlových jam. Velmi podobně vypadající domy, jejichž šikmé a dlouhé kůlové jámy mohou být podle J. Pavúka důkazem existence patra a tím pádem i patrových domů, se objevují v Srbsku (Gomolava), v Čechách (Postoloprty?), na Slovensku (Svodín, Santovka) (Pavúk 1994). V Rakousku se tato obydlí podobají stavbám z Vinči a Butmiru. O lengyelské architektuře nás informují i hliněné modely domů, známé z Moravy (Střelice, Těšetice), Bavorska, Slovenska (Kočin, Horná Seč) i dalších území.

Mnoho hliněných modelů domů pochází i z území Ukrajiny z inventáře cucuteno-tripolského kulturního komplexu. Pozůstatky tamních obytných staveb rovněž dokládají existenci patrových domů. Na jejich podlahách byly nalezeny bloky propálené hlíny, které byly identifikovány jako spadlý strop. Tento jev byl zdokumentován i u mnohem staršího domu na lokalitě Herpály (krišská kultura), kde byly na spadlém stropě dokonce zachovány původní pracovní plochy.⁸¹

S koncem neolitu, v době měděné a na počátku eneolitu, přichází tzv. „revoluce sekundárních produktů“ (Chapman 1996). Časově je její začátek vymezen dobou kolem 4500 let př. n. l. pro Přední Východ a 3500 let př. n. l. pro jihovýchodní Evropu, ale J. Chapman (1996) tvrdí, že doklady jejího nástupu v Maďarsku jsou ještě starší. Revoluce sekundárních produktů zahrnuje významné sociálně-ekonomické změny jako domestikaci kopytnatců, s ní související používání pluhu a zvířecího potahu, chov ovcí na vlnu a výrobu mléčných produktů. Co mohl znamenat předpokládaný vliv této revoluce na genderovou strukturu moci? Zkoumáním interkulturních etnologických pramenů, zaměřených na dělbu úkolů mezi pohlavími (tuto metodu však není možné používat izolovaně) se to pokusila zjistit J. Spector (1991). Výsledkem byl seznam sedmi aktivit, u kterých lze s velkou pravděpodobností předpokládat zapojení žen:

⁸¹ Tato část byla zpracována podle ústních informací J. Pavúka.

- sběr divoce rostoucích plodů a rostlin;
- produkce mléčných výrobků;
- předení;
- praní;
- nošení vody;
- vaření;
- příprava rostlinných jídel.

Lze právem předpokládat, že tyto aktivity mohly stejně dobře zaměstnávat i ženy v neolitu, snad kromě koncentrované produkce mléčných výrobků.

Vznik sekundárních produktů tedy vytvořil nové příležitosti k upevnění ekonomické moci, nyní však již v prostorově diferencovaných a genderově kontrastních areálech – **ženském domu** a **mužském agriu** [Murdock – Prevost 1973; Lüning (ed.) 1989; Chapman 1996; 2000]. Ve srovnání s neolitem stimulovala zvyšující se různorodost ekonomických zdrojů v době měděné a eneolitu vznik genderově podmíněné dělby práce.

Při archeologickém studiu domu a domácnosti nesmíme zapomínat ani na velmi výrazný symbolický rozměr jejich životního cyklu. O rituálním významu struktury obydlí a artefaktů v něm nalézáných bylo podrobně pojednáno ve třetí kapitole, na tomto místě bych se ještě ráda zmínila o symbolice „smrti domu“. Tento fenomén je nejmarkantněji spjatý s mladým neolitem a počátkem eneolitu, tedy s obdobím největší intenzifikace produkce a vzniku permanentního dlouhodobého osídlení (Tringham 1991). Jeho doklady známe již z mnoha starších evropských kultur (k. Vinča, starčevo-krišská kultura). Destrukce a neustálá obnova domů a vápencových podlah byla prokázána již na mezolitické lokalitě Lepenski Vir (Srejović 1972). Přelom neolitu a eneolitu by se dal dokonce s nadsázkou nazvat „obdobím univerzálního pálení domů“. Tzv. „horizont spálených domů“ v evropském pravěku byl dříve vysvětlován jako důsledek nehod, invazí apod., ale pozdějšími výzkumy bylo zjištěno, že spáleny byly nejen všechny domy na lokalitách jihovýchodní Evropy (včetně všech domů cucuteno-tripolského komplexu), ale setkáváme se s nimi i na území Evropy střední, konkrétní příklady známe například ze Slovenska (Budmerice, Brodziany).

Skutečnost, že na některých územích byly všechny domy spáleny, jasně svědčí o záměru. Přírodovědecké analýzy navíc ukázaly, že domy byly páleny samostatně, tedy ne najednou celá vesnice, a to při vysokých teplotách přes 1 000 °C(!). To znamená, že na oheň muselo být ještě přikládáno (Tringham 1991). Tento akt měl asi více než jednu příčinu. Dům mohl být „zabit“ z mnoha různých důvodů; vyskytla se v něm nemoc, byl zde spáchán násilný čin, incest, zemřel hospodář atd. Význam měl však pravděpodobně jen jeden: „smrt“ domu byla zároveň i symbolickým ukončením životního cyklu jedné domácnosti. Nová domácnost pak vznikla buď přímo na místě té původní, po odstranění požárových zbytků (telly), nebo kousek vedle ní (plochá sídliště, i když i zde se objevují přímé superpozice). Velmi pravděpodobná je i souvislost stavby domů v superpozicích s uctíváním předků a zachováním kontinuity rodu. V některých spálených domech byl konec domácnosti zdůrazněn ještě dalšími symbolickými akty, například na podlaze domu v Brodzianech byly objeveny mlecí kameny, otočené funkční stranou dolů (*ústní informace J. Pavúka*). Na některých lokalitách je prokázána přímá souvislost likvidace domu s pohřbem jeho obyvatele, kdy zesnulý byl i s výbavou uložen většinou do pomyslného středu obydlí, které bylo následně spáleno.

Domácnost a obydlí v sobě integrují mnoho aspektů života společnosti, rodiny i jednotlivce, odrážejí sociální i ekonomické (hierarchické) struktury (*Bradley 2005*), rituální chování, jsou svědky životních cyklů několika generací najednou. Genderová archeologie a další novější archeologické metody se snaží jejich svědectví oživit pomocí analýzy dochovaného archeologického materiálu a představit je tak vědecké veřejnosti ne jako pasivní materiální relikty, ale jako dynamické sociální činitele.

5.3. Potravinová produkce a stravování

Strava, její produkce, příprava a konzumace jsou nedílnou součástí lidského bytí, a proto i nedílnou složkou archeologického mikrostudia pravěké domácnosti. Skladba stravy a její vliv na člověka jsou důležitými ukazateli jeho životních podmínek. Existuje přímé spojení mezi potravinovými systémy a sociálními interakcemi, potrava hraje důležitou roli v mnoha domácích i veřejných rituálech, dotýkají se jí mnohá tabu a potravinová produkce odráží také vztahy ekonomické. Distribuce a využití surovin a potravin může, stejně jako výživa, s pomocí přírodovědných analýz ukázat vývoj a udržování genderových vztahů v pravěké minulosti. Potrava je kulturní kategorií (*Janík 2003*), která si, vzhledem ke svému obrovskému výpovědnímu potenciálu, zaslouží podrobnější archeologickou pozornost.

Potravu jako kulturní fenomén nelze archeologicky studovat jinak než za pomoci etnologických a historických paralel. Výhodou v tomto ohledu je, že se jedná o kategorii relativně stabilní, vždy bylo totiž nutné ji vyprodukovat, připravit a zkonzumovat, přestože její symbolický a někdy i praktický význam a místo v sociálně-ekonomických strukturách je vysoce kulturně i lokálně variabilní. Skutečnost, že potrava existovala, existuje a bude existovat vždy a ve všech lidských společnostech, nám použití etnologických paralel usnadňuje.

V archeologii existují dva hlavní směry studia. První zkoumá vztah mezi genderovými konstrukty a potravou v rámci sociálně-ekonomických struktur, druhý se zaměřuje na potravu prostřednictvím konzumace, dostupnosti surovin a jejího symbolického významu ve vztahu ke genderovým konstruktům, pro pravěkou archeologii je však tento druhý směr prakticky nepoužitelný.

První způsob studia je díky použití přírodovědných metod poněkud přesnější a přináší objektivnější výsledky, které nejsou a nemohou být příliš ovlivněny osobní interpretací archeologů. Koncentruje se zejména na dvě roviny:

- 1) prostorovou distribuci uložených a uskladněných potravin;
- 2) výsledky dietárních analýz (*Hastorf 1991*).

Jídlo je v mikrosvětě domácnosti důležitým sociálním determinantem, neboť je neustále v centru dění [*Durkheim 1961; Kuper (ed.) 1977*]. Všichni členové domácnosti jsou přítomni u většiny fází potravinové produkce, ať již jde o přípravu, kategorizaci, rituály či konzumaci (*Lévi-Strauss 1988*), přestože závazná pravidla, týkající se potravy a zacházení s ní, jsou pro ně, v závislosti na pohlaví, věku i genderovém statusu, odlišná.

Distribuce artefaktů spojených s potravou v sídelním areálu může leccos napovědět o sociálních vztazích členů domácnosti, ale i v širší společnosti, pokud je možné skupiny jejích členů (podle pohlaví, věku atd.) spojit s konkrétními aktivitami. Tuto

možnost bohužel v případě studia pravěkých populací nemáme a jsme tedy odkázáni na etnologické paralely. Ty nám sice nepomohou k objektivním poznatkům o pravěké realitě, mohou nás však výrazným způsobem posunout vpřed díky kontextuálnímu způsobu uvažování a uvědomění si vícenásobného významu a funkce některých artefaktů,⁸² ale i inspirovat při výkladu objevených pravěkých sídlištních situací. Tři následující příklady ukazují rozmanitost sociálního ukotvení potravy u tří současných kultur.

V kmeni Kofyao, sídlícím na nigerijské náhorní plošině Jos, kontrolují ženy veškeré potraviny, které samy vypěstovaly a uskladňují je ve vlastních domech, odkud je následně prodávají podle potřeby (*Hastorf 1998*). Na pobřeží Tanzánie si ženy i muži přinášejí do manželství vlastní majetek i příjmy a potraviny pěstují a zpracovávají rovněž samostatně. Jejich majetek, včetně surovin a potravin, zůstává oddělený po celou dobu manželství, avšak v případě potřeby jej mezi sebou směňují a zároveň si vypomáhají s prací (*Hastorf 1991*). U Marakwetů (Keňa) je ženskou doménou veškerá rostlinná strava i suroviny a ženy zároveň vlastní skladovací prostory ve vymezených částech domu, zejména se jedná o šachty v blízkosti ohniště. Mužskou doménou je dobytek a zpracování hnoje (*Moore 1987*). Ženy jsou sice zodpovědné za skladování veškeré potravy i sklizeň, společensky však nejsou příliš ceněny. Podobně jako u dříve zmíněných Muruů jsou považovány za nebezpečné pro dům, a to nejen kvůli svým nadpřirozeným čarodějnickým schopnostem, ale i proto, že jsou zodpovědné za oheň a za manipulaci s horkým popelem.

V jihovýchodním Pobaltí (Estonsko, Litva, Lotyšsko, severovýchodní Polsko, Finsko, část Ruska) sice není genderová vázanost manipulace s potravou tak markantní, jídlo zde však dodnes podléhá přísné kategorizaci. Konkrétně existují tři hlavní kategorie jídla: rostliny, živočichové a ryby, které podléhají speciálnímu zacházení (*Janik 2003*).

Dietární analýza přináší proti analýze distribuce artefaktů výsledky zcela konkrétní. Ty mluví, co se přístupu k surovinám týče, zcela jasně. Na žádném pohřebišti ze starého pravěku, tímto způsobem analyzovaném, nebyla doposud prokázána odlišná dietetická skladba u mužů, žen a dětí (*Hodder 1991; Wilson 1997*). K podobným závěrům dospěly i analýzy kosterních pozůstatků obyvatel Çatal Hüyük, kde izotopová analýza prokázala obdobně chudou výživu mužů, žen i dětí (*Hodder 2004*). Jedinou výjimku, na kterou jsem při studiu literatury narazila, tvoří lokalita Nikolskoje, mezolitické pohřebiště v Karélii, kde kosterní analýza prokázala nutričně chudší stravu žen a dětí (*Lillie 1996*). Zajímavé jsou také výsledky izotopové analýzy z lokality Mokrin (*Rega 1997; 2000*). Ta sice prokázala shodnou skladbu potravy mužů a žen, ovšem rozdíly se objevily mezi rodinami, pohřbenými na hřbitově v oddělených skupinách. Rozdíly ve výživě zde tedy nebyly podmíněny genderově, ale sociálně, jak je tomu víceméně dodnes.

Zcela výjimečnou roli zastávalo v prostoru domácnosti ohniště, koncentrovaly se kolem něj nejdůležitější aktivity. Pro většinu společností až do současnosti tvoří důležitý symbolický a materiální bod (*Picazzo 1996; Marangou 2001*). Důležitou aktivitou bylo již samotné udržování ohně (*Eliade 2006*), neboť ten hrál odjakživa důležitou socializační roli.

⁸² Zde odkazuji na příklady, které jsem uvedla ve 3. kapitole. Například Současní obyvatelé Iránu používají při tkaní předměty téměř identické se samostatně stojícími plastikami býčích rohů s pečtidlovou podstavou křišské kultury, pákistánští rybáři zas k opravě sítí používají nástroje, které se nápadně podobají paleolitickým plastikám „ženských nader/falů“ z Dolních Věstonic.

Po celé období pravěku (resp. od středního paleolitu, *Fridrich 2005*) mělo otopné zařízení centrální pozici v rámci obydlí, jeho formy jsou však různorodé. Na tellových sídlištích jihovýchodní Evropy se setkáváme dokonce s několika jejich variantami zároveň, konkrétně se zdobenými pecemi a současně i s topeništěm bez jakéhokoliv prostorového zvýraznění v rámci domu (*Arnold 1986*). Ohniště měla jistě již v pravěku důležitý symbolický význam, na prozkoumaných lokalitách je patrné, že existovala snaha situovat je tak, aby jejich pozice mohla zůstat nezměněná během několika fází osídlení. Často se tak stává, že ohniště zůstávají na jednom místě i po kompletní přestavbě celého sídliště.

Z umístění ohnišť lze vypožorovat i probíhající sociální změny. Například ve staroneolitické Thesálii byla ohniště zakládána na volných prostranstvích mezi domy, což by mohlo svědčit o společných komunitních aktivitách, například vaření či dokonce sdílení připraveného jídla více domácnostmi, které se u nich odehrávaly nebo prostě jen o tom, že příprava a případně i konzumace potravy byla věcí veřejnou (*Stig Sørensen 2000; Marangou 2001*). V pozdním neolitu se ohniště přesunula do uzavřených dvorů a interiérů obydlí a dá se tedy předpokládat, že v té době již sloužila výhradně potřebám a aktivitám jedné domácnosti a jejích případných hostů (*Halstead 1989*). Kolem ohnišť je na pravěkých lokalitách nalézáno i mnoho artefaktů v primárních kontextech, o kterých podrobně pojednává 3. kapitola této práce.

Velmi často jsou ohniště spojována s tzv. „ženským“ prostorem v domě, ačkoliv pro pravěká období tato teorie nikdy nebyla a nejspíš ani nebude prokázána. Jedná se spíše o interpretační genderový stereotyp, inspirovaný rolí ženy v „západní“ civilizaci 19. a většiny 20. století. To, že by pravěké ženy pobývaly většinu dne u ohniště, vařily a provozovaly další aktivity, neprokázala ani kosterní analýza obyvatel Çatal Hüyük, muži i ženy zde měli na vnitřní straně žeber nalepeno stejné množství sazí, což svědčí o tom, že se v interiéru kolem ohniště pohybovali zástupci obou pohlaví rovnou měrou (*Hodder 2004*).

Pro tento oddíl je důležitá zejména skutečnost, že ohniště je přímo spojeno s přípravou potravy a činnostmi s tím souvisejícími. Jednou z nich je servírování jídla, pro které dokonce existuje i několik archeologických dokladů. Od pozdní doby bronzové se v inventářích většiny kultur objevuje mnoho druhů nádob, od zásobnic po malé šálky. Již v neolitu se ovšem objevují ozdobné ploché talíře s hliněnými lžičkami (příklady jsou známy například ze středního neolitu jižní Skandinávie), které mohly sloužit k podávání potravy, rituálním účelům, nebo k obojímu. Z tohoto období jsou doloženy i zdobené misky na nožce, zde však náleзовé kontexty na běžné nádobí příliš neukazují – v severní Evropě tvoří často součást hrobové výbavy, v sídlištních kontextech se objevují zřídka. Od druhé poloviny doby bronzové se ve střední Evropě častěji vyskytují zevnitř zdobené ploché talíře, což může značit i změnu stravovacích návyků (*Stig Sørensen 2000*), neboť polévky a kašovitá strava se z plochých talířů jedí poměrně obtížně. Samozřejmě to neznamená, že by z jídelníčku zcela vymizely, jen se strava mohla stát pestřejší, například díky lepším ekonomickým podmínkám obyvatelstva. Přírodovědné analýzy nás informují i o historii konzumace jednotlivých potravin. Například dnes víme, že mléko se pilo od neolitu, medovina od doby bronzové a z této doby máme na některých místech Evropy prokázanu i konzumaci vína (*Vencl 1994*).

Jídlo má často obřadní či slavnostní charakter, je důležitým sociálním aktem při setkáních všeho druhu. O konání takových setkání, možná slavností, nás občas dokážou informovat i archeologické prameny. Badenské kultuře na území Čech patří nálezy skupin malých hrnků bez zjevného rituálního významu (*Vencl 1994*), na neolitické lokalitě

Raddush v Německu bylo nalezeno více než 50 kusů malých hrnků, spolu s dalšími většími nádobami ve dvou zásobních jamách (*Stig Sørensen 2000*) (*obr. 51*).

Potrava je sociální fenomén, který se může mimo jiné podílet na vzniku sociálních elit. Potravinové systémy jsou v mnoha ohledech základem společností, organizují skladbu potravy jednotlivých sociálních i genderových skupin obyvatel, podmiňují dělbu práce, ekonomickou kontrolu a produkují výraznou sociální symboliku. Pokud o to budeme stát, jsme schopni rozpoznat část informací o nich i v archeologických prame-
nech.

5.4. Keramická produkce

Studium keramiky a keramické produkce v pravěku má jednu z nejdelších histo-
rií v archeologii vůbec a rozhodně není na místě zpochybňovat jeho výsledky. Keramika

Obr. 51. Jídelní servis čítající více než 50 hrnků a dalších nádob ze dvou sídlištních jam na lokalitě Raddusch (podle *Stig Sørensen 2000*).

je pravděpodobně nejčastěji nalézanou stopou pravěkých populací a většinou tvoří nejpočetnější složku nálezových souborů. V této podkapitole se nebudu zabývat její analýzou, budu se držet pouze tématu své práce a nabídnu krátký pohled do několika oblastí studia tohoto fenoménu z pohledu genderové archeologie.

Objev keramiky⁸³ znamenal obrovský skok kupředu v sociálním i materiálním vývoji, v organizaci práce domácnosti. V keramických nádobách bylo možné potraviny lépe uchovávat a skladovat a především tepelně upravovat, na rozdíl od dříve používaných nádob z organického materiálu (kůra, tráva, proutí, dřevo, kůže) (*Murdock – Prévost 1973*).

Podle novějších výzkumů lokalit Předního Východu a jižní Asie se zdá, že objev keramiky byl na těchto územích vždy lokální kulturní záležitostí a znalost této technologie se nešířila difúzí (*Wright 1991*). Podle mého názoru však nelze tuto teorii, byť pro období cca 7000 let př. n. l. a diskutované území snad podloženou, aplikovat paušálně na všechny neolitické populace. Například ve Středomoří, na Balkáně a v jihovýchodní i střední Evropě jsou na keramice různých kulturních skupin patrné silné vzájemné en-

⁸³ Objev keramiky je mladopaleolitického stáří (*Svoboda 2009*), v tomto případě mám na mysli obecné prosazení tohoto technologického jevu.

kulturační vlivy a jsem přesvědčena, že se nejednalo pouze o výzdobu, která byla „kopírována“, ale i o technologické postupy.

Zajímavější z pohledu genderové analýzy je studium kontextu a technologie keramické produkce v závislosti na sociálních strukturách. Jako modelový příklad uvedu analýzu keramiky kultury Harappa, jejíž nositelé sídlili v povodí řeky Indus v období 6000-1800 let BC, konkrétně z lokality Mohenjo-Daro, která jistě není čtenářům neznámá.

Při zpracování keramiky z této lokality se autoři zaměřili na tři oblasti: kulturní kontext, organizaci produkce a indikátory genderově závislé dělby práce (*Wright 1991*). Studium kulturního kontextu se zaměřilo na sociálně-ekonomické pozadí keramické produkce, na skutečnost, že s výrobou keramiky se objevila i celá řada nových přidružených dovedností, nejdůležitější z nich kultivace divoce rostoucích rostlin a příprava pokrmů, ke kterým se vázalo mnoho nových symbolických a rituálních aktivit. Struktura tohoto odvětví řemeslné výroby však vyžadovala i složité plánování a přesnou organizaci výroby. Většina nádob na lokalitě byla vyrobena z předem připravených, tedy „prefabrikovaných“ dílů, byla tedy nutná práce několika hrnčírů zároveň a také jejich precizní spolupráce. Na lokalitě byly identifikovány tři typy dílen (*Wright 1991*):

- domácí dílny (domácká produkce pouze pro obyvatele konkrétní obytné jednotky);
- dílenská produkce pro více domácností, situovaná v prostorách mezi obytnými jednotkami;
- samostatné dílny, neintegrováné do jednotky domácnosti.

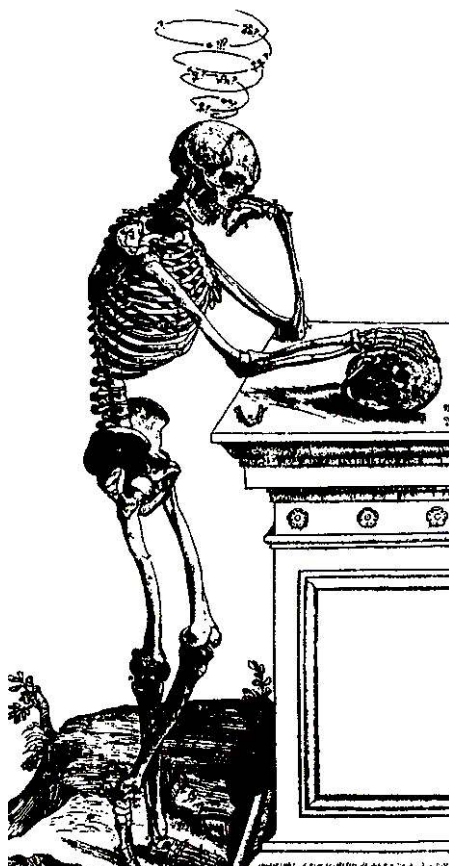
Stopy všech typů zmíněných výrobních areálů byly nalezeny i na lokalitách v Çatal Hüyük či Haçilar, v Mohenjo-Daro se tedy jistě nejednalo o nějaké výjimečně technologicky vyspělé osídlení (*Hodder 2004*).

Zejména zjištění o důkladné organizaci výroby a nutné spolupráci několika jedinců je velmi důležité, neboť zcela popírá poněkud romantické představy, často zpodobňované na vyobrazeních „pravěkého života“, o keramické produkci coby průběžné ženské domácké aktivitě. Tyto názory jsou velmi často zatíženy zpětnou projekcí genderových stereotypů, i když nelze s určitostí říci, kde a kdy se vlastně oblíbený stereotyp žena – hrnčírka objevil. S jistotou si však dovoluji tvrdit, že dodnes existují národy, u kterých je výroba keramiky čistě mužskou činností (např. *Longcare 1981*) a jiné, kde je záležitostí profesionálních hrnčírů, nezávisle na pohlaví. Dalším oblíbeným, avšak ne-logickým stereotypem v této oblasti je tvrzení, že v momentě, kdy přestala být keramická produkce ženskou domáckou činností a stala se z ní významná ekonomická aktivita, ženy se na ní nadále nepodílely. Lze předpokládat, a dokládají to i nálezy několika typů hrnčírských dílen, že se v pravěkých společnostech kombinovalo několik způsobů výroby; od domácké, kterou by mohla reprezentovat i ona žena, sedící před domem a věnující se precizní výrobě nádoby (stejně dobře se ovšem mohlo jednat o muže), po dílenskou, která byla buď záležitostí profesionálních hrnčírů/ek, nebo byla vykonávána ve stanovenou dobu určenou skupinou jedinců, například když bylo mnoho nádob poničeno a bylo nutno vyrobit nové. Tak je tomu dodnes u mnoha přírodních národů (*Wright 1991; Yentsch 2004*). Zda se jednalo o ženy, muže, profesionální hrnčíře nebo kombinaci všech skupin s účastí dětí, které mohly například připravovat hlínu, se nám však zřejmě nepodaří zjistit. Pokud by za veškerou keramickou produkci stála pouze ženská nebo mužská domácká výroba, byla by tato činnost vysoce neefektivní a ekonomicky nevýhodná pro celou společnost.

Možná však existovala oblast, která se z dílenské výroby vymykala a podléhala zcela jiným pravidlům. Tou mohla být výroba obřadní keramiky, například zoomorfních či antropomorfních nádob či pohřebních uren a dalších specifických keramických artefaktů. Zde se však již pohybujeme na tenkém ledě spekulace, nepodložené archeologickými ani dostatečnými etnologickými daty.

5.5. Další odvětví řemeslné produkce

Další odvětví řemeslné produkce zmíním jen okrajově, spíše ve formě zamyšlení než vědecké analýzy (*obr. 52*). Bádání nad řemeslnou produkcí je ze strany genderové archeologie mladé, metodologie není, na rozdíl od oblastí náboženství, rituálu, pohřbívání či studia architektury, propracovaná a skládá se spíše z názorů a dílčích výzkumných výsledků jednotlivých badatelů/ek. Přesto je však jisté, že organizace práce a výroby v domácnosti i v rámci každé populace byla genderovými konstrukty ovlivněna až do nedávné minulosti a v mnoha společnostech je tomu tak i dnes. Teprve v současné době se v západních civilizacích začínají některé aspekty genderově vázané „dělby práce“ v určitých oblastech pomalu stírat, to ovšem neznamená, že by nebyly hluboce společensky zakořeněné a většinová populace se jimi i nadále neřídila. V tomto ohledu jsou genderové konstrukty ve své nestabilitě poměrně stabilní. Pojímám tuto podkapitulu spíše jako soubor několika myšlenek a příkladů, kdy je řemeslná produkce vázána na genderová pravidla a její finální produkt se postupně transformuje v symbol.

Obr. 52. Zamyšlení nad taji genderové archeologie.

Výraznou oblastí neolitické řemeslné produkce bylo získávání kamenné suroviny a výroba broušené a štípané industrie, která měla zcela klíčové využití v mnoha oblastech lidské činnosti, od přípravy potravy po stavbu domů. Někteří autoři se v mnohastránkových studiích snažili odhalit podíl žen na výrobě broušené a štípané industrie (Gero 1991), aby v závěru často zjistili, že to zkrátka není možné. O obdobnou analýzu se pokusil i I. Hodder (2004) pro lokalitu Çatal Hüyük, kde analyzoval polohu výrobních areálů štípané industrie a jejich genderové vazby. Několik z nich totiž bylo objeveno v blízkosti ohnišť, která byla považována za „ženský prostor“ v rámci domu. Na základě toho dospěl k úvaze, že pakliže se výrobní areál vyskytuje v „ženském“ prostoru, docházelo v něm k „ženské“ činnosti a na výrobě štípané industrie se tím pádem podílely ženy. Tato úvaha má naprosto logickou posloupnost, ale jeden háček, který autor v textu rovněž zmiňuje. Vychází totiž z existence „ženského“ prostoru v domě, který je pro pravěké společnosti předpokládán zatím pouze hypoteticky. Je samozřejmě možné, že některé (nebo všechny) ženy se na výrobě broušené či štípané industrie mohly podílet, i když výroba štípané industrie vyžaduje téměř mistrovskou přesnost, jinak nelze požadovaného tvaru docílit. A mistrovská přesnost zase vyžaduje dlouhodobý trénink, kterého občasnou domáckou výrobou, například v případě akutní potřeby, nelze docílit (Fridrichová-Sýkorová – v tisku). Zdá se tedy pravděpodobné, ale zatím archeologicky nepodložené, že výroba štípané a broušené industrie ještě více podléhala specializované dílenské výrobě než produkce keramická. Jinými slovy, pokud někdo potřeboval kvalitní nástroj nebo jeho opravu, zašel k odborníkovi, který mohl být na každé lokalitě více než jeden.

Pravděpodobnější se zdá účast ženské části populace při výrobě jiného typu industrie, a to kostěných nástrojů. Zejména jehly, šídla a „přibory“ byly každodenní potřebou žen, pokud tedy akceptujeme závěry J. Spector (1991), že předení, šití či zpracování vlny a také příprava potravy a vaření byly ženskými činnostmi (Brumfiel 1991). Z hlediska genderové a kontextuální analýzy ovšem není zase až tak podstatné, kdo konkrétní nástroje vyráběl, ale spíše jakým způsobem byly vyráběny (organizace práce) a kdo a k jakým účelům je používal a zda to lze vůbec zjistit. Přínosem mohou být experimenty, které nám pomáhají odpovědět zejména na otázku „kdo“ a „jak“ (Coles 1973; Popelka 2000).

Zajímavý příklad dokumentace využití nástrojů pochází ze skalních maleb doby bronzové (2. tisíciletí př. n. l.) ve Skandinávii (Johnsson – Ross – Welinder 2000). Oproti vědeckým i laickým předpokladům totiž zobrazují při práci se srpem během sklizně obilí výhradně ženy. Ještě zajímavější je, že srpy se na tomto území vyskytují i jako součást hrobové výbavy, a to jak v ženských, tak i v mužských hrobech (Stig Sørensen 1992). Mimochodem skvělý příklad toho, že hrobová výbava nemusí odrážet pravěkou realitu.

Je velmi důležité si uvědomit, že „řemeslná produkce“ nezahrnuje pouze samotnou „výrobu“ finálního produktu (nástroje, látky, pokrmu, barvy atd.), ale že se za oním finálním produktem skrývá komplexní soubor aktivit, který vedl k jeho vzniku. Mívám někdy dojem, že své pravěké předky poněkud podceňujeme, přitom si stačí jen představit, kolik energie muselo být vynaloženo například k výrobě kamenných plastik na lokalitě Lepenski Vir, když surovina na ně pocházela ze zdrojů, vzdálených až 100 km. Skvělá organizace práce musela být podmínkou mezolitické i neolitické těžby kamenné suroviny v Polsku (Borkowski – Gieysztor-Szymczak – Migal – Salaciński 1995), Čechách a Rakousku, tam pravděpodobně navíc rozšířena o těžbu soli. Jak dokonalá musela být organizace práce, která v mezolitu umožnila stavbu jezů na Dunaji a výrobu rozměrných zatížených rybářských sítí, které zajišťovaly bohatší úlovek (Handsman

1991)? O tom, že úlovky skutečně bohaté byly, svědčí i vrstvy drobných rybích kůstek v domech i hrobech mezolitických obyvatel oblasti Železných vrat.

Naši předkové museli být rovněž velmi zručnými tesaři a zedníky. Jak jinak by bylo možné neustále obnovovat konstrukce domů a vápencových podlah v Lepenském Viru (Srejović 1972) a později, zejména v mladém neolitu a na počátku eneolitu, znovu stavět nové domy na místě těch záměrně spálených, které ukončily svůj životní cyklus? Organizaci vyžadovaly i polní práce, stříhání vlny (v eneolitu?), sběr či skloubení péče o děti s dalšími aktivitami.

Poslední oblastí, o které se ve formě několika příkladů zmíním, je výroba symbolických předmětů, tedy spíše předmětů, které se během svého funkčního cyklu symbolickými staly. Následující příklady pocházejí z různě vzdálených částí světa, mají však společného jmenovatele: korálky a produkci s nimi spojenou.

Tradiční ženskou prací v oblasti andských vesnic Jižní Ameriky je výroba růženců. Přes hlubokou zbožnost místních obyvatel jsou růžence místními ženami považovány spíše za amulet (indiánské kořeny nebývají nikdy zapomenuty) a zároveň za vhodný doplněk k nedělním šatům (Dransart 2001). Muži růžence nenosí, neboť jde o „ženský“ artefakt. Jedinou výjimku tvoří zdejší taxikáři, pro které je růženec, ovšem s významem amuletu, nezbytnou součástí výbavy vozu. Tento jev můžeme ostatně pozorovat i u stále většího počtu českých řidičů, o jejichž hluboké zbožnosti by se dalo s úspěchem pochybovat. Tak se ženám kmene Insluga podařilo transformovat růženec, jehož výroba je jejich zaměstnáním, ze symbolu křesťanské víry v amulet a sváteční doplněk, který více odpovídá jejich životnímu stylu.

Korále jsou významnou součástí ženského oděvu u horských kmenů v Ekvádoru, preferovány jsou zejména červené a korálově zabarvené exempláře, neboť ty navazují na předkolonizační tradici ženského spondylového šperku (Meish 2001). Z původní tradiční ozdoby (spondylu a následně červených a korálově červených korálků) se však postupně stal významný ukazatel genderové a sociální příslušnosti. Barev dnes nosí ženy více a lze podle nich rozeznat jejich etnicitu, příslušnost k sociální skupině či podskupině, náboženské vyznání, ekonomickou situaci nositelky a její genderový status. Podobnou symbolickou funkci mají i korálky ze pštrosích skořápek u afrických Sanů (Carey 2001), které jsou nejen tradičním ženským řemeslným výrobkem, ale i symbolickým ukazatelem jejich sociálního postavení.

Bylo by zajímavé se zabývat i výrobky z českého pravěku, které mají potenciálně symbolický náboj, a tím, kdo je vyráběl a proč. Mám na mysli například miniatury kamenné štípané i broušené industrie z evropských mezolitických a neolitických (zejména dětských) hrobů, či důvod, proč a kým byla do dětských evropských hrobů z těchto dvou období (i následujícího eneolitu) ukládána kostěná industrie. Na to je ovšem zatím archeologie krátká, a to i ta genderová.

5.6. Závěrečné shrnutí

Dům a další složky domácnosti jsou „*imagem mundi*“ jejich obyvatel. Koncentrují v sobě a reflektují snad všechny aspekty lidského bytí na tomto světě a zároveň podléhají, svou dispozicí a uspořádáním, i kosmogonickým a symbolickým představám konkrétní populace. Právě proto nabízí mikroarcheologie domu a domácnosti nepřeberné množství možností archeologického, přírodovědeckého, historického, etnologického i sociologického studia, jejichž dílčí výsledky nám pomáhají skládat mozaiku života jednotlivců i skupin v pravěkých populacích.

V této kapitole byla pozornost věnována pouze několika úhlům pohledu, částečně proto, aby obsáhla téma této práce. Někomu by snad prezentovaný pohled mohl připadat příliš stručný a zjednodušený, ale metodologie studia je zatím nejednotná a nedostatečně teoreticky propracovaná. Z toho důvodu jsem se snažila koncentrovat na témata, kterými se genderová archeologie zabývá již delší dobu a podle nich také volit příklady.

Je jisté, že stejně jako dům a domácnost informují o řemeslném umu svých obyvatel, přinášejí i informace o ekonomickém vývoji dané společnosti a jejích náboženských představách, odrážejí i uspořádání společnosti a jejích genderových konstruktů, které byly ve zkoumané populaci platné v době jejich existence. Genderový rozměr uspořádání domu a organizace domácnosti je však pro období staršího pravěku zřídka kdy možné rekonstruovat. Výjimku tvoří snad jen některé předovýchodní lokality, ani tam však není výpověď stoprocentní. Zůstáváme tedy prozatím odkázáni zejména na studium etnologických paralel a archeologických pramenů z mladšího pravěku. Například časté a velmi oblíbené dělení prostoru domácnosti na ženský a mužský a prostoru sídliště na soukromý (domácí = ženský) a veřejný (= mužský) areál, který je pro mladší období historie, zejména středověk a novověk, spolehlivě doloženo, může být pro starší pravěk úspěšně zpochybněno. Souvisí to zejména s prolínáním „rituálních“ či „symbolických“ sfér s každodenními aktivitami obyvatel sídliště (Graslund 2001) a zpětnou projekcí současnosti do minulosti, neboť co je dnes považováno za „soukromé“, mělo v pravěku pravděpodobně mnohem větší „veřejný“ dopad. Lze stěží předpokládat, že by současné genderové role fungovaly například od mezolitu a byly vázány na stejné prostory a činnosti po celou dobu své existence. Je i těžko představitelné, že by ženy v dávné historii disponovaly přímou a výraznou veřejnou a politickou mocí, to však neznamená, že neměly na veřejnou sféru a dění vliv. V archeologických pramenech pro tato tvrzení sice stěží nalezneme důkazy, znovu však zdůrazňuji, že by bylo mylné předpokládat kontinuitu a stabilitu genderových rolí v čase i prostoru a generalizaci jejich náplně.

Mikroarcheologické studium domu a domácnosti za pomoci metod genderové archeologie nám každopádně může poskytnout mnoho informací, které zůstávají při použití tradičních výzkumných metod skryté.

Zakončím tuto kapitolu, a s ní i celou práci, slovy Ruth Tringham (1991), neboť nejlépe vystihují přesvědčení, které mě vedlo k jejímu napsání, a které platí pro všechny oblasti, kterým je v tomto textu věnována pozornost.

„Dokud nedokážeme dát zkoumaným společnostem tvář, nemůžeme poznat jejich genderové role a nemůžeme ani dodat genderovou dimenzi studiu prehistorie. A dokud nezvládneme zasadit prehistorii do genderového rámce, nemůžeme o námi vytvořených prehistorických konstruktech uvažovat jako o lidských entitách s vlastním sociálním, politickým, ideologickým a ekonomickým životem.“⁸⁴

⁸⁴ Překlad K. Remišová Věšínová.

6. ZÁVĚR

Pokus o závěrečné shrnutí této práce působí poněkud nepatřičně, neboť téma genderové archeologie a využití genderové analýzy v různých oblastech archeologického bádání je natolik rozmanité, že žádnou generalizaci v podstatě neumožňuje.

Archeologie je kulturně a historicky podmíněná vědecká disciplína, na svou kulturní podstatu však často zapomíná, neboť reflexe kulturně-sociálních struktur zaniklých populací je komplikovaná a její výsledek bývá navíc často nejistý, a postrádající zpětné vazby. Archeologii nelze, stejně jako ostatní humanitní vědy, jejichž je součástí, považovat za zcela objektivní vědu. Protože však ze své podstaty, tedy zkoumáním života zaniklých populací, o objektivní výsledky a poznatky usiluje, je nezbytně nutné, aby se koncentrovala na materiální kulturu (její projevy a ukotvení v sociálních strukturách), která jediná je schopna podložené výsledky zprostředkovat. Pokud není materiální kultura zasazena do kulturního a sociálního kontextu, stává se mrtvým pramenem s téměř nulovou výpovědní hodnotou. Právě díky novým postupům, teoriím a metodám, které se zejména během posledního půl století objevily, má archeologie šanci, že její snahy budou čím dál tím častěji odměňovány výsledky v podobě interdisciplinárně podložených vědeckých zjištění.

Kontext je jakýmsi archeologickým zaklínadlem, ale je i klíčovým prvkem, který ve své práci využívá genderová archeologie. Zatímco kontext je jednotícím prvkem snad všech archeologických metod a přístupů, gender, jako proměnlivý, ale všudypřítomný sociální konstrukt, je pojítkem zdánlivě různorodých témat, kterými se tato práce zabývá. Právě kontext materiální kultury je hlavním determinantem při pokusech o rekonstrukci významu artefaktů i sociálních struktur zaniklých společností. Bez kontextuálního ukotvení nemůže být žádný interpretační pokus objektivní a bez zohlednění genderového rozměru nebude žádný pokus o sociální rekonstrukci kompletní.

Gender není samostatnou entitou nebo oblastí, která by mohla být zahrnuta nebo vyloučena z analýzy sociálních fenoménů, je spíše souborem procesů a vztahů, které prostupují všechny aspekty každodenního života jedince. Je beze všech pochyb, že tomu tak bylo i v dávné minulosti. Neměl by být pojímán ani studován jako soubor několika různých fixních kategorií, ale spíše jako soubor kulturně-historických vztahů (*Moore 1991*). Teprve pak totiž vynikne jeho jednotící rozměr, protože gender, coby formující sociální konstrukt, je jedním z organizačních principů všech existujících společností a materiální kultura je jedním ze způsobů jejich organizace (*Johnsson – Ross – Welinder 2000*). Právě skutečnost, že genderová témata prostupují a spojují snad všechna zákoutí archeologického bádání, byla východiskem této práce. Poněkud uměle vymezená témata, reprezentovaná jednotlivými kapitolami této práce, se ve skutečnosti prolínají a nelze je studovat odděleně, stejně jako život jednotlivce či společnosti, ať již pravěké nebo současné nelze rozdělit do několika ohraničených kategorií.

Přesto bylo nutné, pro větší přehlednost a srozumitelnost, určit tematické okruhy vyčlenit, aby bylo jasné, jakým způsobem s nimi genderová archeologie pracuje a jaký je její konkrétní přínos při studiu pravěkých společností. Ten spočívá zejména v její snaze vědecky přehodnotit témata a fakta, která byla ještě nedávno považována za daná a uzavřená a změnit způsob, jak jsou vnímána odbornou, a zprostředkovaně, i laickou veřejností.

Za zásadní přínos genderové analýzy archeologii považují důraz na interdisciplinární pojetí studia, s jehož pomocí lze dospět k dílčím objektivním poznatkům o lidské minulosti, pokud jsou materiální podklady dostatečné. Aby to však bylo možné, je nezbytně nutné dodržovat teoretická a metodologická východiska, která byla v textu prezentována, v českém prostředí i jazyce mimochodem vůbec poprvé.

Ústředním tématem genderové archeologie je materiální kultura a artefakt jako její představitel. Materiální kultura, která v archeologii pravěku v podstatě zastupuje písemné prameny, je, spolu s kontextem a kontextualizací, ústřední „zbraní“ genderové analýzy, neboť její role v sociální reprodukci je klíčová. Předměty jsou pojetím generací a zásadními zprostředkovateli tradice (Marcus 1998; Stig Sørensen 2000).

Dosavadní prezentace „pravěké reality“ na tzv. „pravěkém lidu“, který je, pokud vůbec někým, reprezentován převážně muži, je velmi problematická a genderově předpojatá, což vede k neobjektivním výsledkům při pokusech o její rekonstrukci. Aby bylo možné pracovat na vytváření co neobjektivnějšího obrazu zkoumaných pravěkých společností, musí se tento obraz skládat z informací o interakcích a aktivitách obou pohlaví a musí být vzata do úvahy i existence více věkových skupin, než jen „dospělých jedinců“.

Předpoklady, na jejichž základě jsou v tomto zkresleném obrazu minulosti mužům, ženám a dětem připisovány sociální role a společenský status, jsou většinou zpětnou projekcí ustálených představ o genderových rolích, platných v archeologové současnosti. K genderovým vztahům a jejich původu je často přistupováno jako k neměnným kategoriím. To způsobuje, že obraz minulosti je v zásadě konstruován na základě obrazu dnešní společnosti a jakékoliv vztahy mezi pohlavími jsou považovány za dané, a tím předem vyloučené z oblasti vědy a výzkumu.

Výmluvným příkladem je problematika dělby práce, tedy její dělby na mužskou a ženskou. Za ženskou práci je dodnes považována například péče o domácnost a děti, část zemědělských prací a podíl na keramické produkci, mužskou pracovní náplní je lov, chov dobytka, stavba obydlí a organizace ekonomických aktivit. Obecně se má za to, že ženská práce nemá, na rozdíl od té mužské, výrazný celospolečenský dopad. Toto dělení bylo již dávno integrováno i do archeologických představ o pravěké minulosti a ještě dnes bývá považováno za nezpochybnitelné, přestože teorie o „ženském“ a „mužském“ prostoru v rámci pravěkých sídelních i sociálních struktur vznikly až ve 20. století a historickými, etnologickými, ale i archeologickými výzkumy byly již spolehlivě vyvráceny. Je však téměř nemožné představit si existenci paušálně platného genderového uspořádání, tedy společensky konstruovaných rolí žen a mužů, které by v nezměněné podobě existovalo a fungovalo od pravěku do 21. století. I několik málo příkladů, uvedených v této práci, ukazuje, že představa o kodifikovaných rolích mužů, žen a dětí, platných ve většině pravěkých společenských struktur, je mylná. Předpoklad jejich existence v pravěkých společnostech nemá žádný reálný základ, pokud za něj nebudeme považovat několik textů, kterými se mnozí archeologové nechali až příliš ovlivnit. Genderové stereotypy v pravěku jsou přesto i nadále mohutně podporovány a posilovány působením literatury, vzdělávacích aktivit, médií, a to jak mezi veřejností laickou, tak i odbornou.

Pokusím se odpovědět na otázku, položenou v úvodu této práce, zda je archeologie, zvyklá zacházet s artefakty a objekty, vůbec schopna v archeologických kontextech gender, který je v podstatě procesem, objevit a definovat. Odpovídám, že ano, ale pouze za velmi specifických nálezových konstelací, jejichž součástí musí být kvalitní trojrozměrná dokumentace terénních situací, vysoká míra zachovalosti sídelních struktur na lokalitě, dostatek archeologických pramenů v primárních nálezových kontextech

a odvaha ke komplikovanému interdisciplinárnímu bádání. Za těchto podmínek je opravdu možné odkrýt a někdy i rekonstruovat vztah mezi povahou materiální kultury a s ní souvisejícími sociálními aktivitami.

Cílem genderové analýzy, u jejíhož vzniku stála feministická kritika archeologie, je konstruktivní kontextuální analýza, která integruje veškeré dostupné informace o zkoumaných pramenech a používá několik důkazových linií najednou (*Milledge Nelson 1997*). Jedním z jejích nejvýraznějších rysů je snaha o objektivizaci interpretací, neboť největším nebezpečím pro archeologickou interpretaci je paušalizace jevů. Univerzální platnost čehokoliv je pouhým mýtem, který se bohužel v mnoha vědních oborech (a archeologie netvoří výjimku) nepodařilo dodnes překonat. Genderová archeologie nám umožňuje nahlédnout do způsobu, jakým se materiální kultura stává součástí strukturalizace sociálních vztahů mezi ženami a muži a jejich společenskými rolemi a pomáhá odhalit roušku tajemství, která jejich každodennost zahaluje. Pomáhá také systematicky třídit a archeologicky, etnologicky, sociologicky a historicky zpracovávat podložená data, což ještě žádná archeologická metoda v takové míře nedokázala.

Vztahy mezi genderovými skupinami konstruuji, obohacuji a diversifikuji lidskou společnost. Gender, jako vědecká kategorie, je jevem nestabilním, ale všudypřítomným a měl by tudíž být zohledňovaným kritickým aspektem archeologického výzkumu tam, kde to podmínky a nálezová situace alespoň částečně umožňují.

Genderová slepota dnes existuje i díky mezerám v archeologické teorii a odborné i populární literatuře. Dominující formy psaní o archeologii vytvářejí sporné a problematické prezentace genderových rolí a stejně tomu je v případě mnoha etnologických a etnoarcheologických studií. Umožňují tak vznik kulturně-specifické a často neobjektivní a stereotypní prezentace mužů a žen a následně ji přisuzují ženám a mužům žijícím v jiných dobách a na jiných místech, čímž posilují nepodložené dezinformace a nesmyslná dogmata. Tzv. „angažovaná archeologie“ pojímá gender jako důležitou kategorii (s centrálním významem) kulturní a historické analýzy a současně se snaží zkoumat otázky rozdílnosti a rozmanitosti běžného života. Tento typ archeologické práce více zohledňuje jemné nuance, snaží se pokládat nové otázky, díky nimž zjišťuje nová fakta a ta stará reviduje pomocí moderních metodologických postupů.

Jedna z kapitol této práce se zabývá možnostmi studia kultu, rituálu a náboženství a mírou jejich rozpoznatelnosti v archeologických datech. Studium náboženství, stejně jako dalších společenských jevů, vyžaduje velmi široký interdisciplinární záběr, neboť se pokouší o rekonstrukci systémů víry, obklopujících archeologické lokality, artefakty a další materiální relikty [*Biehl – Bertemes – Meller (eds.) 2001*]. Studium „duchovna“ se tedy opět odvíjí zejména od materiální kultury. Při studiu pravěkého náboženství proto nelze s tradičně pojatou archeologií vystačit.

V úvodu 3. kapitoly jsem zmínila, že pokus o rekonstrukci rituálního (náboženského) chování pravěkých populací je jedním z hlavních tematických okruhů, zkoumaných pomocí genderové analýzy. Ta se na základě kombinace archeologických dat a dalších pramenů snaží zjišťovat účel rituálů, genderový status jejich provozovatelů/ek a na základě archeologických pramenů rekonstruovat místa, kde mohlo k rituálními aktivitám docházet.

Nálezy artefaktů a situací z pravěkých lokalit definitivně prokazují existenci rituálních či náboženských aktivit různého charakteru. U většiny nalezišť však nemáme možnost zpětné vazby a jsme tak odkázáni na výpovědní potenciál archeologických artefaktů, pocházejících z primárních nálezových kontextů. Ty naznačují mnohé o struktuře osídlení i organizaci jednotlivých domácností, o běžném životě jejich obyvatel, někdy i o genderové (sociální) struktuře zkoumané společnosti. Jsou rovněž nedoceně-

ným a dosud plně nevyužitým zdrojem informací o duchovním životě pravěkých populací.

Často diskutovaným fenoménem, který s velkou pravděpodobností zastával důležitou roli v neolitických systémech víry, je antropomorfní plastika. V jejím případě je obzvláště markantní, že ignorování archeologických kontextů a kulturně-sociálního prostředí, ze kterého pochází, vede k omezení interpretačních možností, jejich zkreslení a posunu interpretace do často neseriózní a nevědecké roviny. Pokus o kontextuální genderovou analýzu figurální plastiky přinesl mnoho zajímavých poznatků o artefaktech samotných, ale i kontextech, ve kterých byly nejčastěji nalézány. Odhalil však i neobvykle výrazné genderové stereotypy, které pokusy o její interpretaci provázejí. Týkají se zejména těch teorií, které označují figurální plastiku primárně za „ženskou“ a na základě toho ji interpretují jako ztvárnění ženských božstev. Pozadí „božské teorie“ je však mnohem starší, její počátky spadají do 19. století a úzce souvisejí s předpokladem existence tzv. prvotního matriarchátu v neolitickém období, který nebyl dodnes zcela překonán. Vlivem jejich působení je často ignorována rozmanitost souborů figurální plastiky, zmínek o mužských, bezpohlavních či naopak dvojpohlavních soškách, které mohou reprezentovat třetí i další gendery, je v literatuře velmi poskrovnu. Mnozí badatelé již ve svých pracích dokázali, že dnešní spojování ženské sexuality s plodností vedlo k mnoha velmi problematickým a vyloženě nesprávným scénářům vývoje lidstva. Také do velké míry ovlivnilo naše chápání mnoha jevů, například právě znázorňování žen v pravěkém umění, ale i interpretaci (Conkey 2000). Interpretace veškerých kulturních jevů i archeologických artefaktů jsou ovlivněny dobou, ve které vznikají a samozřejmě též samotnými interprety. V případě neolitické figurální plastiky je působení těchto faktorů obzvláště markantní.

Jednou z možných oblastí „náboženského“ využití figurální plastiky jsou rituály spojené s kultem předků. Animistické rituály a představy jsou společné většině současných i zaniklých přírodních národů a byly doloženy i u mnoha zaniklých historických populací. Tyto rituály byly a jsou propojeny zejména s tzv. domácí sférou. Při uvažování o souvislosti neolitické plastiky právě s touto oblastí vycházím z poznatků o jejich primárních nálezových kontextech v prostorách obytných jednotek, doplněných o etnoarcheologická data a informace z etnologické literatury. Předkové jsou ti, kdo oscilují mezi životem a smrtí (Halstead – Hodder – Jones 1978) a v tomto kontextu lze nahlížet i na další primární kontext, ve kterém bývá plastika nalézána, tedy na hrobové celky.

Neolitická figurální plastika je integrální součástí a projevem náboženských systémů víry a hraje významnou roli v rámci různých rituálů. Antropomorfní sošky nejsou ztvárněním bohů a bohyň, spíše jsou abstraktním ztvárněním lidské bytosti, která je součástí těchto rituálů, týkajících se běžných a každodenních životních situací. Genderová identita je na soškách demonstrována v detailech (pohlavní, částečně pohlavní, bezpohlavní, dvojpohlavní, propracované detaily) a výzdobě.

Již paleolitické sošky mají několik morfologických typů a pravděpodobně i sociálních významů. Existuje evidentní kontinuita sošek od paleolitu do neolitu a mladších období, v neolitu však probíhá zásadní změna typů, které se vyvinuly v jeho prekeramické fázi (například v natufské kultuře). Výskyt sošek navíc ve všech případech koresponduje se sociální komplexitou společnosti (Hansen 2001).

Mnoho dosavadních pokusů o interpretaci neolitické figurální plastiky má tři základní nedostatky: ignorují typovou rozmanitost nálezových celků, často nejsou podloženy žádnými archeologickými daty, někdy pouze několika náhodnými etnologickými paralelami a neoddělují gender od biologického pohlaví.

Genderová role sošek, potažmo těch, koho sošky zastupují, ale nemusí být vázána na znázorněné pohlaví (neboť gender s pohlavím často nesouvisí) či fyzické atributy, souvisí spíše s atributy sociálními [Donald – Hurcombe (eds.) 2000a]. Snažíme-li se tedy zkoumat a poodhalit, jak pravěké společnosti fungovaly, je nutné soustředit se na gender, ne na pohlaví. V historických společnostech, v jejichž případech disponujeme komplexnějšími údaji než u pravěkých, je doloženo mnohem více způsobů odvozování genderových rolí, než známe ze současnosti. Ta je v tomto ohledu, díky dlouhodobému působení křesťansko-judaistických systémů víry, značně konzervativní, navíc omezuje roli ženy na dceru, matku a manželku, tedy muži podřízenou bytost. Tato skutečnost má mimo jiné i podíl i na dezinterpretaci neolitické figurální plastiky.

Neprávem jsou opomíjeny další existující typy pravěké plastiky, tedy zoomorfní sošky a modely. Tyto artefakty často unikají pozornosti badatelů/ek a pokud jsou vůbec analyzovány, tak vytržené z kulturních, nálezových i sociálních kontextů. Exmpláře dalších typů plastiky jsou studovány odděleně od antropomorfní, přestože jejich primární nálezové kontexty bývají velmi často identické a v mnoha případech jsou lidské sošky nalézány právě v doprovodu zvířecích figurek a/nebo modelů obydlí. Zoomorfní plastika je posuzována pouze jako doplněk antropomorfní (ženské) a býčí symboliky, které bývá jako jediné věnována poněkud větší pozornost. Přitom i další typy plastiky jistě zastávaly v kontextu neolitické společnosti významné místo, o čemž svědčí nálezy z celého území osídleného nositeli neolitických kultur a kulturních komplexů.

Velmi komplikovaná je rovněž detekce „rituálních areálů“ zvláště z důvodů prolínání „posvátného“ a „profánního“, které se na základě mnoha etnologických i etnoarcheologických výzkumů současných i zaniklých populací dá předpokládat i v případě populací pravěkých. Nálezy konkrétních typů artefaktů (např. plastiky, ale i předmětů bez jasné interpretace, které k označení za „kultovní“ či „rituální“ často svádějí) navíc nemusí nutně zaznamenat přítomnost rituálních aktivit na zkoumané lokalitě. Často právě proto, že s podobnými aktivitami nemají nic společného. Jejich označením za „kultovní“ či „rituální“ dochází k paušalizaci a následnému zkreslení variability jejich možných významů a funkcí (Barret 2004). Lze ovšem soudit, že jedním z míst kde se rituály v neolitu pravděpodobně odehrávaly, byly prostory vztahující se k jednotce domácnosti, o čemž svědčí i nálezové kontexty předmětů, jejichž aktivní role se v neolitických rituálech předpokládá, mimo jiné například figurální a jiné plastiky. Je téměř nemožné zjistit souvislosti a vztah rituálního chování k jednomu genderu, sociálnímu statusu, věkové kategorii či specifické skupině jednotlivců (Marangou 2001). Etnologické studie dobře znají strukturu rituálního chování u přírodních národů, tyto poznatky však v drtivé většině případů nelze aplikovat na pravěké populace. Rituály neolitické doby byly jistě velmi variabilní obsahem i místem, kde byly provozovány a stejně tak se jistě lišili i jejich účastníci. Byly pravděpodobně úzce propojeny s veřejným životem, často tak, že je nelze od každodenních aktivit vůbec odlišit. V rituálech hrála pravděpodobně relativně významnou roli i plastika. Vzhledem k primárnímu „domácímu“ kontextu lze uvažovat o tom, že byly spojeny s „ženskými“ aktivitami a tím pádem mohly být ženami i provozovány [Gero – Conkey (eds.) 1991; Tringham 1994; David – Kramer 2001].

Míra společenského významu „rituálních“ předmětů, tak, jak je definuje archeologie, však není zjistitelná a můžeme se o ní jen dohadovat. Je nutné si uvědomit, že v rámci rituálů mají význam předměty sakrální, ale i zcela běžné, profánní, neboť až konkrétní použití či situace určuje jejich případný náboženský význam. Tím, co určuje rituální povahu místa, často není samotný prostor, kde mohlo k náboženským aktivitám docházet, ale artefakt, který byl na tomto místě během rituálu použit.

S rituálním chováním a náboženstvím, stejně jako s genderovou strukturou pravěkých společností, neoddělitelně souvisí i pohřby a pohřbívání. Genderová analýza se snaží uchopit pohřby a pohřbívání jako komplexní soubor aktivit, artefaktů a rituálů, které mohou do jisté míry pomoci s odkrýváním kulturních a sociálních struktur zaniklých společností. Na rozdíl od starších metod neklade důraz pouze na (artefaktuální) obsah hrobových celků, ale spíše na celkový kontext všech hrobových dat v nich obsažených, včetně funkčního i symbolického kontextu samotných hrobů ve vztahu k sídelním strukturám.

Čtvrtá kapitola se snažila ukázat, že moderně pojatá analýza pohřbívání a hrobových dat, obohacena o genderový rozměr, může být velkým přínosem při rekonstrukci běžného života pravěkých populací a struktury jejich společností, neboť pohřby odrážejí mnohé kulturní, náboženské, sociální a ekonomické faktory a konstrukty. Poukázala rovněž na skutečnost, že výpověď hrobových dat nebude nikdy jednoznačná, neboť vznikala v několika praktických a symbolických rovinách zároveň, z nichž ne všechny jsou archeologicky rozpoznatelné. Navíc lze téměř s jistotou tvrdit, že hrobová výbava nikdy není dochována ve stavu, v jakém byla do hrobu nebo na něj uložena v momentě samotného pohřbu. Konkrétnější informace nám v tomto ohledu poskytují praktické významové roviny, například lokace hrobu ve vztahu k sídlištím strukturám, jeho forma a některé části hrobové výbavy. Klíčem k hlubšímu porozumění pohřebním praktikám a hrobovým datům je však spíše rovina symbolická, konkrétně rituální kontext, ve kterém samotný hrob a artefakty v něm obsažené vznikly. Dříve než se pokusíme rekonstruovat sociální struktury populace na základě jejich pohřbů, je třeba studovat samotný rituál, který z velké části utvářel jejich formu. To by měl být fundamentální princip všech pohřebních analýz (*Härke 1997b*).

Pakliže budou dodržena tato pravidla, je analýza hrobových dat schopna odhalit mnoho skrytých informací o pohřbených jedincích i pohřebních zvycích na určitém území. Podařilo se například prokázat kontinuitu některých pohřebních zvyků, vyskytujících se v neolitu, již od paleolitu. Reprezentuje ji mimo jiné i úprava, lokace a typická výbava dětských hrobů, které představují specifickou kategorii i v jiných ohledech, například je v nich v některých případech možné zachytit odraz světa pravěkých dětí a jejich životních podmínek. K tomu je však nutné výrazné přispění přírodovědných metod.

Genderová analýza některých evropských i mimoevropských pohřebišť prokázala, že „pravěký lid“ není uniformní entitou, naopak ukazuje společnost našich dávných předků jako velmi pestrou mozaiku. Mnoho jevů, označovaných za atypické nebo dokonce anomální, se ve světle jejich výsledků jeví jako běžné společenské komponenty, které měly své logické opodstatnění. V některých případech vypovídají hrobová data o horizontální stratifikaci přinejmenším se stejnou nebo i větší jistotou jako o stratifikaci vertikální. Hrobové celky mají mnoho praktických i symbolických významů, které mohou být rozpoznány pouze při komplexním studiu, za použití přímých i nepřímých archeologických metod. Tělo je kritická sociální oblast (*Chapman 2000*) a pohřby vypovídají mnohé nejen o pohřbeném jedinci, ale i o společenských a ekonomických změnách a vazbách, změnách tradic, pravěkých systémech víry i o přirozeném lidském citu.

Posledním tematickým okruhem, kterým se tato práce zabývala, je studium sídelních struktur a produkce, které je rovněž příkladem komplexního interdisciplinárního studia, úzce souvisejícího s genderovou archeologií a jejími metodami. „Domácnost“ jako analytická jednotka koncentruje a organizuje ve svém rámci rodinné vztahy, konstruuje genderové role, zabývá se produkcí a je významným ekonomickým činitelem v lokálním i regionálním měřítku. I studium domácnosti a produkce je poznamenáno

genderovou slepotou, neboť archeologové, byť snad v dobrém úmyslu, vytvořili prehistorii bezpohlavního lidu bez tváře a identity. Generalizace genderových a sociálních vztahů je totiž přehlednější a o mnoho snáze se s ní zachází.

Archeologie domácnosti je ve své podstatě mikroarcheologií, zkoumající mikrosvět jednotky domácnosti (*Tringham 1991*). Ten je důležitým ukazatelem dění ve společnosti, odrazem sociálních norem a interakcí. Dům a další složky domácnosti v sobě koncentrují a reflektují snad všechny aspekty lidského bytí na tomto světě, včetně genderových konstruktů, a zároveň podléhají, svou dispozicí a uspořádáním, i kosmogonickým a symbolickým představám konkrétní populace. Zde je znovu nutné dbát na odlišení termínů „gender“ a „pohlaví“, protože toto téma je na ně obzvlášť citlivé a jejich záměna nebo splnutí by mohly vést ke značnému ochuzení zjištěných výsledků. Změny v sociálním životě společnosti, jako je například struktura/ organizace práce či organizace domácích aktivit, nejsou nikdy přímou reflexí biologicky podmíněných rozdílů mezi muži a ženami. Jsou spíše prostorem, prostřednictvím kterého, a ve kterém jsou produkovány a reprodukovány genderové rozdíly (*Moore 1991*). I z toho důvodu nabízí tato oblast studia nepřehledné množství možností archeologického, přírodovědeckého, historického, etnologického i sociologického studia, jejichž dílčí výsledky nám pomáhají skládat mozaiku života jednotlivců i skupin v pravěkých populacích. Sídlní struktury nejsou jen zrcadlem sociálních interakcí, jsou také velmi dobrým ukazatelem lokálního a regionálního ekonomického vývoje.

Archeologické studium pravěké domácnosti se musí odvíjet z čistě materiálního základu a vycházet z artefaktů, nalezených v primárních kontextech jednotek domácnosti a jejich bezprostředním okolí. I tyto nálezy však mohou ledacos napovědět například o areálech aktivit, výrobních areálech či pracích, které v domácnosti cyklicky probíhaly. Složkou domácnosti je i její ekonomická a sociální aktivita. Například potrava je sociální fenomén, který se může mimo jiné podílet na vzniku sociálních elit. Potravinové systémy jsou v mnoha ohledech základem společností, organizují skladbu potravy jednotlivých sociálních i genderových skupin obyvatel, podmiňují dělbu práce, ekonomickou kontrolu a produkují výraznou sociální symboliku.

Výrobním odvětvím, které je s aktivitami domácnosti spjato, je i keramická produkce. S rozšířením výroby keramických nádob se nutně musela objevit i celá řada nových přidružených dovedností. S kultivací divoce rostoucích rostlin se objevily nové druhy pokrmů, jejichž příprava vyžadovala použití nádob dosud nepoužívaných typů a tvarů. Lze předpokládat, že k výrobě keramiky, zpracování surovin i přípravě pokrmů se vázalo i mnoho nových symbolických a rituálních aktivit. Struktura tohoto odvětví řemeslné výroby však vyžadovala i složité plánování a přesnou organizaci výroby a nevyhnutelnou spolupráci několika jedinců, případně všech obyvatel sídliště ve stanovenou dobu. Toto zjištění je velmi důležité, neboť pomáhá vyvracet poněkud romantické představy o keramické produkci coby průběžné ženské domácí aktivitě. Dnes již nelze s určitostí říci, kde a kdy se vlastně oblíbený stereotyp žena-hrnčička objevil.

„Řemeslná produkce“ nezahrnuje pouze samotnou „výrobu“ finálního produktu (nástroje, látky, pokrmu, barvy atd.), ale že se za oním finálním produktem skrývá komplexní soubor aktivit, který vedl k jeho vzniku.

Ukazuje se, že odlišný úhel pohledu na konkrétní problematiku může pomoci odkrývat nové a neprobádané významové roviny, a že materiální kultura nám může poskytnout ještě mnoho nových informací o životě pravěkých populací, jde jen o to je v ní nalézt. Zde může být genderová archeologie významným způsobem nápomocna, neboť významová provázanost sociální a materiální sféry je jí blízká. Skutečnost, že archeolo-

gie začala brát gender a sociální osobnost v úvahu, pomohlo mnoha badatelům porozumět různým oblastem studia minulosti, například organizaci práce, prostoru, technologickým postupům, ale i umění či ikonografii (*Conkey 2000*).

Genderová analýza je platnou a hlavně účinnou archeologickou metodou, která stále častěji dokazuje, že je schopna dosáhnout mnoha objektivních zjištění o životě (nejen) pravěkých populací, která by při výhradním použití tradičních výzkumných metod zůstala skryta. Dodávání genderového rozměru archeologickým pramenům je hlavně revizí kauzálních a časoprostorových vztahů mezi lidským sociálním chováním a jeho materiálními projevy. Tato revize je nevyhnutelně nutná pro další rozvoj oboru, který akceptováním genderového rozměru lidské kultury může pouze získat. Nebo je tu snad ještě někdo, kdo by se genderu bál?

LITERATURA

- Anderson, P. C. (ed.) 1999: Prehistory of Agriculture: New Experimental and Ethnographic Approaches. Los Angeles – Berkeley.*
- Arnold, B. 1986: Cortaillod-Est, un village du Bronze final. Fouille subaquatique et photographie aérienne.*
- Arnold, B. – Wicker, N. (eds.) 2001: Gender and the Archaeology of Death. New York – Oxford.*
- Arwill-Nordbladh, E. 1998: Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid. Förr och nu. Doctoral Thesis. (English summary). Göteborg.*
- Bacus, E. A. 1993: A Gendered Past: A Critical Reader Bibliography of Gender in Archaeology. Ann Arbor.*
- Bahn, P. 1995: Jak blufovat v archeologii. Praha.*
- Bahn, P. 1998: Prehistoric Art. Cambridge.*
- Bahn, P. – Vertut, J. 1988: Images of the Ice Age. New York.*
- Bachhofen, J. J. 1861(1942): O materskom práve. Trnava.*
- Bailey, D. 1994: Reading Prehistoric Figurines as Individuals, World Archaeology 25/3, 321-331.*
- Bailey, D. 1996: The Interpretation of Figurines – the Emergence of Illusion and New Ways of Seeing, Cambridge Archaeological Journal 6/2, 291-295.*
- Baldia, M. O. 2003: Starčevo – Körös – Criș, www.comp-archaeology.org/Starcevo-Koros-Cris.htm, 22.5. 2008.*
- Bánffy, E. 2001: Notes on the Connection between Human and Zoomorphic Representations in the Neolithic. In: Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion. Budapest, 53-71.*
- Bánffy, E. – Juhász, I. – Sümegi, P. 2005: A Prelude to the Neolithic in the Balaton Region – New Results to an Old Problem, Abstract. In: A Short Walk Through the Balkans: the First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions, Institute of Archaeology, University College London, International Conference, 20.-22. 6. 2005, www.ceacb.ucl.ac.uk/balkans/index18php, 14.3. 2007.*
- Barrett, J. C. 2004: The Living, the Dead and the Ancestors. In: Preucel, R. – Hodder, I. (eds.): Contemporary Archaeology in Theory: A Reader. Malden – Oxford.*
- Bečková, D. a kol. 1995: Hračky a divadelní loutky z Afriky, Ameriky a Asie ve sbírkách Náprstkova muzea. Praha.*
- Bercin, D. 1960: Neolithic Figurines from Rumania, Antiquity 34, 283-284.*
- Berger, J. 1979: Pig Earth. New York.*
- Beuan, L. 1996: Skin Scrapers and Pottery Makers? Invisible Women in Prehistory. In: Moore, H. – Scott, E. (eds.): Invisible People and Processes. Writing Gender and Childhood into European Archaeology. Leicester, 81-87.*
- Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.) 2001: The Archaeology of Cult and Religion. Budapest.*
- Binford, L. R. 1962: Archaeology as Anthropology. American Antiquity 28.*
- Binford, L. R. 1983: Working at Archaeology. New York.*
- Binford, L. R. (ed.) 1968: New Perspectives in Archaeology. Chicago.*
- Boas, F. 1943: Primitive Art. Cambridge.*

- Bognár-Kutzián, I. 1963: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár – Basatanya, Archaeologica Hungarica 42, Budapest.*
- Borkowski, W. – Gieysztor-Szymczak, E. – Migal, W. – Salaciński, S. 1995: Prahistoryczne górnictwo krzemia na ziemiach Polskich. Warszawa.*
- Boserup, E. 1965: The Conditions of Agricultural Growth. Chicago.*
- Bourdieu, P. 1977: Outline of a Theory of Practice. Cambridge.*
- Bökönyi, S. (ed.) 1987: Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. International Conference 1987 Szolnok – Szeged. Varia Archaeologica Hungarica II. Budapest.*
- Böhm, J. 1950: Neolitický ženský idol z Vochova u Plzně. Obzor Prehistorický 14/2.*
- Bradley, R. 2005: Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe. New York – Oxford.*
- Brumfiel, E. M. 1991: Weaving and Cooking: Women's Production in Aztec Mexico. In: Gero, J. – M. Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford, 224-255.*
- Břicháček, J. – Rulík, J. 1992: Objekt kultury s LnK z Dobšic nad Cidlinou (NB) a mikroregion dolní Cidliny v neolitu, Archeologické rozhledy 44.*
- Budil, I. T. 1998: Mýtus, jazyk a kulturní antropologie. Praha.*
- Carey, M. 2001: Gender in African Beadwork. An Overview. In: Sciama, L. D. – Eicher, J. B. (eds.): Beads and Bead Makers. Gender, Material Culture and Meaning. Oxford – New York, 83-95.*
- Cauvin, J. 2000: The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture. Cambridge.*
- Coles, J. 1973: Archaeology by experiment. New York.*
- Conkey, M. 2000: Meanwhile, Back in the Village: Debating the Archaeologies of Sexuality. In: Schmidt, R. A. – Voss, B. L. (eds.): Archaeologies of Sexuality. London – New York, 287-295.*
- Conkey, M. – Gero, J. 1984: Archaeology and the Study of Gender. Archaeological Methods and Theory 7. New York, 1-38.*
- Crass, B. A. 2001: Gender and Mortuary Analysis: What Can Grave Goods Really Tell Us? In: Arnold, B. – Wicker, N. (eds.): Gender and the Archaeology of Death. New York – Oxford, 105-118.*
- Crawford, S. 2000: Children, Grave Goods and Social Status in Early Anglo-Saxon England. In: Sofarer Dreveski, J. (ed.): Children and Material Culture, New York – London, 169-179.*
- Dall'Agnola, M. 1995: The Female Symbolism of a Triangle – an Expression of Protodiagram. Przegląd Archeologiczny 43. Poznań.*
- David, N. – Kramer, C. 2001: Etnoarchaeology in Action. Cambridge.*
- Delporte, H. 1979: L'Image de la Femme dans l'Art Préhistorique. Paris.*
- Donald, M. – Hurcombe, L. (eds.) 2000a: Gender and Material Culture in Archaeological Perspective. New York.*
- Donald, M. – Hurcombe, L. (eds.) 2000b: Representations of Gender from Prehistory to the Present. New York.*
- Doucette, D. L. 2001: Decoding the Gender Bias: Inferences of Atlatls in Female Mortuary Contexts. In: Arnold, B. – N. Wicker, N. (eds.): Gender and the Archaeology of Death. New York – Oxford, 159-179.*
- Drake, J. – Heywood, L. (eds.) 1997: Third Wave Agenda: Being Feminist, Doing Feminism. Minneapolis.*
- Dransart, P. 2001: A Short History of Rosaries in the Andes, In: Sciama, L. D. – Eicher, J. B. (eds.): Beads and Bead Makers. Gender, Material Culture and Meaning. Oxford – New York, 129-146.*

- Draper, P. 1976: Social and Economic Constraints on Child life, In: Lee, R. B. – DeVore, I. (eds.): Kalahari Hunter-Gatherers: Studies of the !Kung San and their Neighbors. Cambridge – London, 200.*
- Durkheim, É. 1961 (1925): Moral Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education. New York.*
- Durkheim, É. 2002 (1937): Elementární formy náboženského života. Praha.*
- Dvořák, F. 1919: Idol z Molitorova, Památky archeologické 31, 153.*
- Eastman, Ch. A. 1971: Indian Boyhood. New York.*
- Ehrenberg, M. 1989: Women in Prehistory. London.*
- Eislerová, R. 1995: Číše a meč, agrese a láska aneb Žena a muž v průběhu staletí. Praha.*
- Eliade, M. 1997: Šamanismus a nejstarší techniky extáze. Praha.*
- Eliade, M. 2006: Posvátné a profánní. Praha.*
- Engels, B. 1881 (1967): Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu v souvislosti s výzkumem Lewise H. Morgana. Praha.*
- Engelstad, E. 1991: Images of Power and Contradiction. Feminist theory and Post-Processual Archaeology, Antiquity 65, 502-514.*
- Falk, P. 1994: The Consuming Body. London, 24-25.*
- Filip, J. 1941: Umělecké řemeslo v pravěku. Praha.*
- Flenner, K. – Marcus, J. 2004: Cognitive Archaeology, In: Preucel, R. – I. Hodder, I. (eds.): Contemporary Archaeology in Theory: A Reader. Malden – Oxford.*
- Frazer, J. G. 1977: Zlatá ratolest. Magie, mýty, náboženství. Praha.*
- Fridrich, J. 2005: Ecce Homo. Svět dávných lovců a sběračů. Praha.*
- Fridrichová-Sýkorová, I. v tisku: Esej o pěstním klínu. Archeologie ve středních Čechách. Praha.*
- Garašanin, M. 1951: Hronologija vinčanske grupe. Ljubljana.*
- Garašanin, M. 1979: Centralnobalkanska zona, In: Garašanin, M. (ed.): Praistorija jugoslavenskih zemalja II. Neolitsko doba. Sarajevo, 79-212.*
- Georghiu, D. 2001: The Cult of Ancestors in the East European Chalcolithic, a Holographic Approach. In: Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion. Budapest, 73-88.*
- Gero, J. 1991: Genderlithics: Women's Role in Stone Tool Production. In: Gero, J. – Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford, 163-193.*
- Gero, J. – Conkey, M. (eds.) 1991: Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford.*
- Gifford, D. P. 1975: Ethnoarchaeological Observations of Natural Processes Affecting Cultural Materials. In: Gould, R. A. (ed.): Explorations of Ethnoarchaeology. London – New York, 77-101.*
- Gilchrist, R. 1991: Women's Archaeology? Political Feminism, Gender Theory and Historical Revision, Antiquity 65, 495-501.*
- Gilchrist, R. 1993: Gender and Material Culture. London.*
- Gilchrist, R. 1999: Gender and Archaeology. Performing the Past: Gendered Time, Space and the Lifecycle. New York – London.*
- Gilchrist, R. 2000: Archaeological Biographies: Realizing Human Lifecycles, -courses and -histories. Human Lifecycles. World Archaeology 31(3), 325 – 328.*
- Gimbutas, M. 1982: The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and Cult Images. Los Angeles.*
- Gimbutas, M. 1989: The Language of the Goddess. New York, 318-319.*
- Gimbutas, M. 1999: The Living Goddess. Berkeley.*

- Gimbutas, M. (ed.) 1976: Neolithic Macedonia as Reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia. Monumenta Archaeologica 1. Los Angeles.*
- Godłowska, M. – Kulczycka-Leciejewiczowa, P. – Machnik, J. – Wiślański, T. 1979: Prahistoria ziem polskich. Neolit. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.*
- Goodison, L. – Morris, Ch. (eds.) 1999: Ancient Goddesses: the Myths and the Evidence. Madison.*
- Graslund, A.-S. 2001: The Position of Iron Age Scandinavian Women: Evidence from Graves and Runestones. In: Arnold, B. – Wicker, N. (eds.): Gender and the Archaeology of Death. New York – Oxford, 81-105.*
- Grbić, M. 1960: Porodin. Krasno – neolitsko naselje na tumbi kod Bitolja. Porodin: eine spätneolithische Ansiedlung auf der Tumba bei Bitolj. Bitolj.*
- Grünberg, J. M. 2000: Mesolithische Bestattungen in Europa. Rahden/Westf.*
- Halstead, P. 1989: The Economy as a Normal Surplus: Economic Stability and Social Change Among Early Farming Communities of Thessaly, Greece. In: Halstead, P. – O'Shea, J. (eds.): Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty. Cambridge, 68-80.*
- Halstead, P. – Hodder, I. – Jones, G. 1978: Behavioral Archaeology and Refuse Patterns: A Case Study, Norwegian Archaeological Review 11/2, Oslo, 118-131.*
- Hamilton, N. 2000: Ungendering Archaeology: Concepts of Sex and Gender in Figurine Studies in Prehistory. In: Donald, M. – Hurcombe, L. (eds.): Representations of Gender from Prehistory to the Present. New York, 17-30.*
- Handsman, R. G. 1991: Whose Art was Found at Lepenski Vir? Gender Relations and Power in Archaeology. In: Gero, J. – Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford, 329-365.*
- Hansen, S. 2001: Neolithic Sculpture. Some Remarks on an Old Problem. In: Biehl, P. H. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion. Budapest, 37-52.*
- Hansen, S. 2007: Bilder vom Menschen der Steinzeit: Untersuchungen zur Antropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. Mainz.*
- Härke, H. 1997a: The Nature of Burial Data, In: Høilund Nielsen, K. – Kjeld Jensen, C. (eds.): Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Aarhus, 19-25.*
- Härke, H. 1997b: Final Comments: Ritual, Symbolism and Social Inference. In: Høilund Nielsen, K. – Kjeld Jensen, C. (eds.): Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Aarhus, 191-195.*
- Hassrick, R. B. 1964: The Sioux. Norman.*
- Hastorf, Ch. A. 1991: Gender, Space and Food in Prehistory. In: Gero, J. – Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford, 132-162.*
- Hastorf, Ch. A. 1998: The Cultural Life of Early Domestic Plant Use, Antiquity 72, 773-782.*
- Hegedüs, K. – Makkay, J. 1987: Vésztő-Mágor: A Settlement of the Tisza Culture. In: Raczky, P. (ed.): The Late Neolithic in the Tisza Basin. Budapest – Szolnok, 85-104.*
- Hjörungdal, T. (ed.) 2005: Gender Locals and Local Genders in Archaeology, BAR International Series 1425, Oxford.*
- Höckmann, O. 1968: Die Menschengestaltige Figuralplastik der Südosteuropaischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit. Hildesheim.*

- Hodder, I. 1987: The Archaeology of Contextual Meanings. Cambridge – New York – Melbourne.*
- Hodder, I. 1989: Post-Modernism, Post-Structuralism and Post-Processual Archaeology. In: Hodder, I. (ed.): The Meanings of Things: Material Culture and Symbolic Expression. London, 64-78.*
- Hodder, I. 1991: The Domestication of Europe. Oxford – San Francisco.*
- Hodder, I. 1991a: Gender Representations and Social Reality. Calgary.*
- Hodder, I. 2004: Muži a ženy v Çatal Hüyük. In: Scientific American leden 2004. Praha.*
- Hodder, I. (ed.) 1982: Symbolic and Structural Archaeology. Cambridge.*
- Høilund Nielsen, K. – Kjeld Jensen, C. (eds.) 1997: Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Aarhus.*
- Horváth, F. 1987: Hódmezővásárhely – Gorsza: A Settlement of Tisza Culture, In: Raczky, P. (ed.): The Late Neolithic in the Tisza Basin. Budapest – Szolnok, 31-46.*
- Hrozný, B. 1949: Nejstarší dějiny Přední Asie, Indie a Kréty. Praha.*
- Hughes, J. D. 1975: Ecology in Ancient Civilizations. Albuquerque.*
- Hurcombe, L. 1995: Our Own Engendered Species, Antiquity 69, 87-100.*
- Chapman, J. 1989: The Early Balkan Village, Varia Archaeologica Hungarica 2, 33-53.*
- Chapman, J. 1991: The Creation of Social Arenas in the Neolithic and Copper Age of South Eastern Europe. In: Garwood, P. et al. (ed.): Sacred and Profane, Proceedings of a Conference on Archaeology. Ritual and Religion. Oxford, 152-171.*
- Chapman, J. 1996: Changing Gender Relations in the Later Prehistory of Eastern Hungary. In: Moore, H. – Scott, E. (eds.): Invisible People and Processes. Writing Gender and Childhood into European Archaeology. Leicester, 131-149.*
- Chapman, J. 2000: Fragmentation in Archaeology. People, Places and Hidden Objects in the Prehistory of South-Eastern Europe. New York – London.*
- Chapman, J. – Dolukhanov, P. (eds.) 1997: Landscapes in Flux Central and Eastern Europe. Colloquia Pontica 3. London.*
- Insoll, T. 2004: Archaeology, Ritus, Religion. London – New York.*
- James, E. O. 1961: The Cult of the Mother Goddess. Philadelphia.*
- Janik, L. 2003: Changing Paradigms: Food as a Metaphor for Cultural Identity Among Prehistoric Fisher-Gatherer-Hunter Communities of Northern Europe. In: Parker Pearson, M. (ed.): Food, Culture and Identity in the Neolithic and Early Bronze Age. BAR International Series 1117. London, 113-125.*
- Johnsson, C. – Ross, K. – Welinder, S. 2000: Gender, Material Culture, Ritual and Gender System: A Prehistoric Example Based on Sickles. In: Donald, M. – Hurcombe, L. (eds.): Gender and Material Culture in Archaeological Perspective. Studies in Gender and Material Culture vol. 1. London, 169-184.*
- Jung, C. G. 1999: Archetypy a nevědomí. Brno.*
- Jung, C. G. 2001: Obraz člověka a obraz Boha. Brno.*
- Juránová, J. 2003: Babeta ide do sveta - kúsiky knihy pre dievčatá. Bratislava.*
- Kalicz, N. 1970: Götter aus Ton. Budapest.*
- Kalicz, N. 1980: Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanuien. Mitt. Arch. Inst. Ungar. Akad. Wissenschaften 8/9, 13-46.*
- Kalicz, N. (ed.) 1977: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Budapest.*

- Kalicz, N. – Raczký, P. 1981:* The Precursors to the „Horns of Consecration“ in the Southeast European Neolithic. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33.
- Karlish, S. M. – Kästner, S. – Mertens, E.-M. (Hrsg.) 1997:* Vom Knochenmann zur Menschenfrau. Feministische Theorie und archäologische Praxis. *Agenda Frauen* 3. Frauen – Forschung – Archäologie 3. Münster.
- Karmanski, S. 1978:* Památky neolitu z území Srbska. Katalog k výstavě. Praha.
- Kaufmann, D. 1986:* A Reconsideration of Adaptive Change in the Levantine Epipaleolithic. In: Straus L. G. (ed.): *The End of the Paleolithic in the Old World*. BAR International Series. Oxford, 117-128.
- Kaufmann, D. 1989:* Kultische Äusserungen im Frühneolithikum des Elbe-Saale Gebietes. In: Schlette, F. – Kaufmann, D. (Hrsg.): *Religion und Kult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*. Berlin, 111-139.
- Kaufmann, D. 2000:* Wo die Toten gehen – Kult und Religion in der Steinzeit. Katalog k výstavě. Oldenburg.
- Kobusiewicz, M. – Kurnatowski, S. 2000:* Archeologia i prehistoria Polska w ostatnim półwieczu. Poznań.
- Korek, T. 1987:* Szegvár – Tüzköves: A Settlement of the Tisza Culture. In: Raczký, P. (ed.): *The Late Neolithic in the Tisza Basin*. Budapest – Szolnok, 47-60.
- Kovárník, J. 2004:* Odraz duchovního světa v materiální kultuře MMK. Další zvláštní keramické typy. In: Lutovský, M. (ed.): *Otázky neolitu a eneolitu 2003*, Sborník referátů z 22. pracovního setkání badatelů zaměřených na výzkum neolitu a eneolitu. Český Brod – Kounice. 23. až 26. září 2003. Praha, 171-205.
- Krause, R. 1988:* Die Endneolitischen und Frühbronzezeitlichen Grabfunde auf der Nordstadterrasse von Singen am Hohentwiel, *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 32, 320-329.
- Krause, R. 1997:* Bandkeramische Grabenwerke im Neckarland: Überraschende neue Erkenntnisse durch Ausgrabungen bei Vaihingen an der Enz, Kreis Ludwigsburg. *Vorträge 15. Niederbayerischer Archäologentag*. Deggendorf, 89-118.
- Krstić, D. – Tringham, R. E. (eds.) 1990:* Selevac: a Neolithic Village in Yugoslavia. *Monumenta Archaeologica* 15. Los Angeles.
- Kuit, I. (ed.) 2000:* Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation. New York.
- Kuper, A. (ed.) 1977:* The Social Anthropology of Radcliffe-Brown. London.
- Küssová, D. – Torton, J. 1992:* Mýty a legendy amerického kontinentu. Praha.
- Laming, A. 1959:* Lascaux. Am Ursprung der Kunst. Dresden.
- Langhammerová, J. 2004:* Lidové zvyky. *Výroční obyčeje z Čech a Moravy*. Praha.
- Lazarovici, Gh. 1977:* Periodizarea culturii Vinča în România, *Banatica* 4, 19-44.
- Lazarovici, Gh. 1989:* Das Neolitische Heiligtum von Parța, *Varia Archaeologica Hungarica* II, 149-174.
- Lévi-Strauss, C. 1988:* The Jealous Potter. Chicago.
- Lévi-Strauss, C. 1996a:* Cesta masek. Praha.
- Lévi-Strauss, C. 1996b:* Myšlení přírodních národů. Liberec.
- Lewis-Williams, D. – Pearce, D. 2008:* Uvnitř neolitické mysli: vědomí, vesmír a říše bohů. Praha.
- Lillehammer, G. 1989:* A Child is Born. The Child's World in an Archaeological Perspective, *Norwegian Archaeological Review* 22/2, 89-105.
- Lillie, M. 1996:* Women and Children in Prehistory: Resource Sharing and Social Stratification at the Mesolithic – Neolithic Transition in Ukraine. In: Moore, J. –

- Scott, E. (eds): *Invisible People and Processes, Writing Gender and Childhood into European Archaeology*. Leicester, 213-228.
- Linnekin, J. 1998: The Great Goddess theory and the Goddess revival. In: www.anth.uconn.edu/classes/anth298_s98/Week2.html. Dne: 12.2.2003.
- Longacre, W. A. 1981: Kalinga Pottery – an Ethnoarchaeological Study. In: Hodder, I. – Isaac, G. – Hammond, N. (eds.): *Pottery of the Past: Studies in Honor of David Clarke*. Cambridge, 49-66.
- Lubbock, J. 1870 (1978): *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man*. Chicago.
- Lucas, G. 2005: *The Archaeology of Time*. London – New York.
- Lüning, J. (ed.) 1989: *Siedlungen der Steinzeit. Haus, Festung und Kult. Verständliche Forschung*. Heidelberg, 110-222.
- Lutovský, M. – Smejtek, L. a kol. 2005: *Pravěká Praha*. Praha.
- Lyons, D. 1991: The Construction of Gender, Time and Space, In: Walde, D. – Willows, N. (eds.): *The Archaeology of Gender*. Calgary, 108-114.
- Mahlstedt, I. 2004: *Die Religiöse Welt der Jungsteinzeit*. Stuttgart.
- Makkay, J. 1964: Early Eastern and South East European Gods, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16, Szolnok.
- Makkay, J. 1978: The Neolithic Male Figurine of Szegvár-Tüzköves and the Ancient Myth of the Separation of Heaven and Earth, *Antiquity* 103.
- Mandelstam Balzer, M. 1996: Sacred Genders in Siberia: Shamans, Bear Festivals, and Androgyny. In: Ramet, S. P. (ed.): *Gender Reversals and Gender Cultures: Anthropological and Historical Perspectives*. New York, 164-182.
- Marangou, Ch. 2001: Sacred or Secular Places and the Ambiguous Evidence of Prehistoric Rituals. In: Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): *The Archaeology of Cult and Religion*. Budapest, 139-155.
- Marcus, J. 1998: Women's Ritual in Formative Oaxaca: Figurine Making, Divination, Death and the Ancestors. *Memoirs of the Museum of Anthropology* 33. University of Michigan.
- Marešová, K. 1971: Neolitická plastika na Moravě. *Časopis moravského muzea* 56.
- Mateescu, C. N. – Voinescu, I. 1982: Representation of Pregnancy on Certain Neolithic Clay Figurines on Lower and Middle Danube. *Dacia* XXVI /1-2.
- Matoušek, V. 1987: Příspěvek ke studiu pohřebního ritu v pozdním eneolitu v Čechách, *Archeologické rozhledy* 39, 199-206.
- Mauss, M. 1998 (1954): *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha.
- Mead, M. 1963: *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York.
- Mead, M. 1964: *Continuities in Cultural Evolution*. New Haven.
- Megarry, T. 1995: *Society in Prehistory. The Origins of Human Culture*. New York.
- Meiklejohn, Ch. – Brinch Petersen, E. – Alexandersen, V. 2000: The Anthropology and Archaeology of Mesolithic Gender in the Western Baltic. In: Donald, M. – Hurcombe, L. (eds.): *Gender and Material Culture in Archaeological Perspective. Studies in Gender and Material Culture* 1. London, 222-237.
- Meish, L. A. 2001: Why Do they Like Red? Beads, Ethnicity and Gender in Ecuador. In: Sciamia, L. D. – Eicher, J. B. (eds.): *Beads and Bead Makers. Gender, Material Culture and Meaning*. Oxford – New York, 147-177.
- Mellaart, J. 1960: Anatolia and the Balkan. *Antiquity* 34.
- Mellaart, J. 1965: *Earliest Civilizations of the Near East*. London.
- Mellaart, J. 1967: *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London.

- Mellaart, J. 1975: The Neolithic of the Near East. London.*
- Meskel, L. 1995: Goddesses, Gimbutas and „New Age“ Archaeology, Antiquity 69, 74-86.*
- Milledge Nelson, S. 1997: Gender in Archaeology. Analyzing Power and Prestige. Walnut Creek – London.*
- Milojčić, V. 1971: Das frühe Neolithikum. Bonn.*
- Moore, H. 1987: (Kenya) Problems in the Analysis of Social Change: an Example from the Marakwet. In: Hodder, I. (ed.): Archaeology as Long-term History. Cambridge, 85-104.*
- Moore, H. 1988: Feminism and Anthropology. Cambridge.*
- Moore, H. 1991: Epilogue. In: Gero, J. – Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford, 407-411.*
- Moore, J. – Scott, E. 1996: Invisible People and Processes. Writing Gender and Childhood into European Archaeology. Leicester.*
- Morgan, L. H. 1954: Pravěká společnost neboli výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštství přes barbarství k civilizaci. Praha.*
- Morris, D. 1985: Bodywatching. New York.*
- Murdock, G. P. – Prevost, C. 1973: Factors in the Division of Labor by Sex, Ethnology 12, 203-225.*
- Müller, J. – Bernbeck, R. (Hrsg.) 1996: Prestige, Prestigegüter – Sozialstrukturen. Archäologische Berichte 6.*
- Müller-Karpe, H. 1968: Handbuch der Vorgeschichte II – Jungsteinzeit. Tafeln. München.*
- Neugebauer-Maresch, Ch. 1995: II Mittelneolithikum: Die Bemaltkeramik, In: Lenneis, E. – Neugebauer-Maresch, Ch. – Ruttkay, E. (Hrsg.): Jungsteinzeit im Osten Österreichs. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 102/103/104/105. St. Pölten – Wien, 57-107.*
- Neumann, E. 1963: The Great Mother: An Analysis of the Archetype. New York.*
- Neustupný, E. 1960: K otázkám neolitické plastiky. Filipův sborník. Praha.*
- Neustupný, E. 1967: K počátkům patriarchátu ve střední Evropě. Rozpravy ČSAV. Řada společenských věd, ročník 77/2.*
- Neustupný, E. 1986: Sídlní areály pravěkých zemědělců, Památky archeologické 77, 490-509.*
- Neustupný, J. 1931: K neolitickým idolům, Památky archeologické 37/1.*
- Neustupný, J. 1940: Náboženství pravěkého lidstva v Čechách a na Moravě. Praha.*
- Neustupný, J. 1940a: Pravěké umění v Čechách a na Moravě. Praha.*
- Neustupný, J. 1958: Nové příspěvky k neolitu Rumunska, Slovenská archeológia VI/2.*
- Nikolov, D. 1976: The Thraco-Roman villa rustica near Chatalka, Stara Zagora, Bulgaria. BAR Supplementary series 17. Oxford.*
- Nikolov, V. 1989: Das frühneolithische Haus von Sofia-Slatina. Eine Untersuchung zur vorgeschichtlichen Bautechnik, Germania 67, 1-49.*
- Nikolov, V. 1990: Die neolithische Siedlung Slatina in Sofia (Ausgrabung im Jahr 1985), Studia Prehistorica 10, 77-85.*
- Nikolov, V. 2001: Neolithic Cult Assemblages from the Early Neolithic Settlement at Slatina, Sofia. In: Biehl, P. H. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion. Budapest, 133-138.*
- Nikolov, V. – Grigorova, K. – Širakova, E. 1992: Die Ausgrabungen in der Frühneolithischen Siedlung von Sofia – Slatina, Bulgarien, in den Jahren 1985-1988, Acta Praehistorica et Archaeologica 24, 221-233.*

- Oliva, M. 1996:* Mladopaleolitický hrob Brno II jako příspěvek k počátkům šamanismu, *Archeologické rozhledy* 48, 353-383, 537-542.
- Ondruš, V. 1965:* Neolitické hliněné plastiky z Vedrovic, *Časopis moravského muzea* 50, Brno.
- Ondruš, V. 1972:* Dětské pohřby na neolitickém pohřebišti ve Vedrovicích, *Acta Musei Moraviae, Sc. Soc. LVII*, 27-35.
- Orenstein, G. F. 1990:* *The Reflowering of the Goddess*. New York.
- Pavlu, I. 1966:* Early myths relating to the Neolithic society, *Archeologické rozhledy* 18, Praha.
- Pavlu, I. 1977:* K metodice analýzy sídlišť s lineární keramikou, *Památky archeologické* 68/1, 5-55.
- Pavlu, I. 2000:* *Life on a Neolithic Site*. Praha.
- Pavlu, I. 2002:* *Bylany. Varia II*. Praha.
- Parker Pearson, M. 1982:* Mortuary Practices, Societies and Ideology: an Ethnoarchaeological study. In: Hodder, I. (ed): *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 99-114.
- Parker Pearson, M. 1999:* *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud.
- Parker Pearson, M. (ed.) 2003:* *Food, Culture and Identity in the Neolithic and Early Bronze Age*, BAR International Series, Oxford.
- Pavúk, J. 1981:* *Umenie a život doby kamennej*. Bratislava.
- Pavúk, J. 1994:* Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra.
- Pavúk, J. 1994a:* Santovka - eine bedeutende Fundstelle der Lengyel-Kultur in der Slowakei, *Arch. Korrb. 24*, 1994, 167-177.
- Pertold, O. 1956:* *Pověra a pověřivost*. Praha.
- Peška, J. 2004:* Nález hliněného „trůnu“ a zlomků lidských plastik MMK na lokalitě Olomouc-Hejčín, Mrštíkovo náměstí. In: Lutovský, M. (ed.): *Otázky neolitu a eneolitu 2003*. Sborník referátů z 22. pracovního setkání badatelů zaměřených na výzkum neolitu a eneolitu. Český Brod – Kounice, 23. až 26. září 2003. Praha, 207-218.
- Peterson, J. 2002:* *Gender and Art in the Near and Middle Eastern Neolithic: Review of Sexual Revolutions*. Walnut Creek.
- Petráčeková, V. – Kraus, J. 2000:* *Akademický slovník cizích slov*. Praha.
- Picazzo, M. 1996:* Hearth and Home: the Timing of Maintenance Activities. In: Moore, J. – Scott, E. (eds): *Invisible People and Processes, Writing Gender and Childhood into European Archaeology*. Leicester, 59-68.
- Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978:* *Pravěké dějiny Čech*. Praha.
- Podborský, V. 1985:* Těšetice-Kyjovice II. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno.
- Podborský, V. 1989:* Die Chronologie und kulturelle Verbindungen zur Zeit der Kulturen Spät Lengyel – Bajč-Retz-Křepice – früheste TRB im Mitteldonauegebiet. In: XIV. Internationales Symposium. *Præhistorica* 15. Praha, 55-60.
- Podborský, V. 1993:* K metodice a možnostem studia plastiky lidu s MMK. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university 28.
- Podborský, V. 1999:* *Pravěká sociokultovní architektura na Moravě*. Brno.
- Podborský, V. – Košťurík, P. – Kazdová, E. 1977:* Numerický kód moravské malované keramiky. Brno.
- Pokorná, Z. 1983:* K interpretaci neolitické plastiky. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university 28.

- Popelka, M. 2000: Několik poznámek k experimentální archeologii, Rekonstrukce a experiment v archeologii 1, 207-211.*
- Prescott, P. 1852: Contributions to the History, Customs, and Opinions of the Dakota Tribe. H. R. Schoolcraft 1851/4, 168.*
- Preucel, R. – Hodder, I. (eds.) 2004: Contemporary Archaeology in Theory: A Reader. Malden – Oxford.*
- Prine, E. 2000: Searching for Third Genders: Towards a Prehistory of Domestic Space in Middle Missouri Villages. In: Schmidt, R. A. – Voss, B. L. (eds.): Archaeologies of Sexuality. London – New York, 197-219.*
- Raczky, P. 1983: A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet a Közép- és Felső-Tiszavidéken - (Questions of Transition between the Early and Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza-Region), Arch. Ért 110, 161-194.*
- Raczky, P. (ed.) 1987: The Late Neolithic in the Tisza Basin. Budapest – Szolnok.*
- Rega, E. 1997: Age, Gender and Biological Reality in the Early Bronze Age Cemetery at Mokrin, In: Moore, J. – Scott, E. (eds): Invisible People and Processes. Writing Gender and Childhood into European Archaeology. Leicester, 229-247.*
- Rega, E. 2000: The Gendering of Children in the Early Bronze Age Cemetery at Morkin. In: Donald, M. – Hurcombe, L. (eds.): Gender and Material Culture in Archaeological Perspective. Studies in Gender and Material Culture 1, 238-249.*
- Reilly, J. 1997: Naked and Limbless: Learning about the Feminine Body in Ancient Athens. In: Koloski-Ostrow, A. – Lyons, C. L. (eds): Naked Truth. London, 154-173.*
- Remišová Věšínová, K. 2009: K problematice interpretace neolitické antropomorfní plastiky. Praehistorica XXVIII. Praha, 145-175.*
- Remišová Věšínová, K. 2010: Gender kdy, proč a jak? In: Fridrichová-Sýkorová, I. (ed.): Ecce Homo. In memoriam Jan Fridrich. Praha.*
- Renfrew, C. 1984: Approaches to Social Archaeology. Edinburgh.*
- Renfrew, C. – Bahn, P. 1991: Archaeology. Theories, Methods and Practice. London.*
- Roller, L. E. 1999: In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele. Los Angeles – Berkeley.*
- Roveland, B. 2000: Footprints in the Clay: Upper Paleolithic Children in Ritual and Secular Contexts. In: Sofarer Drevenski, J. (ed.): Children and Material Culture. New York – London, 29-39.*
- Rulf, J. 1996: Problematika pohřbů na sídlištích v českomoravském pravěku, Študijné zvesti 32, 115-124.*
- Ruttkay, E. 1999: Das Idol mit Vogelgesicht vom Höpfenbühel bei Melk. Beiträge zur Jüngerem Lengyel-Kultur in Ostösterreich. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university 4.*
- Řídký, J. 2008: Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období. Nepublikovaná disertační práce. Praha.*
- Sahlins, M. 1972: Stone Age Economics. Chicago.*
- Sandars, N. K. 1968: Prehistoric Art in Europe. London.*
- Sanev, V. 1988: Neolitske svetilište od tumba vo Madžari, Skopsko (Neolithic Temple at Tumba in Madjari, Skopje Region. Preliminary Report of the Excavations in 1981), Macedoniae Acta Archaeologica 9, 9-30.*
- Sciama, L. D. – Eicher, J. B. (eds.) 2001: Beads and Bead Makers. Gender, Material Culture and Meaning. Oxford – New York.*
- Service, E. 1971: Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective. New York.*

- Shanks, M. – Tilley, Ch. 1982: Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: a Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices. In: I. Hodder (ed.): Symbolic and Structural Archaeology. Cambridge, 129-154.*
- Shiffer, M. B. 1972: Archeological Context and Systemic Context, American Antiquity 37, 156-165.*
- Scharl, S. 2004: Die Neolithisierung Europas. Ausgewählte Modelle und Hypothesen, Würzburger Arbeiten zur Prähistorischen Archäologie 2, Rahden.*
- Schmidt, R. A. 2000: Shamans and Northern Cosmology: The Direct Historical Approach to Mesolithic Sexuality. In: Schmidt, R. A. – Voss, B. L. (eds.): Archaeologies of Sexuality. London – New York, 220-236.*
- Schmidt, R. A. – Voss, B. L. (eds.) 2000: Archaeologies of Sexuality. London – New York.*
- Smithová, L. – Raeper, W. 1994: Úvod do světa idejí. Náboženství a filozofie v minulosti a současnosti. Praha.*
- Sofarer Dreveski, J. (ed.) 2000: Children and Material Culture. New York – London.*
- Soukup, V. 2004: Dějiny antropologie. Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie. Praha.*
- Spector, J. 1991: What this Awl Means: Toward a Feminist Archaeology. In: Gero, J. – Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford.*
- Spretnak, C. 1992: Lost Goddesses of Early Greece. Boston.*
- Srejović, D. 1971: Lepenski Vir. Beograd.*
- Srejović, D. 1972: Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir. New York.*
- Srejović, D. – Babović, L. 1986: The Art of Lepenski Vir. Katalog k výstavě v Southampton City Art Gallery. Bělehrad.*
- Stig Sørensen, M.-L. 1992: Gender Archaeology and Scandinavian Bronze Age Studies, Norwegian Archaeological Review 25(1), 30-49.*
- Stig Sørensen, M.-L. 2000: Gender Archaeology. Cambridge.*
- Stloukal, M. a kol. 1999: Antropologie. Příručka pro studium kostry. Praha.*
- Stocký, A. 1924: Nález neolithické sošky v Molitorově u Kouřimě. Obzor prehistorický III.*
- Svoboda, J. 1986: Mistři kamenného dláta. Praha.*
- Svoboda, J. 1999: Čas lovců. Dějiny paleolitu zvláště na Moravě. Brno.*
- Svoboda, J. 2000: Čas, prostor, příběh a identita. Poznámky ke struktuře paleolitického myšlení, Archeologické rozhledy 52, 183-208.*
- Svoboda, J. 2003: Paleolit a mezolit. Pohřební ritus. Brno.*
- Svoboda, J. 2005: Paleolitické umění, Živá archeologie 6, 9-16.*
- Svoboda, J. 2008: Petřkovice. On shouldered points and female figurines. Dolnověstonické studie 15. Brno.*
- Svoboda, J. 2009: Čas lovců. Aktualizované dějiny paleolitu. Brno.*
- Svoboda, J. 2009a: Gravettské umění na Moravě. Reflexe světa paleolitických lovců. In: Nejstarší umění střední Evropy. Brno, 39-52.*
- Šanderová, J. 2000: Sociální stratifikace: problém, vybrané teorie, výzkum. Praha.*
- Šiška, J. 1986: Praveké hrnčiarstvo. Bratislava.*
- Štorch, E. 2002: Minehava: obraz života nejstarších osadníků v naší vlasti. Praha.*
- Tailor, T. L. 1997: The Prehistory of Sex: Four Million Years of Human Sexual Culture. New York.*
- Talalay, L. E. 1987: Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: an Argument by Analogy, American Journal of Archaeology 91, 161-169.*

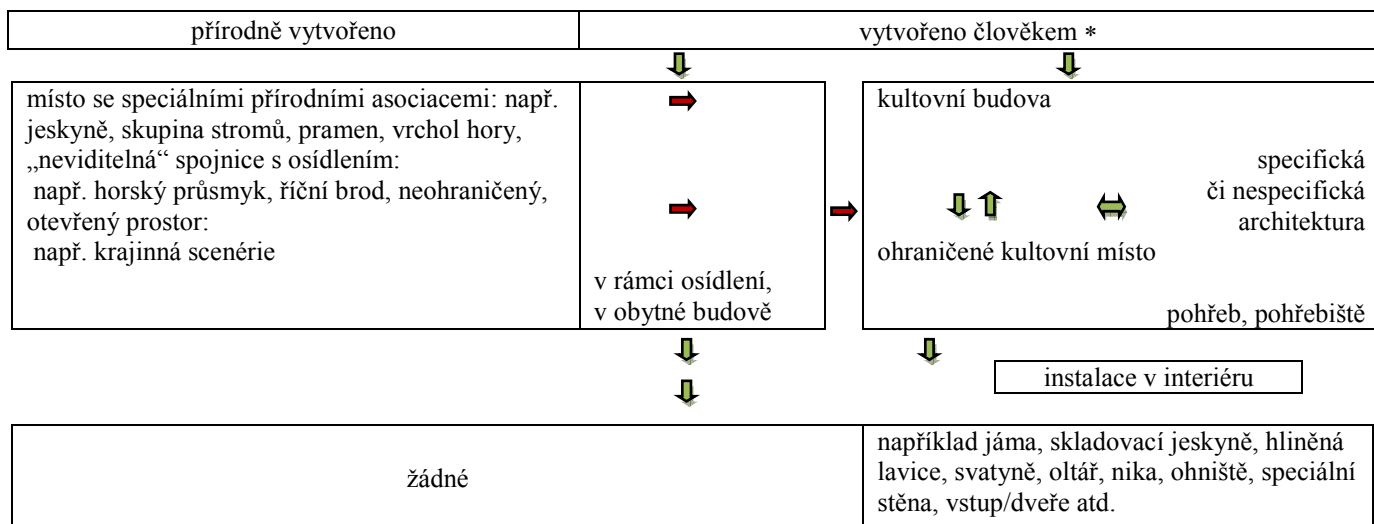
- Talalay, L. E. 1993: Dolls, Deities and Devices. Neolithic Figurines from Franchti Cave, Greece. Excavations at Pranchti Cave. Greece 9. Bloomington.*
- Taylor, C. F. a kol. 1995: Mýty a legendy Indiánů Severní Ameriky. Praha.*
- Thorpe, I. J. 1985: Ritual, power and ideology: a reconstruction of early Neolithic rituals in Wessex. In: Bradley, R. – Gardiner, J. (eds.): Neolithic studies: a review of some current research. Oxford.*
- Tichý, R. 1963: Zobrazení žen jako doklad matriarchátu? Sborník AÚB (Vildomcův). Brno.*
- Točík, A. 1970: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava.*
- Todorova, S. 1986: Doba měděná v Bulharsku. Sofia.*
- Tringham, R. 1971: Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000-3000 B.C. London.*
- Tringham, R. 1991: Household with Faces: the Challenge of Gender in Prehistoric Architectural Remains. In: Gero, J. – M. Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford, 93-132.*
- Tringham, R. 1994: Engendering Places in Prehistory, A Journal of Feminist Geography 1/2, 169-204.*
- Tringham, R. – Conkey, M. 1999: Rethinking figurines. A critical view from archaeology of Gimbutas, the Goddess and popular culture. In: Goodison, L. – Morris, Ch. (eds.): Ancient goddesses: the myths and the evidence. Madison.*
- Turek, R. 1949: Šárka v pravěku. Šárka. Přírodovědecký a archeologický průzkum chráněné oblasti šárecké. Praha.*
- Tykot, R. H. 2005: Archaeology, biogeography, and chronology: the ABC's of the Mesolithic-Neolithic Transition in the Western Mediterranean islands. University of South Florida. In: <http://carbon14.univ-lyon1.fr/tykot.htm>. Dne: 18.4. 2005.*
- Ucko, P. 1968: Anthropomorphic figurines of predynastic Egypt and neolithic Crete with comparative material from the prehistoric Near East and mainland Greece. London.*
- Ucko, P. 1969: Ethnography and Archaeological Interpretation of Funerary Remains, World Archaeology 1, 262.*
- Vávra, M. 1993: Neolitická plastika z Černožic, Archeologické rozhledy 45, 212-220.*
- Vejskalová L. 2009: Pohřbívání dětí v neolitu a eneolitu na našem území. Praehistorica XXVIII. Praha, 237-279.*
- Vencl, S. 1983: K interpretaci plastik žen se zvednutýma rukama z Hlubokých Mašůvek. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university 28.*
- Vencl, S. 1994: The Archaeology of Thirst, Journal of European Prehistory 2/2, 299-326.*
- Vencl, S. 2001: Souvislosti chápání pojmu „nálezový celek“ v české archeologii, Archeologické rozhledy 53.*
- Věšíňová, K. 2005: K problematice antropomorfní plastiky neolitu. Nepublikovaná diplomová práce. Praha.*
- Villa, P. 1982: Conjoinable pieces and site formation processes, American Antiquity 47/2, 276-290.*
- Vokolek, V. 2000: Neolitická plastika z Plotiště nad Labem. Památky archeologické. Supplementum 13. Praha.*
- Weglian, E. 2001: Grave Goods do not a Gender Make: a Case Study from Singen am Hohentwiel, Germany. In: Arnold, B. – Wicker, N. (eds.): Gender and the Archaeology of Death. New York – Oxford, 137-158.*

- Welinder, S. 1998: The Cultural Construction of Childhood in Scandinavia, 3500 BC – 1350 AD, Current Swedish Archaeology 6, 185-205.*
- White, R. 2003: Prehistoric Art. The Symbolic Journey of Humankind. New York.*
- Wilkie, L. 2000: Not Merely a Child's Play. Creating a Historical Archaeology of Children and Childhood. In: Sofarer Dreveski, J. (ed.): Children and Material Culture. New York – London, 100-114.*
- Wilson, D. 1997: Gender, Diet, Health and Social Status in the Mississippian Powers Phase Turner Cemetery Population. In: Joyce, R. – Classen, C. (eds.): Women in Prehistory. Philadelphia, 119-135.*
- Wright, R. P. 1991: Women's Labor and Pottery Production in Prehistory. In: Gero, J. – Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford, 194-223.*
- Wunn, I. 1997: Die Religion steinzeitlicher Kulturen in Deutschland und angrenzenden Gebieten. Unveröffentlichte Magisterarbeit. Hannover.*
- Wunn, I. 2001: Götter, Mütter, Ahnenkult. Religionsentwicklung in der Jungsteinzeit. Rahden.*
- Wunn, I. 2005: Religionen in Vorgeschichtlicher Zeit. Stuttgart.*
- Wyland Barber, E. 1994: Women's Work. The First 20 000 Years. New York – London.*
- Wylie, A. 1991: Gender Theory and the Archaeological Record: Why is there No Archaeology of Gender? In: Gero, J. – Conkey, M. (eds.): Engendering Archaeology. Women and Prehistory. Oxford, 31-57.*
- Yellen, J. E. 1977: Archaeological Approaches to the Present: Models for Reconstructing the Past. London – New York.*
- Yentsch, A. 2004: The Symbolic Divisions of Pottery. Sex-Related Attributes of English and Anglo-American Household Pots. In: Preucel, R. – Hodder, I. (eds.): Contemporary Archaeology in Theory: A Reader. Malden – Oxford.*
- Zápotocká, M. 1998: Bestattungsritus des Böhmischen Neolithikums (5500-4200 B.C.). Praha.*
- Zápotocká, M. – Zápotocký, M. 2010: Kult hor v neolitu? Neo- a eneolitické nálezy z hor a vrchů Českého středohoří. In: Fridrichová-Sýkorová, I. (ed.): Ecce Homo. In memoriam Jan Fridrich. Praha.*
- Zíbrt, Č. 1995: Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku. Praha.*
- Zvelebil, M. (ed.) 1986: Hunters in Transition: The Mesolithic Societies of Temperate Eurasia and Their Transition to Farming. Cambridge.*

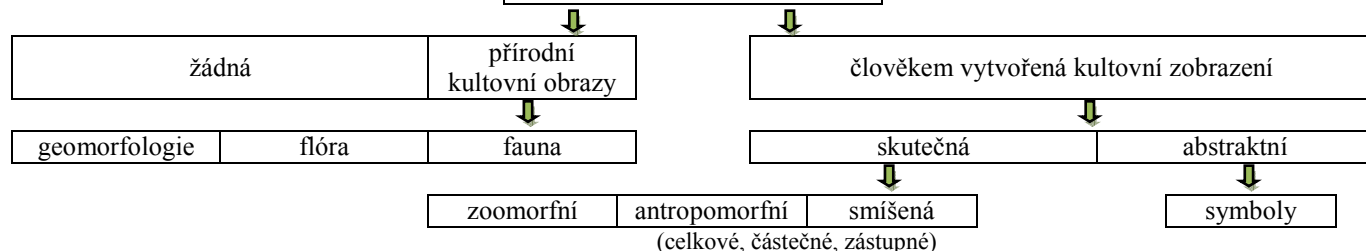
Elektronické zdroje

- Will the „Great Goddess“ resurface?: reflections in Neolithic Europe. In: <http://uts.cc.utexas.edu/~gloria/Goddess.html>. Dne: 14.1. 2004.
- <http://bohynecz.tripod.com>. Dne: 18.4. 2005.
- <http://feminismus.cz>. Dne: 18.4. 2005.
- www.goddess-pages.com. Dne: 18.4. 2005.
- www.genderstudies.cz.

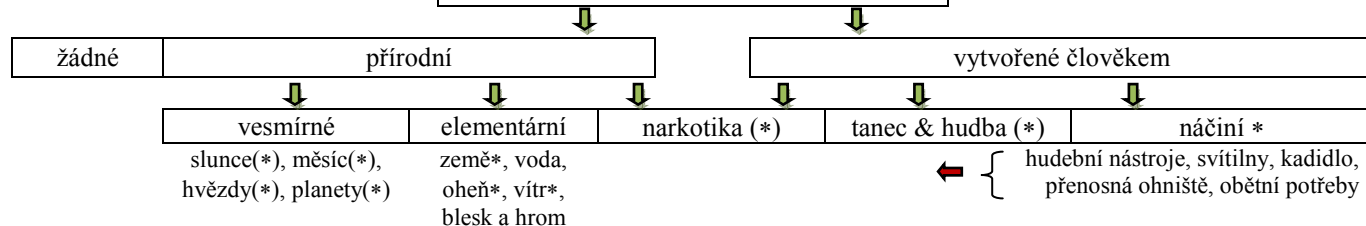
1. KULTOVNÍ MÍSTO

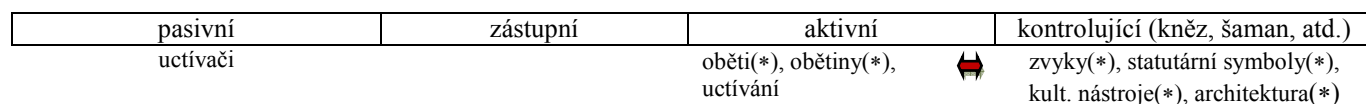
2. KULTOVNÍ ZOBRAZENÍ

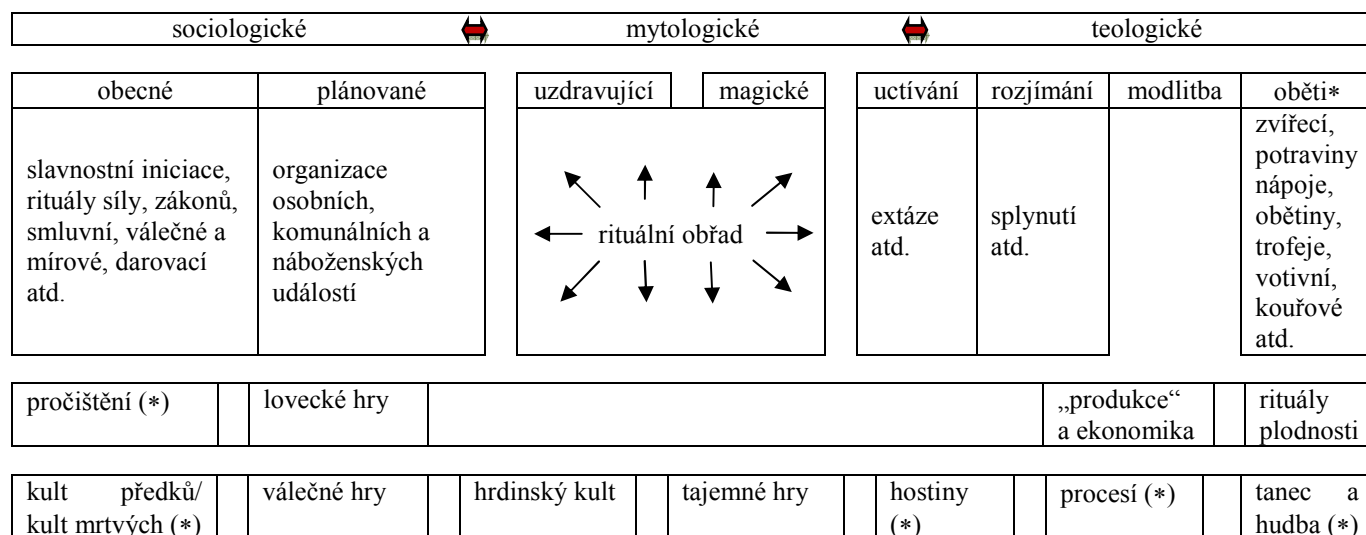
3. KULTOVNÍ ARTEFAKTY/ POTŘEBY

4. ÚČASTNÍCI KULTU/RITUÁLU

5. KULTOVNÍ PRAKTIKY/AKCE

Tab. 1.

Lokalita	okres	Pohlaví	věková skupina	ritus	kultura	kontext	objekt	výbava	keramika	nástroje	ozdoby	zvířecí kosti	červené barvivo	ostatní předměty	poznámky
Beroun	BE	♂	maturus	K	LnK	hrobová jáma		+	+	-		přepálené kosti			
Buštěhrad	KL	?	infans	K	LnK	hrobová jáma		+	+	-					
Bylany (o. Miskovice)	KH	?	infans I	K	LnK	komplex sídlištních jam	167	+	+	ŠI, BI		nespálené kosti		uhlíky	
Bylany (o. Miskovice)	KH	?	adultus I-II	K	LnK	siló?	1138	+	+	ŠI, BI, mlýnek		nespálené kosti		uhlíky, obilná zrna	
Bžany A	TP	♀	adultus I	K	LnK	sídlištní jáma		+	+	ŠI	zvířecí zub	nespálené kosti,		molusky	
Dneboh	HK	?	infans I	K	LnK	neznámý	325	?	+	-					
Dneboh	HK	?	infans	K	LnK?	komplex sídlištních jam	403	+	+	ŠI, BI, sekera, dláto, brousek			+		
Dneboh	HK	?	adultus	K	LnK	neznámý	404	+	+	ŠI		nespálené kosti	+	uhlíky	
Hořany (o. Miskovice) A	KH	♀	adultus	K	LnK	hrobová jáma	69	+	+	-					
		♂	maturus	K	LnK	hrobová jáma	69	+	+	-					
Hořany (o. Miskovice) A	KH	♂	adultus II	K	LnK?	neznámý	64	?	+	-					
Hoštka A	LT	♂	juvenis	K	LnK	hrobová jáma	2	+	+	-					
Hrdlovka	TP	?	adultus II (40)	K	LnK	sídlištní jáma	1926-H	+	+	-				miniatura nádoby	
Chodouň	BE	?	adultus - maturus	K	LnK	sídlištní jáma		+	+	BI					
Kolín A	KO	?	adultus	K	LnK	hrobová jáma		+	+	-					
Kolín C	KO	?	infans	K	LnK	hrobová jáma		+	+	-				miniatura nádoby	
Ohnič	TP	♀	adultus	K	LnK	sídlištní jáma		+	+	-					
Praha 6 - Bubeneč A2	Praha	?	maturus	K	LnK	hrobová jáma	VI	+	+	-					
Praha 6 - Bubeneč, B	Praha	♀	?	K	LnK	hrobová jáma		+	+	-					
Praha 6 - Bubeneč, D	Praha	?	infans	K	LnK	hrobová jáma		+	+	-					
Praha 6 - Dejvice, B	Praha	?	infans	K	LnK	hrobová jáma		+	+	KI, ŠI	spondylový přívěsek				
Praha 6 - Nebušice	Praha	♀	senilis	K	LnK	hrobová jáma	3	+	+	-					
Praha 6 - Podbaba	Praha	♀	adultus	K	LnK	kulturní vrstva		?	?	?	?				
Praha 6 - Podbaba	Praha	?	infans	K	LnK	kulturní vrstva		?	?	?	?				
Tetín	BE	?	infans	K	LnK	jeskyně		+	+	-	přívěsek z jeleních grandlí, spondylus			molusky	

Lokalita	okres	Pohlaví	věková skupina	ritus	kultura	kontext	objekt	výbava	keramika	nástroje	ozdoby	zvířecí kosti	červené barvivo	ostatní předměty	poznámky
Trmice C	UL	♀	adultus	K	LnK	sídlíštní jáma		+	+	ŠI, BI	mušle				
Třebestovice	NB	?	infans III (10)	K	LnK	zásobní jáma	124	-	-	-			+		hromadný pohřeb 6 jedinců
		?	infans II-III (6)	K	LnK	zásobní jáma	124	-	-	-			+		
		?	infans	K	LnK	zásobní jáma	124	-	-	-			+		
		?	infans II (2 - 3)	K	LnK	zásobní jáma	124	-	-	-			+		
		?	juvenis, (14)	K	LnK	zásobní jáma	124	-	-	-			+		
		?	infans II (4)	K	LnK	zásobní jáma	124	-	-	-			+		
Tuchomyšl A	UL	?	juvenis (12 -14)	K	LnK	sídlíštní jáma		+	+	ŠI					
Miskovice	KH	♂?	adultus II-maturus	Ž	StK	hrobová jáma	1	+	+	BI		přepálené kosti		uhlíky	
Miskovice	KH	?	adultus	Ž	StK	hrobová jáma	2	-	-	-					
Miskovice	KH	♀	maturus	Ž	StK	hrobová jáma	4	+	+	ŠI		přepálené kosti		uhlíky	
Miskovice	KH	♀?	adultus	Ž	StK	hrobová jáma	7	+	+	ŠI, BI		přepálené kosti		uhlíky	
Miskovice	KH	♂?	adultus I	Ž	StK	hrobová jáma	12	+	+	ŠI		přepálené kosti		uhlíky	
Miskovice	KH	?	infans II (1 - 2)	Ž	StK	hrobová jáma	13	+	+	-				uhlíky	
Miskovice	KH	?	infans II-III	Ž	StK	hrobová jáma	15	+	+	KI, přepálená ŠI		přepálené kosti	+	uhlíky	
Miskovice	KH	♀	adultus II	Ž	StK	hrobová jáma	20	+	+	BI		přepálené kosti		plastika?, uhlíky	
Miskovice	KH	♀	adultus II	Ž	StK	hrobová jáma	49	+	+	-				uhlíky	
Miskovice	KH	♀	adultus	Ž	StK	hrobová jáma	55	+	+	-		přepálené kosti			
Miskovice	KH	?	infans II	Ž	StK	hrobová jáma	67	+	+	ŠI		přepálené kosti			
Miskovice	KH	♀	adultus I	Ž	StK	hrobová jáma	68	+	+	-		přepálené kosti		uhlíky	
Miskovice	KH	?	juvenis (14)	K	StK	hrobová jáma	94	+	+	-					
Miskovice	KH	?	infans II	K	StK	hrobová jáma	102	+	+	-				uhlíky	
		?	maturus	Ž	StK	hrobová jáma	102	+	+	-				uhlíky	
Miskovice	KH	?	adultus	K	StK	hrobová jáma	104	+	+	-				uhlíky	
Miskovice	KH	?	infans II-III	K	StK	hrobová jáma	105	+	+	otloukač				uhlíky	
Miskovice	KH	?	adultus I	K	StK	hrobová jáma	108	+	+	-					
Miskovice	KH	?	adultus I	K	StK	hrobová jáma	110	+	+	-					
Miskovice	KH	♀	adultus	Ž	StK	hrobová jáma	114	+	+	-				uhlíky	
Plotiště nad Labem	HK	♀?	adultus	Ž	StK	hrobová jáma	131	+	+	BI					
Plotiště nad Labem	HK	?	adultus-maturus	Ž	StK	hrobová jáma	142	+	+	-					
Plotiště nad Labem	HK	?	adultus	K	StK	sídlíštní jáma	221b	+	-	BI					

Lokalita	okres	Pohlaví	věková skupina	ritus	kultura	kontext	objekt	výbava	keramika	nástroje	ozdoby	zvířecí kosti	červené barvivo	ostatní předměty	poznámky
Plotiště nad Labem	HK	?	infans	K	StK	uprostřed domu	L	+	+	-					
Plotiště nad Labem	HK	?	infans III (10 - 12)	K	StK	komplex sídlištních jam	LII	+	+	-					
Plotiště nad Labem	HK	?	infans III (8 - 10)	K	StK	hrobová jáma	LIII	-	-	-					
Plotiště nad Labem	HK	♀	adultus	K	StK	hrobová jáma	LVI	+	+	-					
Plotiště nad Labem	HK	?	infans II (2 - 6)	K	StK	hrobová jáma	LVII	+	+	ŠI, BI, KI, jádro kamenné suroviny	přívěsky z jeleních grandlí, provrtaný prasečí zub	nespálené kosti		2 miniaturní kopytovité klíny, miniaturní sekera, jelení paroh, uhlíky	
Plotiště nad Labem	HK	?	infans III (6 - 8)	K	StK	hrobová jáma	LVIII	+	+	ŠI, BI, KI,	přívěsek z jeleních grandlí, 3 přívěsky z hlemýžďích ulit		+	molusky	
Plotiště nad Labem	HK	?	adultus	K	StK	hrobová jáma	LIX	-	-	-			+		
Čáslav	KH	?	infans	K	StK	hrobová jáma	XXIII	+	-	BI					
Kralupy nad Vltavou B	ME	?	juvenis-adultus	K	StK	hrobová jáma		+	+	BI					
Kralupy nad Vltavou C	ME	♀	adultus-maturus	K	StK	hrobová jáma		+	+	-	zvířecí zuby			atypické kameny	
Krupy	MB	?	adultus	K	StK	sídlištní jáma		-	-	-					
		?	adultus	K	StK	sídlištní jáma		-	-	-					
		?	adultus I	K	StK	sídlištní jáma		-	-	-					
Libenice	KO	?	adultus	Ž	StK	uprostřed domu	7	-	-	-					
Libenice	KO	?	infans	K?	StK	pec?	9	+	+	ŠI		nespálené kosti (pes)			skelet částečně spálený
Liběchov	ME	♀	adultus (20 - 30)	Ž	StK	hrobová jáma	2/1974	-	-	-					
Liběchov	ME	?	maturus	Ž	StK	hrobová jáma	3/1975	+	+	ŠI, BI		nespálené kosti			
Loděnice	BE	?	juvenis (14 - 17)	K	StK	zásobní jáma	69	+	+	ŠI					pohřbená rodina
		♀	maturus (40 - 60)	K	StK	zásobní jáma	69	+	+	ŠI					
		♂	maturus (40 - 60)	K	StK	zásobní jáma	69	+	+	ŠI					
		?	juvenis (16 - 18)	K	StK	zásobní jáma	69	+	+	ŠI					
		?	infans II-III (5 - 7)	K	StK	zásobní jáma	69	+	+	ŠI					
Nová Ves	KO	♀	maturus	K	StK	hrobová jáma		+	+	-					

Lokalita	okres	Pohlaví	věková skupina	ritus	kultura	kontext	objekt	výbava	keramika	nástroje	ozdoby	zvířecí kosti	červené barvivo	ostatní předměty	poznámky
Praha 6 - Bubeneč B	Praha	♂	adultus-maturus	K	StK	hrobová jáma		+	+	-					
Praha 6 - Bubeneč D	Praha	?	infans	K	StK	sídlíštní jáma		+	+	-					
Praha 6 - Bubeneč E	Praha	?	adultus	Ž	StK	nejasný		+	+	-					
Praha 6 - Dejvice A	Praha	?	infans	Ž	StK	hrobová jáma		+	+	-	2 zlomené prasečí zuby	přepálené kosti			
Praha 6 - Dejvice B	Praha	?	infans III (10)	K	StK	nejasný		+	+	ŠI, BI		nespálené kosti			
Praha 6 - Sedlec A2	Praha	?	adultus	Ž	StK	hrobová jáma		+	+	-					
Praha 6 - Sedlec A3	Praha	?	adultus	Ž	StK	hrobová jáma		+	+	-					
Praha 6 - Sedlec A4	Praha	♀	senilis	K	StK	hrobová jáma		+	+	-					
Praha 5 - Stodůlky A	Praha	?	adultus	Ž	StK	hrobová jáma		+	+	ŠI, přepálená ŠI, BI					
Praha 5 - Stodůlky B	Praha	?	infans	K	StK	sídlíštní jáma		+	+	drtidlo, přeslen, KI		nespálené kosti			
Vikletice (o. Chbany)	CV	♀?	maturus I	Ž	StK	nejasný	2/1964	+	+	-					
Žatec	LN	?	infans	K	StK	hrobová jáma		-	-	-	vápencový náramek				
Kralupy nad Vltavou	ME	♀?	adultus-maturus	K	StK	hrobová jáma		+	+	-		nespálené kosti			
Lochenice	HK	?	infans II	K	StK	hrobová jáma	7/79	+	+	ŠI, BI			+		
Sány B	NB	?	infans III (8 - 10)	K	StK	hrobová jáma		+	+	-					
Sány C	NB	♂	adultus (25 - 30)	K	StK	nejasný		+	-	-	přívěsky z prasečího klu	nespálené kosti			
Žatec	LN	♂	maturus	K	StK	hrobová jáma	2	+	+	ŠI, BI					
Karlovice	SM	♀	juvenis	K	LgK	pod převisem		+	-	-	náhrdelník z perel				
Tuchoraz	KO	?	infans	K	LgK	sídlíštní jáma	42/62	+	+	-				uhlíky	
Plotiště nad Labem	HK	♀	adultus II	K	LgK	hrobová jáma	XLVII	+	+	-	spondylová perla				

Tab. 7.

	LnK										StK										LgK																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								
	infans		juvenis		adultus		maturus		senilis		infans		juvenis		adultus		maturus		senilis		infans		juvenis		adultus		maturus		senilis																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
keramika	8		2		10		3		1		17		4		21		8		1		1		1		1		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
miniatury keramiky	1		-		1		-		-		-		-		-		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
ŠI	3		1		4		-		-		8		2**		3		5		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
BI	2		-		3		-		-		5		1		6		2		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
KI	1		-		-		-		-		4		-		-		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
mlýnek/ drtidlo	-		-		1		-		-		1		-		-		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
jiné nástroje	1		-		-		-		-		2		-		-		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
miniatury nástrojů	-		-		-		-		-		3*		-		-		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
spondylus	2		-		-		-		-		-		-		-		-		-		-		-		1		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
jelení grandle	1		-		-		-		-		2		-		-		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
jiné ozdoby	2		-		1		-		-		4		-		1		-		-		-		1		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
mušle	-		-		1		-		-		-		-		-		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
molusky	1		-		1		-		-		1		-		-		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
nespálené zvířecí kosti	1		-		3		-		-		4		-		3		1		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
přepálené zvířecí kosti	-		-		-		1		-		3		-		6		1		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
červené barvivo	6		-		1		-		-		3		-		1		-		-		-		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
uhlíky	1		-		2		-		-		5		-		7		2		-		1		-		-		-		-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
celkem jedinců	14***		3		11		3		1		20		4		30		8		1		1		1		1		0		0																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
♂/♀/nezj.	-	-	14	-	1	2	1	5	5	2	-	1	-	1	-	-	-	20	-	-	4	2	8	20	2	3	3	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

*Všechny 3 exempláře (miniaturní sekera a 2 miniaturní kopytovoté klíny) pocházejí z hrobu LVII v Plotištích nad Labem (HK) (*Zápotocká 1998*).

** Souvislost ŠI se dvěma jedinci z věkové skupiny juvenis není jasná, pocházejí totiž z rodinného hrobu v Loděnicích (BE) a ŠI mohla být určena jinému členu rodiny.

*** 5 zástupců věkové skupiny infans pochází ze společného hrobu v Třebestovicích (NB).